

Coğrafiya

DƏRS LİK

11

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT HİMNİ

Musiqisi *Üzeyir Hacıbəylinin*,
sözləri *Əhməd Cavadındır*.

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadırız!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

NƏRMİNƏ SEYFULLAYEVA
ZUR İMRANİ
YELENA ŞABANOVA

11

COĞRAFIYA

Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün
Coğrafiya fənni üzrə
DƏRSLİK

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
bn@bakineshr.az və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

B

A

K

I

N

Ə

Ş

R

Bakı – 2018

11

Coğrafiya

Başlıqlar

1

XƏRİTƏ – COĞRAFI İNFORMASIYA VASİTƏSİDİR

Diaqnostik qiymətləndirmə	10
1.1. Kartografik tədqiqat metodları	11
1.2. Praktiki dər. Coğrafi xəritələrin vizual təhlili	15
Layihə: “Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunun kompleks səciyyəsi”	17
1.3. Qrafik təsvirlər	18
1.4. Praktiki dər. Coğrafi xəritələrin qrafik təhlili	22
1.5. Təsərrüfat sahələrinin yerləşməsinin xəritələrə əsasən təhlili	24
1.6. Coğrafi informasiya sistemləri	29
Layihə: “GIS-lə axtarış”.	32
Ümumiləşdirici sual və tapşırıqlar	33

2

TƏBİƏTDƏN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ

Diaqnostik qiymətləndirmə	36
2.1. Tektonik proseslər və təsərrüfat	37
Layihə: “Vulkan püskürmələri”	41
2.2. Mineral ehtiyatlardan istifadə	42
2.3. Meteoroloji hadisələr	44
2.4. Praktiki dər. İqlim xəritələrinin təhlili	46
2.5. İqlim və insan sağlamlığı	50
Layihə: “Qlobal istiləşmənin Azərbaycanda təzahürü”	53
2.6. Təcrübə dər. İstixana effekti	54

2.7. Quru sularından istifadə	55
2.8. Təhlükəli hidroloji hadisələr və onlarla mübarizə	59
2.9. Dünyanın torpaq fondu	63
Layihə: “Torpaq mülkiyyəti”	67
2.10. Meşə ehtiyatları və onlardan istifadə	68
Layihə: “Dünyanın meşə fondu”	71
Ümumiləşdirici sual və tapşırıqlar	72

3 DÜNYANIN DEMOQRAFİK MƏNZƏRƏSİ

Diaqnostik qiymətləndirmə	76
3.1. Etnos və etnogenez	77
Layihə: “Azərbaycanlıların etnogenezi”	80
3.2. Praktiki dər. Dünyada dil ailələri	81
3.3. Demografik keçid mərhələləri	82
3.4. Əmək ehtiyatlarının əsas göstəriciləri	85
3.5. Əhəlinin həyat səviyyəsi	89
3.6. İşsizlik və onun növləri	92
3.7. Müasir dünyada miqrasiya axınları	95
3.8. Praktiki dər. Azərbaycanın əhəlisi	99
Ümumiləşdirici sual və tapşırıqlar	102

4 İQTİSADI İNKİŞAFIN İSTİQAMƏTLƏRİ

Diaqnostik qiymətləndirmə	106
4.1. Davamlı inkişaf	107
Layihə: “Davamlı inkişafı təmin etmək üçün nə edə bilərəm?”	109
4.2. İqtisadi inkişaf yolları	110
4.3. İqtisadi inkişafın əsas göstəriciləri	113
4.4. İnvestisiya mühiti	116
4.5. Sənaye və kənd təsərrüfatının müasir vəziyyəti	120
Layihə: “Bəşəriyyət GMO olmadan yaşaya biləmi?”	123

4.6. Praktiki dər. Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlarının sənayesi	124
4.7. Praktiki dər. Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlarının kənd təsərrüfatı	128
4.8. Azərbaycanın nəqliyyatı və xarici ticarət əlaqələri	134
Ümumiləşdirici sual və tapşırıqlar	141

5

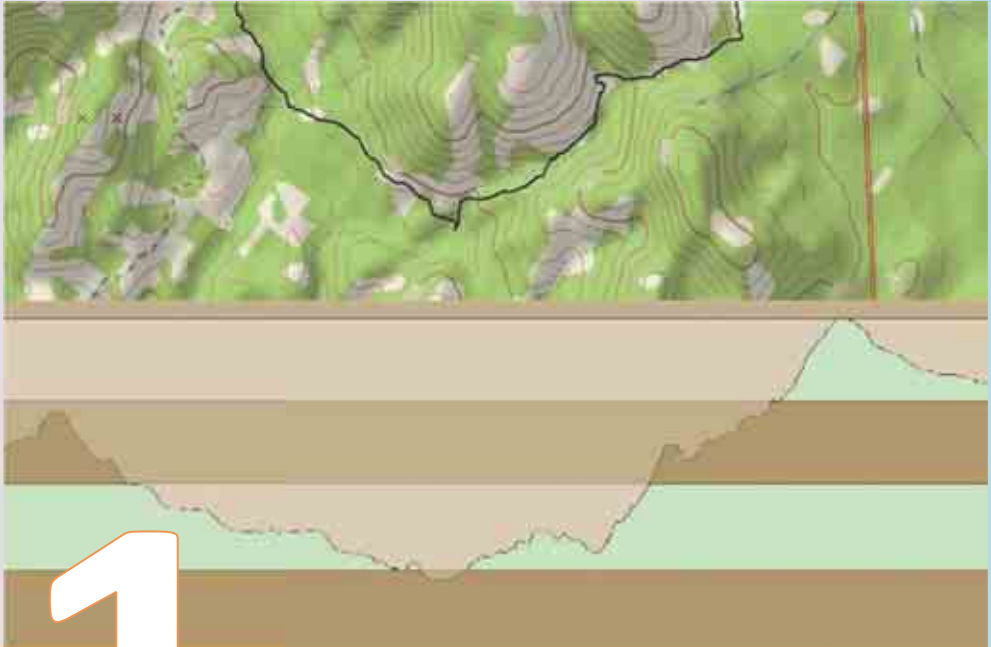
QLOBAI PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Diaqnostik qiymətləndirmə	144
5.1. Alternativ enerji mənbələri	145
5.2. Bioloji ehtiyatlar və onlardan istifadə	150
5.3. Dünyanın içməli su problemi	153
Layihə: "Su hövzələrinin çirklənməsi və mühafizə tədbirləri"	158
5.4. Dünyanın ərzaq problemi	160
5.5. İnsanların alıcılıq qabiliyyəti	164
Layihə: "Ailənin istehlak səbəti".	166
5.6. Tullantılar və onlardan istifadə	167
Layihə: "Ailənin məişət tullantıları"	171
Ümumiləşdirici sual və tapşırıqlar	173

6

BEYNƏLXALQ İNTEQRASIYA VƏ QLOBALLAŞMA

Diaqnostik qiymətləndirmə	176
6.1. Beynəlxalq inteqrasiya	177
6.2. Beynəlxalq maliyyə mərkəzlərinin coğrafiyası	182
6.3. Azad iqtisadi zonalar	187
6.4. Dünyada sülh problemi	191
6.5. Praktiki dər. Türk dünyası birliyi	195
6.6. Konfrans dər. Azərbaycanın iqtisadi-mədəni əlaqələri	202
Ümumiləşdirici sual və tapşırıqlar	204
Terminlər lüğəti	205

XƏRİTƏ – COĞRAFI İNFORMASIYA VASİTƏSİDİR

Diagnostic qiymətləndirmə

- 1.1.** Kartografik tədqiqat metodları
- 1.2. Praktiki dərs.** Coğrafi xəritələrin vizual təhlili
Layihə: “Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunun kompleks səciyyəsi”
- 1.3.** Qrafik təsvirlər
- 1.4. Praktiki dərs.** Coğrafi xəritələrin qrafik təhlili
- 1.5.** Təsərrüfat sahələrinin yerləşməsinin xəritələrə əsasən təhlili
- 1.6.** Coğrafi informasiya sistemləri
Layihə: “GIS-lə axtarış”
Ümumiləşdirici sual və tapşırıqlar

Coğrafi xəritə – bəşəriyyətin ən vacib ixtiralarından biridir. O, Yer haqqında təsəvvürlərin formalaşmasının uzun tarixi prosesini əks etdirir. Sivilizasiyanın ilk dövrlərində xəritə səyyahlar, coğrafiyaçılar və ticarət karvanları üçün mühüm vasitə olduğu halda, hazırda insanların həyat və təsərrüfat fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

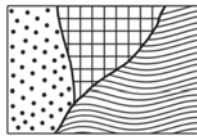
Müxtəlif xəritələrdən istifadə etməklə hər hansı bir əraziyə dair iqtisadi, sosial, ekoloji və s. məlumatları əldə etmək mümkündür. Müasir dövrdə xəritələrin tərtib edilməsi üçün kosmik texnologiyalar tətbiq olunur. Onlar ərazidə baş verən prosesləri onlayn rejimdə izləməyə imkan yaradır; məsələn, google.Earth proqramı vasitəsilə hər hansı bir coğrafi obyekt və məntəqənin koordinatlarını, həmçinin məntəqələr arasında məsafəni müəyyən etmək mümkündür.

1. Cədvəli tamamlayın.

Tədqiqat metodları	
Ənənəvi	Müasir

2. Uyğunluğu müəyyən edin.

1. Xəritə-sxem
2. Kartodiaqram
3. Kartoqram

a

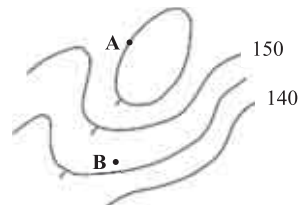
b

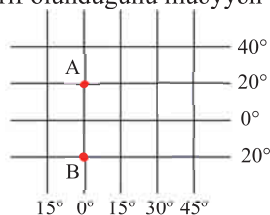
c

3. Səhv ifadələri müəyyən edin:

1. A nöqtəsinin mütləq hündürlüyü B-dən yüksəkdir.
2. Horizontallar arasında kəsmə hündürlük 10 metrdir.
3. Təpənin cənub-qərb yamacı daha diki.

4. Miqyası 1: 20 000 000 olan xəritə-sxemdə A və B nöqtələri arasında məsafə 20 sm-dir. Onların arasındakı məsafəni meridian qövsünə və miqyasa görə hesablayın. Xəritədə bu məsafənin neçə kilometr təhrif olunduğunu müəyyən edin.

5. Müasir dövrdə xəritələrin tərtib olunmasında informasiya texnologiyalarından necə istifadə edilməsi barədə fikirlərinizi şərh edin.

1.1 KARTOQRAFİK TƏDQİQAT METODLARI

Sizə
məlumdur

Plan, xəritə və qlobus kartoqrafik təsvirlərdir. Ərazinin kiçildilmiş, ümumiləşdirilmiş və şərti işarələrlə təqdim olunmuş modelinə kartoqrafik təsvir deyilir.

• **TƏDQİQAT İŞİ** • Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonları üzrə əhali sıxlığının xəritə-sxemini tərtib edin.

Təchizat: Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlarının kontur xəritəsi, rəngli qələmlər.

İşin gedişi:

1. Cədvəldəki statistik məlumatlar əsasında iqtisadi-coğrafi rayonların əhali sıxlığı şkalasını tərtib edin:

- 1.1. İqtisadi-coğrafi rayonları əhali sıxlığının azalan, yaxud artan sırası ilə düzün.
- 1.2. İqtisadi-coğrafi rayonları əhali sıxlığına görə qruplara ayırın (məsələn: <50; 51–100; >101).
- 1.3. Hər bir qrup üçün rəng, yaxud ştrix seçərək əhali sıxlığı şkalasını tərtib edin.

2. Tərtib etdiyiniz əhali sıxlığı şkalasındakı rənglərdən (və ya ştrixlərdən) istifadə etməklə kontur xəritə üzərində əraziləri təsvir edin:

- 2.1. Əhali sıxlığı şkalasını kontur xəritənin küncünə köçürün.
- 2.2. İqtisadi-coğrafi rayonları əhali sıxlığı şkalasına uyğun rəngləyin.

• **İNFORMASIYA FONDU** • **İqtisadi-coğrafi rayon** – təbii şəraitinə, ehtiyatlarına, təsərrüfatın ixtisaslaşma istiqamətlərinə və əhəlinin məskunlaşmasının inkişaf səviyyəsinə görə fərqlənən ərazidir. Azərbaycan 10 iqtisadi-coğrafi rayona ayrılır.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi-coğrafi rayonlarının əhali sıxlığı

	İqtisadi-coğrafi rayonlar	2015-ci ildə əhəlinin sıxlığı (1 km ² , nəfər)
1	Abşeron	474
2	Gəncə-Qazax	101
3	Şəki-Zaqatala	68
4	Lənkəran-Astara	148
5	Quba-Xaçmaz	76
6	Aran	93
7	Yuxarı Qarabağ	90
8	Kəlbəcər-Laçın	39
9	Dağlıq Şirvan	50
10	Naxçıvan	81

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– Əhali sıxlığına aid məlumatları təhlil və təqdim etmək üçün hansı forma daha əlverişlidir: cədvəl, yoxsa xəritə-sxem? Fikrinizi əsaslandırın.

İnsanlar obyekt, hadisə və prosesləri öyrənmək, onları daha aydın təsəvvür və nümayiş etdirmək üçün modellər yaradırlar. Coğrafiyada da müxtəlif modellərdən istifadə olunur.

Coğrafi xəritələr (fiziki, siyasi, iqtisadi və s.) dünyanı və ya hər hansı bir ərazini daha aydın təsvir edən modellərdir. Onlar **kartoqrafik modelləşdirmə** əsasında yaradılır. Məkana dair məlumatların toplanması, sistemləşdirilməsi və kompleks təhlilini əhatə edən ardıcılıqla yerinə yetirilir. Kartoqrafik modelləşdirməni sxematik şəkildə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar.

Kartoqrafik modelləşdirmə 3 prinsipə əsaslanır:

1. *Riyazi əsas* – kartoqrafik proyeksiya, dərəcə toru və miqyasın köməyi ilə Yerin kürə səthindən müstəvi səthə keçidini təmin edir.
2. *Kartoqrafik generalizasiya* – miqyas, məqsəd və məzmunundan asılı olaraq obyektlər seçilir və ümumiləşdirilir.
3. *Kartoqrafik işarələr* – şərti işarələr kimi qəbul edilir.

Coğrafi xəritələrdən məlumat əldə etmək üçün **kartoqrafik tədqiqat metodları** tətbiq olunur. Kartoqrafik tədqiqat metodları – vizual, kartometrik, qrafik və s. təhlillər vasitəsilə həyata keçirilir.

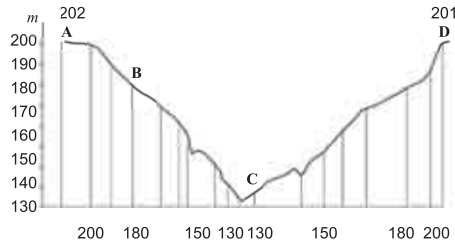
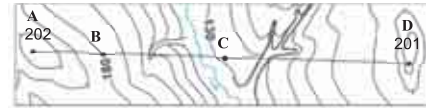
1. *Vizual təhlil* – müvafiq xəritələrdən ərazinin relyefi, çay şəbəkəsi, iqlim xüsusiyyətləri, bitki və heyvanlar aləminin müxtəlifliyi, əhalinin yerləşməsi, nəqliyyat magistralları və s. haqqında məlumatların əldə edilməsi və onlar arasında əlaqənin müəyyən olunmasıdır. Vizual təhlil zamanı xəritələrdən obyekt, hadisə və proseslərin keyfiyyət və bəzi kəmiyyət (hündürlük, dərinlik və s.) göstəricilərini oxumaq və bir sıra coğrafi qanunauyğunluqları aşkar etmək mümkündür.

2. *Kartometrik təhlil* – coğrafi koordinatların təyin olunması, hündürlük, uzunluq və sahələrin hesablanması, azimut və istiqamətlərin təyin edilməsi, miqyas və dərəcə toruna əsasən məsafələrin ölçülməsi və digər kəmiyyət göstəricilərinin təhlilidir. Kartometrik təhlil *lokal* və *global xarakterli* olur. Məsələn, bir çayın uzunluğunun ölçülməsi lokal, ərazidə olan çayların birgə uzunluğunun hesablanması isə global təhlildir.

3. *Qrafik təhlil* – xəritələrə əsasən qurulmuş qrafik təsvirlər vasitəsilə aparılan tədqiqatlardır; məsələn, ərazinin profili qrafik təhlil vasitəsilə qurulur.

Profil – Yer səthinin müəyyən hissəsinin şaquli kəsiyinin təsviridir. Ondan relyef formalarının öyrənilməsində, yamacların meyilliyinin təyin edilməsində, ərazidəki torpaq qatlarının və süxur laylarının yatım formalarının təyində istifadə olunur.

Müxtəlif məzmunlu xəritələrin kartografik təhlilləri əsasında ərazi haqqında daha müfəssəl məlumat əldə etmək mümkündür. Ərazinin müxtəlif illərdə tərtib olunmuş xəritələrinin müqayisəsi bu ərazidə baş verən dəyişikliklər haqqında nəticə çıxarmağa və müvafiq qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Topoqrafik xəritədə horizontlara əsasən
A – D xətti üzrə ərazinin profili

• İNFORMASIYA FONDU •

Coğrafi tədqiqatların genişləndirilməsi xəritələrin informasiya gücünün artması ilə nəticələnmişdir. Zaman keçdikcə xəritələrin tərtib edilməsində yeni üsullar tətbiq olunmağa başlamışdır. Hazırda xəritələr yalnız ərazini təsvir etmək məqsədi daşımır. Müasir xəritələrdən ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi, təhlili və “insan – ətraf mühit” tarazlığının qorunması üçün istifadə olunur.

Refleksiya

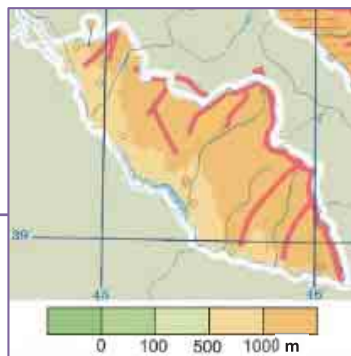
Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Modelləşdirmə öyrənilən məkan barədə daha dolğun təsəvvür yaradır. Ona görə ki ...
- Kartometrik təhlil əsasında xəritə üzərində olan obyektlərin mövqeyi haqqında məlumat əldə etmək mümkündür. Çünki ...
- Profil öyrənilən ərazinin relyefi haqqında daha mükəmməl məlumat əldə etməyə imkan verir. Çünki ...

Öyrəndiklərinizi TƏTBİQ EDİN

Təhlillər əsasında xəritə-sxemdən hansı məlumatları əldə etmək mümkündür? Sxemi tamamlayın.

Vizual təhlil

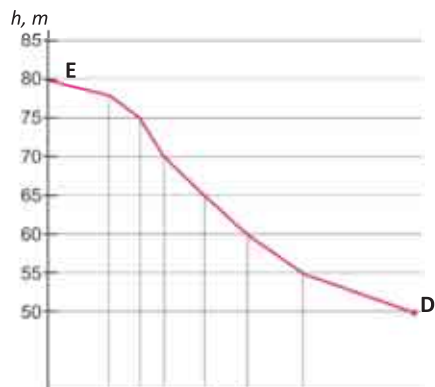
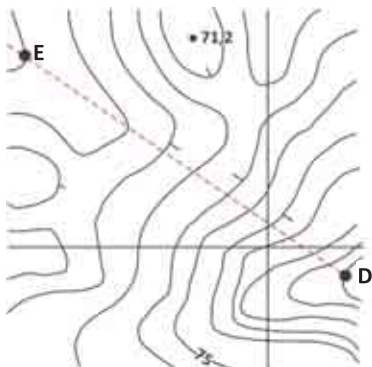
Kartometrik təhlil

Qrafik təhlil

Öyrəndiklərinizi **YOXLAYIN**

1. Məlumatların hansı kartoqrafik metoda əsasən əldə olunduğunu müəyyən edin.

a)

b) “Verilən ərazidə atmosfer yağıntıları qeyri-bərabər paylanmışdır. Yağının miqdarı rayonun şimal-şərqində daha çox olub 300–600 mm-ə bərabərdir. Qərb rayonları daha quraqdır...”

c) Havana: 23°ş.e., 82° q.u.; Dakar: 14°ş.e., 17° q.u.

2. Xəritə-sxemlərdəki məlumatları təhlil etmək üçün hansı kartoqrafik tədqiqat metodlarından istifadə etmək olar? Fikrinizi əsaslandırın.

(A)

(B)

3. “Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlarında əhalinin sıxlığı” xəritəsinin tərtib edilməsini kartoqrafik modelləşdirmə adlandırmaq olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

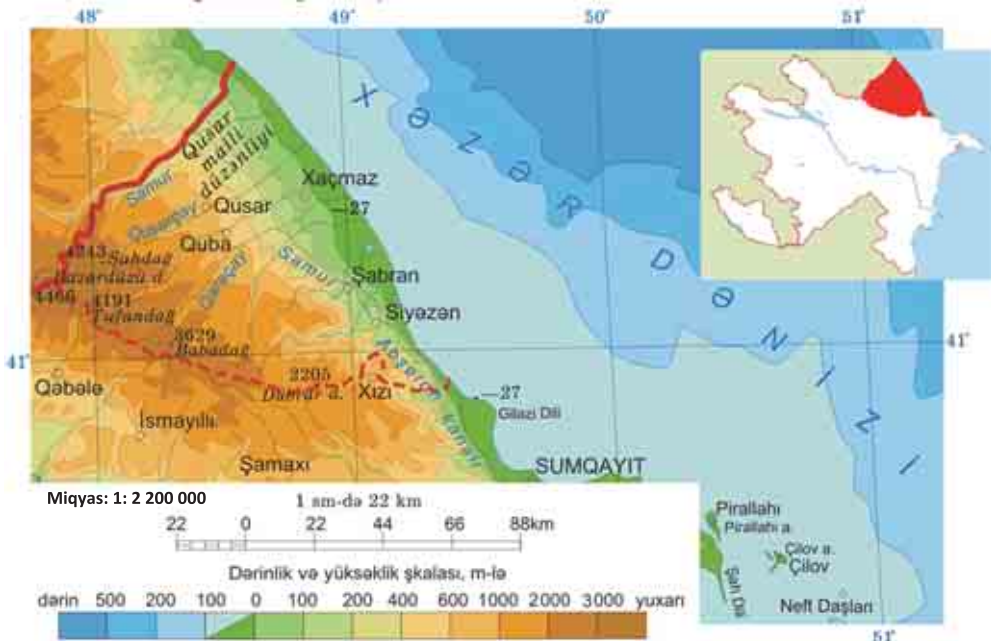
1.2 PRAKTİK DƏRS. COĞRAFI XƏRİTƏLƏRİN VİZUAL TƏHLİLİ

Coğrafi xəritələrin vizual təhlilini verilən ardıcılıqla aparmaq mümkündür:

- 1) xəritənin riyazi əsasını (miqyas və ərazinin coğrafi koordinatlarını) müəyyən edin;
- 2) xəritədə obyekt və hadisələrin təsvir olunduğu üsulu (xəritədə təsvir üsulları) aydınlaşdırın;
- 3) ərazinin ümumi coğrafi səciyyəsinə verin;
- 4) nəticə çıxarın.

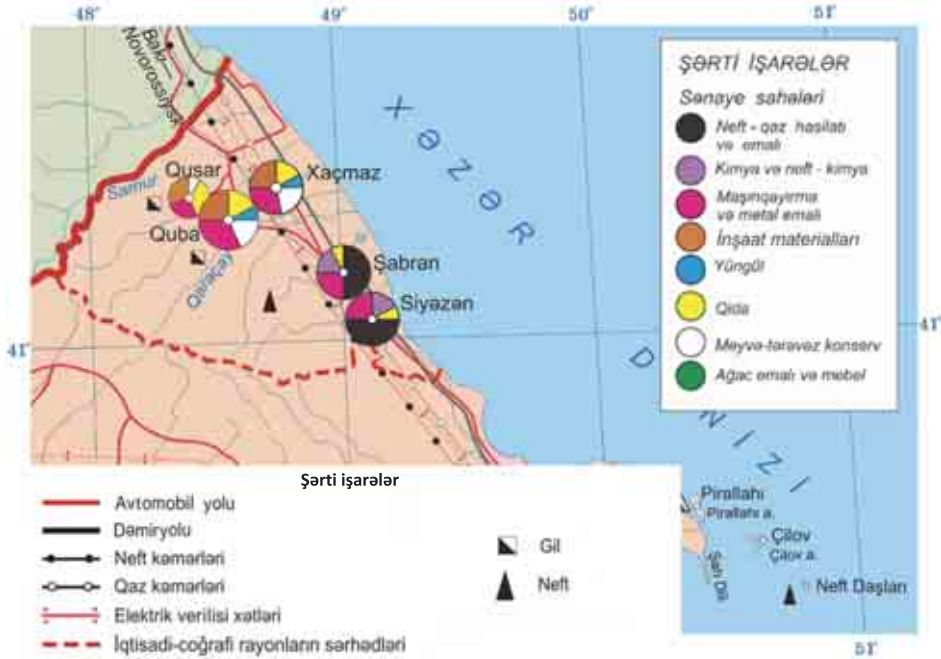
n ü m u n ə 1

Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonunun fiziki xəritəsinin vizual təhlili:

1. Xəritənin miqyası 1: 2 200 000-dir. Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonu Azərbaycan Respublikasının şimal-şərq hissəsində 41–42° şm.e. ilə 48–49° ş.u. arasında yerləşir.
2. Keyfiyyət-fon üsulu ilə tərtib edilmişdir.
3. Xəzər dənizindən qərbə doğru gətirdikə ovalıqlar dağətəyi düzənliklərlə, sonra isə iri dağ sistemləri ilə əvəz olunur. İqtisadi-coğrafi rayonun ən alçaq nöqtəsinin mütləq hündürlüyü –27 m-dir. Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonunun qərb və cənub-qərb hissəsini tutan Böyük Qafqaz dağları bir neçə iri silsilədən ibarətdir. Ən hündür silsilə – Baş Qafqazdır. Qusar maili düzənliyi və Samur-Dəvəçi ovalığı əsas orografik vahidlərdəndir. Ərazinin ən yüksək zirvəsi olan Bazardüzünün mütləq hündürlüyü 4466 m-dir. Ərazidə Tufandağ, Şahdağ, Babadağ zirvələri hündürlüyünə görə seçilir. Samur, Qusarçay, Qaraçay və s. iqtisadi-coğrafi rayonun ən iri çaylarıdır. Samur-Abşeron kanalı buradan keçir.
4. Rayon ərazisi, əsasən, dağlıq, qismən düzənliklərdən ibarətdir.

Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonunun sənaye xəritəsinin vizual təhlili:

1. Xəritənin miqyası 1: 2 200 000-dir. Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonu Azərbaycan Respublikasının şimal-şərq hissəsində 41–42° şm.e. ilə 48–49° ş.u. arasında yerləşir.
2. Kartodiaqram üsulu ilə tərtib edilmişdir.
3. İqtisadi-coğrafi rayonun hasilat sənayesi neft və gil istehsalı ilə təmsil olunur. Emaledici sənaye sahələrinə isə elektrotexnika (Quba, Xaçmaz), yüngül (Quba, Qusar, Şabran), yeyinti (Quba, Şabran, Siyəzən), meyvə-tərəvəz konserv (Quba, Qusar, Xaçmaz), balıq və balıq konserv (Siyəzən) müəssisələri aiddir. İqtisadi-coğrafi rayonun ərazisindən neft və qaz boru kəmərləri (Bakı–Novorossiysk), həmçinin dəmir yolu və avtomobil magistralı (Bakı–Rostov (RF)) keçir.
4. İqtisadi-coğrafi rayon, əsasən, aqrar-sənaye rayonudur. Rayonun ən yaxşı inkişaf etmiş emal sənaye müəssisələri Quba və Xaçmaz inzibati rayonlarında yerləşir. İstehsal müəssisələri, əsasən, inzibati rayon mərkəzlərində cəmlənmişdir.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

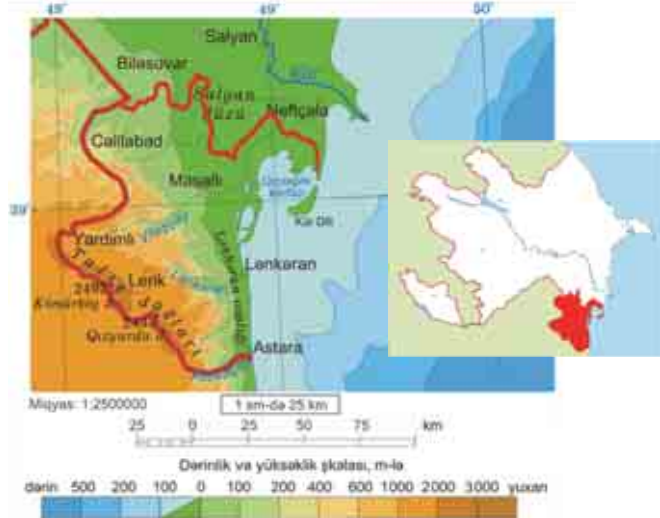
- Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonu haqqında daha geniş məlumat əldə etmək üçün daha hansı xəritə və mənbələrdən istifadə etmək olar?

Tapşırıq

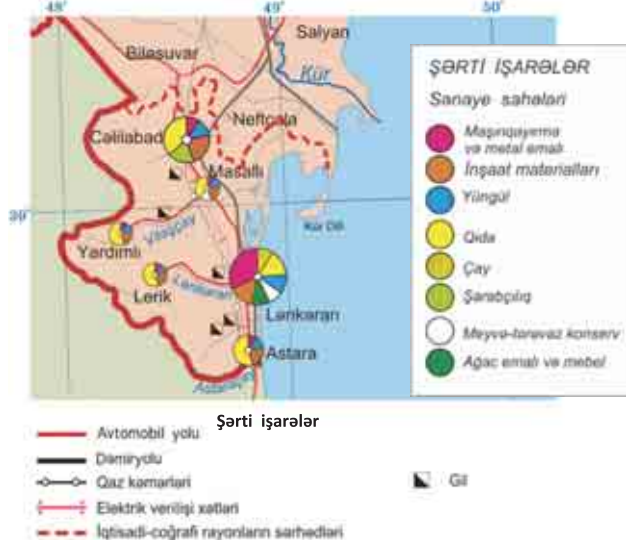
Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunun fiziki və sənaye xəritələrinin vizual təhlilini verin və cədvəl formasında təqdim edin.

Mənbə	Əldə olunan məlumatlar
Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunun fiziki xəritəsi	
Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunun sənaye xəritəsi	

Lənkəran-Astara
iqtisadi-coğrafi
rayonunun fiziki
xəritəsi

Lənkəran-Astara
iqtisadi-coğrafi
rayonunun sənaye
xəritəsi

Dərindən sonra

LAYİHƏ: “LƏNKƏRAN-ASTARA İQTİSADI-COĞRAFI RAYONUNUN KOMPLEKS SƏCİYYƏSİ”

Digər mənbələrdən (tematik xəritələr, statistik göstəricilər, qrafik təsvirlər və s.) istifadə etməklə Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunun **kompleks səciyyəsinə*** verin və cədvəli tamamlayın.

Mənbə	Əldə olunan məlumatlar

***Kompleks səciyyə** – öyrənilən obyektin tam səciyyəsinə vermək üçün müxtəlif məlumatların toplusudur.

1.3

QRAFİK TƏSVİRLƏR

Sizə

məlumdur

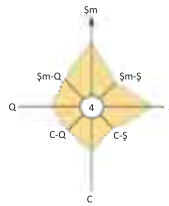
Hər hansı bir coğrafi məlumat əyani şəkildə təsvir oluna bilər; məsələn:

temperaturun və yağıntıların illik gedişi (a), hakim küləyin istiqaməti (b), əhəlinin yaş və cins tərkibinin strukturu (c), təsərrüfat sahələrinin tərkibi və inkişaf dinamikası (d).

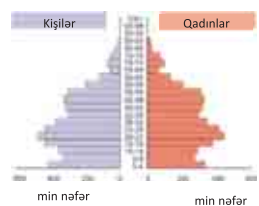
(a)

(b)

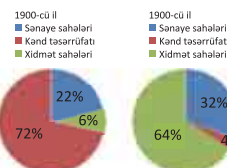

(c)

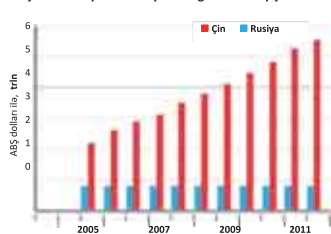

(d)

Dünya təsərrüfatında sənaye, kənd təsərrüfatı və xidmət sahələrinin payının dəyişməsi

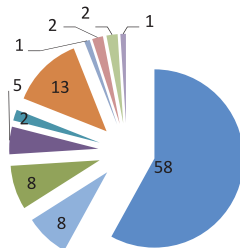
ÇXR və Rusiya Federasiyasında gəlirlərin dəyişməsi

• TƏDQIQAT İŞİ •

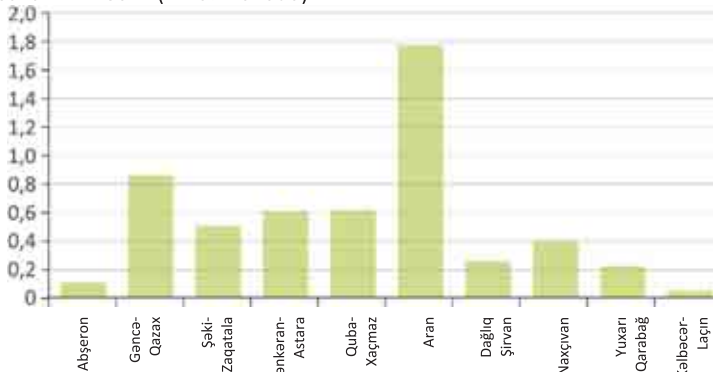
Diaqramları təhlil edin.

a) Təsərrüfatın müxtəlif sahələrində kiçik müəssisələrin iqtisadi-coğrafi rayonlar üzrə paylanması (2016-cı il, %-lə)

Abşeron
Gəncə-Qazax
Şəki-Zaqatala
Lənkəran-Astara
Quba-Xaçmaz
Aran
Dağlıq Şirvan
Naxçıvan
Yuxarı Qarabağ
Kəlbəcər-Laçın

b) 2016-cı ildə Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlarında istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi (mlrd. manatla)

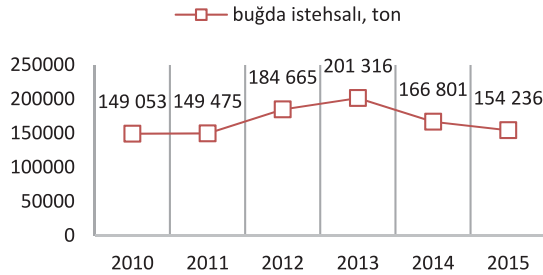

Müzakirə edin və nəticə çıxarın: — Hansı coğrafi məlumatları qrafik və diaqramlarla təsvir etmək daha əlverişlidir? Fikrinizi əsaslandırın.

Coğrafi informasiyaların təqdim edilməsinin müxtəlif üsulları vardır. İnformasiyalar mətn, xəritə, şəkil, sxem, cədvəl, kartoqram, kartodiaqram və s. formada verilə bilər. Coğrafi informasiya mənbələri kimi **qrafik** və **diaqramlar** mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onlardan informasiyanın sistemləşdirilməsi, təhlili və təqdimatı və digər fəaliyyət sahələrində istifadə olunur.

Qrafik və ya xətti diaqramlar statistik məlumatların əyani təsviridir. Onlarda məlumatlar bir-biri ilə birləşdirilmiş nöqtələr vasitəsilə təsvir olunur.

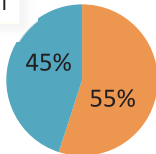
Qrafiklər (xətti diaqramlar) coğrafi kəmiyyətlər (hadisə, proses və s.) arasında asılılığı əks etdirir. Məsələn, təqdim olunan diaqramda 2010–2015-ci illərdə Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunda buğda istehsalının dinamikası verilmişdir.

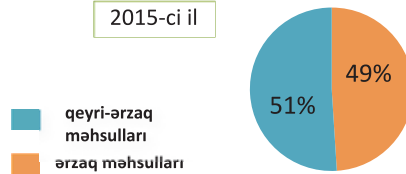
Diaqramlar qrafik təsvirlərin bir növüdür, onlar qrafiklər kimi statistik məlumatlara əsaslanır. Diaqramlar formasına görə müxtəlif olur: *dairəvi*, *sütunlu*, *sahəvi* və s.

Dairəvi diaqramlar kəmiyyətlər arasında nisbəti əyani şəkildə göstərir; məsələn: “2010-cu ildə ölkənin ticarət dövriyyəsində ərzaq məhsullarının yük dövriyyəsi 55%, 2015-ci ildə 49% olmuşdur, qeyri-ərzaq məhsulları isə müvafiq olaraq 45% və 51%-dir”. Məlumatlar dairəvi diaqramda aşağıdakı kimi təsvir olunur.

2010-cu il

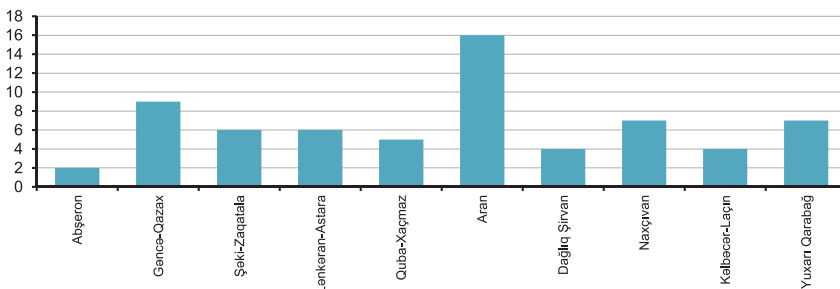

2015-ci il

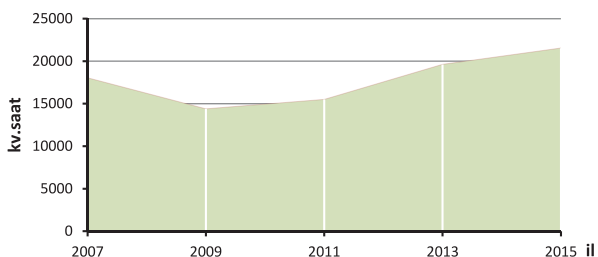

Sütunlu diaqram. Sütunlu diaqramlardan, əsasən, kəmiyyətləri müqayisə etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, verilmiş sütunlu diaqramda Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlarının tərkibinə daxil olan inzibati rayonların sayı təsvir olunur.

İnzibati rayonların sayı

Sahəvi diaqramlar. Sahəvi diaqramda kəmiyyətlər ardıcıl olaraq düz xətlə birləşdirilmişdir. Qrafik xətlə oxlar arasında olan sahə rənglənir. Məsələn, sahəvi diaqramda Azərbaycanada adambaşına elektrik enerjisinin istehlakı (kvt.saata) təsvir edilir.

Dairəvi diaqramın qurulması

• Fəaliyyət •

COĞRAFIYA

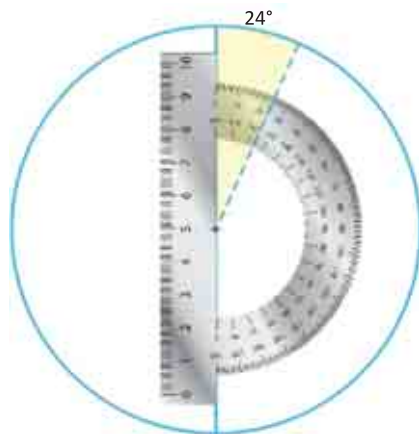
və

RİYAZİYYAT

İqtisadi-coğrafi rayon	Ərazi, min kv.km	Ərazinin faiz göstəricisi	Uyğun sektorun bucağı
Abşeron	5,9	$5,9 \times 100 : (86,6) = 6,8\%$	$(6,8/100) \times 360 = 24^\circ$
Gəncə-Qazax	12,3		
Şəki-Zaqatala	8,9		
Lənkəran-Astara	6,1		
Quba-Xaçmaz	7,0		
Aran	21,1		
Yuxarı Qarabağ	7,3		
Kəlbəcər-Laçın	6,4		
Dağlıq Şirvan	6,1		
Naxçıvan	5,5		
Cəmi:	86,6		

Təchizat: pərgar, transportir, qələm, pozan, vərəq.

- Hər bir iqtisadi-coğrafi rayonun ərazisinin respublikanın ümumi ərazisində faizlə pəyını nümunəyə əsasən hesablayın və cədvəlin üçüncü sütununu tamamlayın.
- Pərgarla çevrə və onun radiusunu çəkin.
- Respublikanın ümumi ərazisinin mərkəzi bucağı 360° olan dairəvi diaqrama uyğun olduğunu qəbul edərək müxtəlif iqtisadi-coğrafi rayonlara uyğun sektorların bucaqlarını hesablayın və cədvəlin dördüncü sütununu tamamlayın.
- Dairədə saat əqrəbi istiqaməti üzrə birinci bölgədə Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunun göstəricisini qeyd edin. Digər rayonları siyahıya uyğun ardıcılıqla təsvir edin.

Qrafik və diaqramlardan müasir dövrdə daha geniş istifadə olunur. Onlar coğrafi hadisə və proseslərin dəyişmə dinamikasını izləməyə imkan verir. Qrafik və diaqramlar daha çox xəritələrin tərtibində, hesabatların hazırlanmasında tətbiq edilir. Kompüter texnologiyaları – qrafik və diaqramların riyazi statistikasını əsasında tərtib edilməsinə və daha mükəmməl olmasına imkan verir.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Statistik məlumatları qrafik və diaqramlarla təqdim etmək daha əlverişlidir. Çünki ...
- Kompüter texnologiyaları ilə tərtib edilən qrafik və diaqramlar daha mükəmməldir. Ona görə ki ...

Öyrəndiklərinizi

TƏTBİQ EDİN

1. Azərbaycanda buğda əkin sahələrinin statistik göstəricilərinə əsasən diaqram qurun.

İllər	Əkin sahələri, min ha
1970	420
1980	318
1990	387
2000	495
2010	658
2016	688

Öyrəndiklərinizi

YOXLAYIN

1. Cədvəl (a) və mətn (b, c) formasında verilmiş statistik göstəriciləri daha əyani əks etdirən diaqramlar qurun.

a)

Azərbaycanda taxıl bitkilərinin əkin sahələri, min ha			
Buğda	Arpa	Qarğıdalı	Çəltik
688	292	36	18

- b) İEO-lərdə (məsələn: Finlandiya) əhəlinin əksəriyyəti xidmət sahələrində (69%), digər hissəsi isə sənayedə (28%) və kənd təsərrüfatında (3%) çalışır. Əksər geridə qalmış ölkələrdə (məsələn: Nigeriya) əhəlinin xeyli hissəsi kənd təsərrüfatında çalışır (45% və daha çox). Sənayedə 20%, xidmət sahələrində isə 35% əhali işləyir.
- c) Qazaxıstan çoxmillətli dövlətdir. 2017-ci il statistik məlumatlarına görə ölkə əhalisinin milli tərkibinin 67%-ni qazaxlar təşkil etmişdir. Əhəlinin 19% – ruslar, 4% – özbəklər, 1,5% ukraynalılar, 1,5% – uyğurlar, 1% – tatarlar, qalanı isə digər millətlərdir. Ölkədə digər millətlər dil, din və tarixi-mədəni irsini qoruyub saxlayırlar.

1.4

PRAKTİK DƏRS.

COĞRAFI XƏRİTƏLƏRİN QRAFİK TƏHLİLİ

Relyef profili fiziki xəritələrdəki izohips (horizontallar) və izobatlara əsasən tərtib edilir.

n ü m u n ə

Xəritə əsasında Gamişdağ – Sabirabad xətti boyunca profilin qurulması.

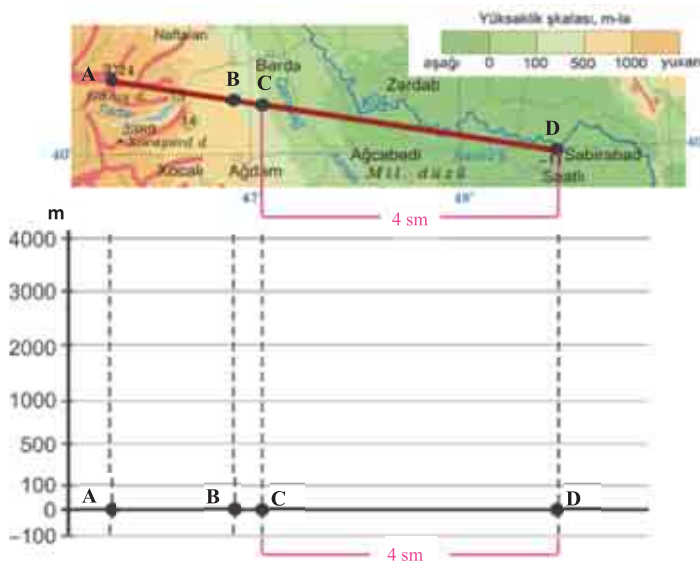

Profilin qurulması ardıcılığı

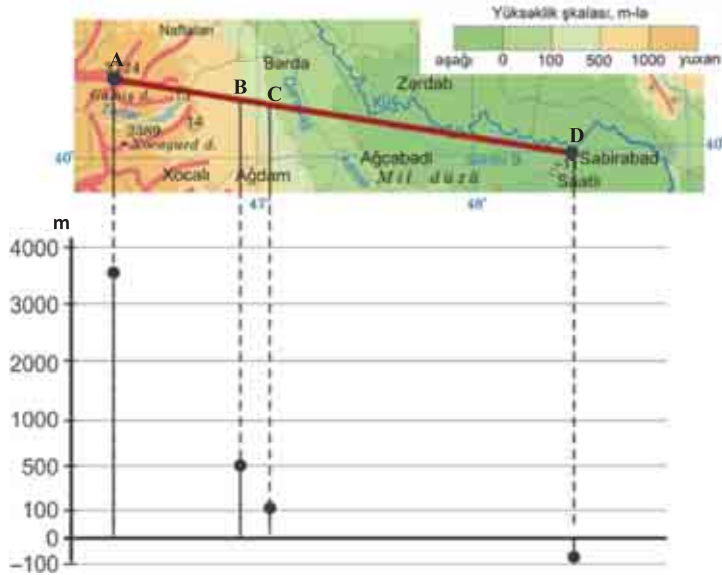
- A) Üfüqi və şaquli ox çəkilir; şaquli ox hündürlük şkalasına uyğun rəqəmlərə əsasən bölünür. Bölgədə minimum (Sabirabad: -11 m) və maksimum (Gamişdağ: 3724 m) hündürlüklər nəzərə alınmalıdır.

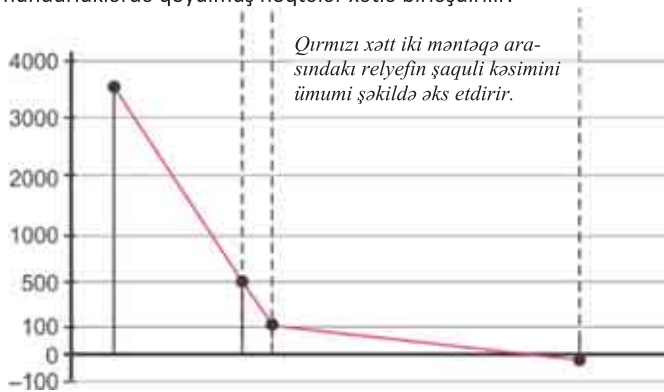
- B) Xəritə üzərində profil xətti (A – D) boyunca onun horizontallarla kəsişdiyi məntəqələr arasında məsafələr ölçülür və üfüqi ox üzərində qeyd edilir. Hər kəşiyin sonunda perpendikulyar xətlər çəkilir.

C) Şaquli xətt üzərində hər bir nöqtənin hündürlüyünə uyğun olaraq nöqtələr qoyulur.

D) Müxtəlif hündürlüklərdə qoyulmuş nöqtələr xətlə birləşdirilir.

Tapşırıq

Xəritəyə əsasən Kəpəz – Gicəki xətti üzrə ərazinin relyef profilini qurun.

TƏSƏRRÜFAT SAHƏLƏRİNİN YERLƏŞMƏSİNİN XƏRİTƏLƏRƏ ƏSASƏN TƏHLİLİ

Sizə
məlumdur

Təsərrüfatın yerləşməsinə təbii şərait (relyef, iqlim və s.), iqtisadi (xammal və enerji mənbələrinə, tələbata, nəqliyyat yollarına yaxınlıq və s.) və sosial (əhali məskunlaşması, əhalinin sıxlığı, əmək ehtiyatları və s.) amillər təsir edir.

•TƏDQIQAT İŞİ•

Azərbaycanın sənaye xəritəsinə əsasən verilmiş cədvəli tamamlayın.

Sənaye sahələri	Mərkəzlər
...	...

Müzakirə edin:

– Azərbaycanda hansı sənaye sahələri daha yaxşı inkişaf etdirilmişdir?

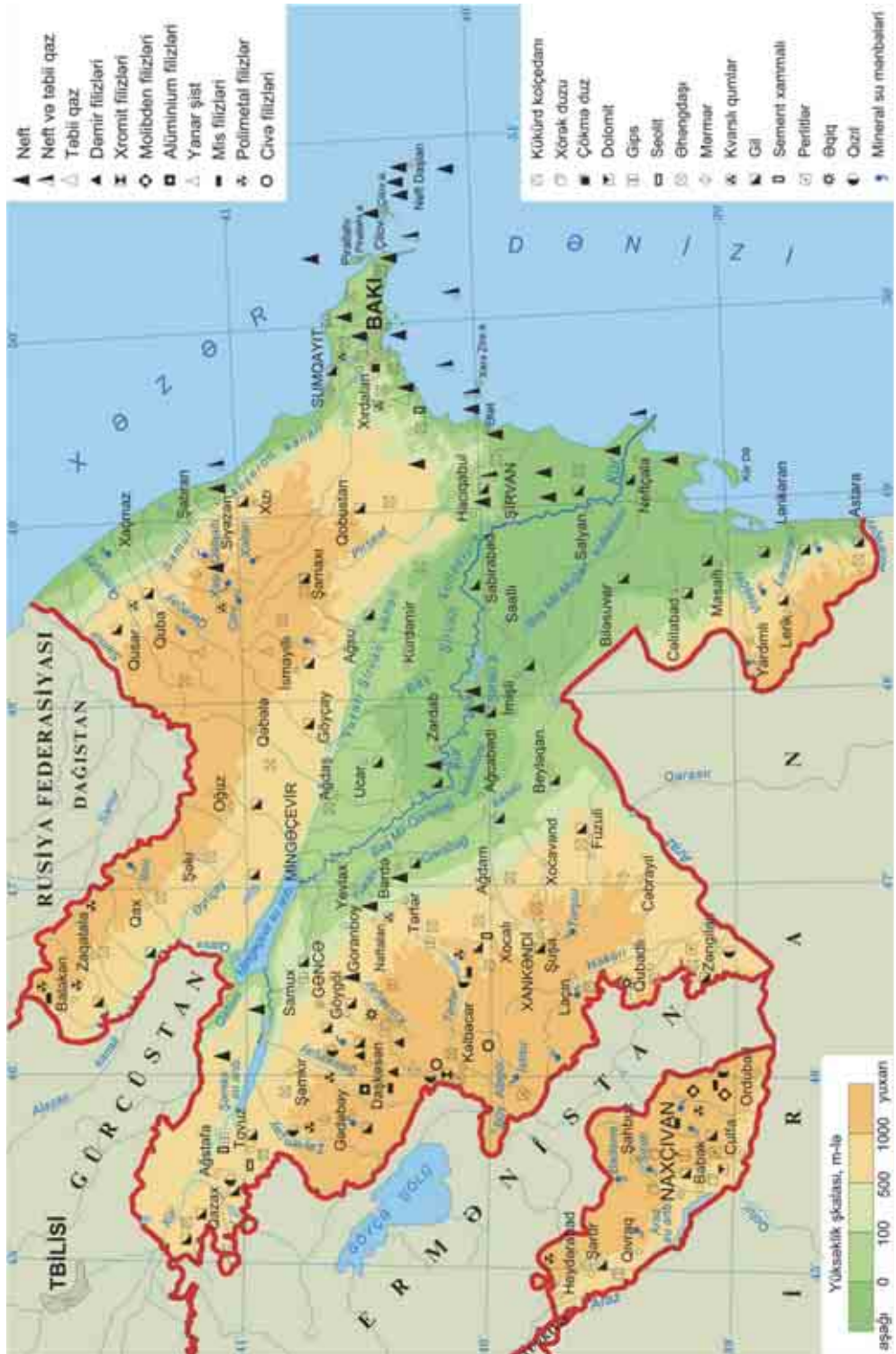
Təsərrüfatın yerləşməsinə müxtəlif amillər təsir edir. Onlardan biri **təbii şərait**dir. İnsanlar tarixən əlverişli iqlimə malik, düzənlik relyefdə, bioloji resurslarla zəngin olan ərazilərdə, çay, göl və dəniz sahillərində məskunlaşmağa üstünlük vermişlər. Təbii şəraitin ən mühüm amili **relyef**dir. Xəritələrdə yolların təsviri və yaşayış məntəqələrinin yerləşməsi ərazinin relyefi haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir. Yüksək dağlıq ərazilərdə əhalinin zəif məskunlaşması müşahidə olunur.

Təbii ehtiyatlar sənayenin yerləşməsinə təsir göstərən amillərdəndir. Metallurgiya, neft hasilatı, neft-kimya, mineral sudoldurma və s. müəssisələr, əsasən, təbii ehtiyatlara yaxın ərazilərdə yerləşdirilir. Maşınqayırma sənayesi isə **əmək ehtiyatlarının**, xüsusən ixtisaslı kadrların olduğu iri şəhərlərdə yerləşdirilir. Bu şəhərlərin böyüməsi aqlomerasiya və meqalopolislər yaradır.

Ərazinin **iqlim** xüsusiyyətləri, ilk növbədə, kənd təsərrüfatına təsir göstərir. Kənd təsərrüfatının müxtəlifliyi tematik xəritələrdə areal üsulu ilə verilir. Pambıq, taxıl, üzüm, tərəvəz əkin sahələri, sitrus meyvə bağları və s. müxtəlif rənglərlə təsvir olunur. Kənd təsərrüfatı və sənaye xəritələrinin müqayisəsi digər bir qanunauyğunluğu üzə çıxarır. İlk emal müəssisələri (pambıqtəmizləmə, meyvə-konserv sənayesi, şəkər istehsalı və s.) xammal mənbələrinə yaxın ərazilərdə yerləşdirilir. Aqrar-sənaye komplekslərinin (ASK) olduğu mərkəzlər kənd təsərrüfatı rayonlarında yerləşir.

Təsərrüfatın digər sahələrinin yerləşməsindəki qanunauyğunluqları müxtəlif tematik xəritələrə əsasən müəyyən etmək mümkündür; məsələn, sənaye xəritələrində ağac emalı və sellüloz-kağız istehsalı mərkəzləri də, adətən, meşə massivlərinin mövcudluğu barədə məlumat verir.

Su hövzələrinin (çay, göl, dəniz və s.) sahillərində olan məntəqələr, adətən, liman rolunu oynayır. Balıq-konserv müəssisələri çox zaman sahiləki məntəqələrdə yerləşir. Elektrik enerjisinin istehsal olunduğu SES-lər dağ çayları üzərində olduğuna görə onlara yaxın enerji mərkəzləri formalaşır. Ucuz enerji mərkəzlərinə yaxın ərazilərdə isə enerji tutumlu istehsal sahələri (məsələn: alüminium istehsalı) yerləşdirilir.

Sənaye xəritələrinin digər xəritələrlə (nəqliyyat, əhali sıxlığı və s.) müqayisəli təhlili təsərrüfatın yerləşməsində digər coğrafi qanunauyğunluqların da müəyyən edilməsinə imkan verir. Məsələn, xəritədə sənaye mərkəzlərinin yaxın yerləşməsi bu ərazidə şəhərlərin sayının çox və əhali sıxlığının yüksək, nəqliyyat şəbəkəsinin sıx olmasını ifadə edir.

• İNFORMASIYA FONDU •

Elmi-texniki tərəqqinin yeni nailiyyətləri, müasir nəqliyyat infrastrukturunun qurulması və digər amillər təsərrüfat sahələrinin yerləşməsində müşahidə edilən “qanunauyğunluqların” pozulmasına səbəb olur. Məsələn, təbii ehtiyatlar baxımından kasıb olan Yaponiyanın təsərrüfat sahələri gətirilmə xammala əsaslanır və iri sənaye mərkəzləri liman şəhərlərində yerləşdirilir.

Ölkələr müxtəlif göstəricilərinə görə (əhalinin sayına, adambaşına düşən milli gəlirə, elektrik enerjisi istehsalına və s.) bir-birindən fərqlənir. Ölkə daxilində daha “güclü mərkəz”lərlə yanaşı, “zəif əyalətlər” də mövcuddur. Kartoqrafik təsvirlər üzərində bu fərqləri əks etdirmək üçün son illərdə **anamorfoz** xəritələrdən istifadə olunur. Anamorfoz xəritələr ənənəvi xəritələrdən tamamilə fərqlənir. Bu xəritələr **riyazi statistika** əsasında tərtib edilir. Məsələn, dünya əhalisinin sayını göstərən anamorfoz xəritədə Çin, Hindistan və əhalisinin sayı daha çox olan digər ölkələrin ərazisi təhrif olunmuş halda, yəni daha qabarıq təsvir edilir.

Dünya ölkələrində əhalinin say nisbətini göstərən anamorfoz xəritə-sxemi

Əhalisi azsayılı olan ölkələrin (məsələn: Kanada, Avstraliya və s.) ərazisi böyük olsa da, anamorfoz xəritələrdə daha kiçik ölçüdə göstərilir.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Kənd təsərrüfatı xəritələrinin təhlili ərazidə aqrar-sənaye müəssisələri haqqında məlumatların əldə edilməsinə imkan verir. Çünki ...
- Anamorfoz xəritələr ənənəvi xəritələrdən fərqlənir. Çünki ...
- Sənaye xəritəsinə əsasən əhali sıxlığını müəyyən etmək mümkündür. Ona görə ki ...

Öyrəndiklərinizi

TƏTBİQ EDİN

Azərbaycanın sənaye və kənd təsərrüfatı xəritələrini müqayisə edin. Təsərrüfatın yerləşməsindəki qanunauyğunluqları təsdiqləyən nümunələr göstərin. Nəticələri cədvəl formasında təqdim edin.

Kənd təsərrüfatı sahəsi	Əlaqədar olaraq yaranan aqrar-sənaye sahəsi	İnkişaf etdiyi mərkəzlər
Üzümçülük	Şərabçılıq	Şamaxı, Göygöl, Tovuz, Qazax, Kürdəmir, Cəlilabad, Naxçıvan
Pambıqçılıq	Pambıqtəmizləmə	
Meyvəçilik	Meyvə-tərəvəz konserv	
Baramaçılıq	İpəkçilik	
Çayçılıq	Çay sənayesi	

Öyrəndiklərinizi YOXLAYIN

Dünyada elmi tədqiqat işlərinin aparılmasını əks etdirən anamorfoz xəritə-sxem əsasında cədvəli tamamlayın.

Elmi tədqiqat işlərində aparıcı ölkə və regionlar	Elmi tədqiqat işlərində geridə qalan ölkə və regionlar

1.6 COĞRAFI İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİ

Sizə
məlumdur

GPS-in (ing. *Global Positioning System*) global mövqe təyinetmə sisteminin köməkliyi ilə dünyanın istənilən məntəqəsində koordinatları, eləcə də Yer səthində və fəzada müxtəlif obyektlərin hərəkət sürətini avtomatik olaraq təyin etmək mümkündür. GPS qəbul edicisindən, yaxud naviqatordan həm hərbi, həm də mülki məqsədlə istifadə edilir.

•TƏDQIQAT İŞİ• Xəritə üzərində verilən tapşırıqların yerinə yetirilmə qaydasını və bu zaman yarana biləcək problemləri cədvəldə tamamlayın. Müzakirə edin: – informasiya texnologiyaları vasitəsilə bu problemlərin hansılarını aradan qaldırmaq olar?	TAPŞIRIQ	İŞİN YERİNƏ YETİRİLMƏ QAYDASI	YARANAN PROBLEMLƏR
	Obyektin mövqeyinin təyini	Koordinatlara görə obyektin yerinin müəyyən edilməsi	Koordinatları məlum olmayan obyektin axtarışına çox vaxt sərf edilir.
	Obyektlər arasında məsafənin ölçülməsi		
	Obyektin fiziki-coğrafi səciyyəsi		
	Obyektin iqtisadi-coğrafi səciyyəsi		
	Coğrafi qanunauyğunluqların müəyyən edilməsi		

Qədim dövrlərdə tədqiqatçılar və səyyahlar yeni əraziləri kəşf etdikcə həmin yerlərin relyefi, əhalisi, yaşayış məntəqələri, bitki və heyvanlar aləmi, həmçinin təbii sərvətləri və s. haqqında məlumatları toplamaq və saxlamaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirdilər. Belə üsullardan biri də müxtəlif xəritə və sxemlərin tərtib edilməsidir.

Hazırda xəritələr coğrafiya, iqtisadiyyat, tarix və s. elmlərin tərkib hissəsidir. Onlardan coğrafiyaçılar, iqtisadçılar, arxeoloqlar, energetiklər və digər sahələrin mütəxəssisləri bir vasitə kimi istifadə edirlər. Son illər xəritələrin məzmunu və istifadəsi daha da mürəkkəbləşmiş və yeni istiqamət almışdır.

Müasir dövrdə kartoqrafiya kosmik texnologiyaların tətbiqi ilə inkişaf etdirilir. Xəritələrin tərtibinin daha da təkmilləşdirilməsi informasiya texnologiyaları əsasında həyata keçirilir. Belə texnologiyaların ən mükəmməli **coğrafi informasiya sistemləridir (CİS)**.

CİS – verilənlərin toplanması, saxlanması və emalına xidmət edən informasiya sistemlərinin bir növüdür. CİS-də coğrafi obyektlər (qitələr, ölkələr, şəhərlər, dağlar, düzənliklər, okeanlar, dənizlər və s.) haqqında geniş məlumatlar toplanılır.

Xəritələrin təhlili xeyli vaxt və zəhmət tələb edir. CİS-in köməkliyi ilə müəyyən bir ərazi haqqında dolğun məlumat almaq və müxtəlif xəritələri müqayisə etmək mümkündür. CİS müxtəlif tipli xəritələri elektron hala gətirir və ümumiləşdirir ki, bu da gələcəkdə onların istifadəsini asanlaşdırır.

CİS-də daha çox istifadə olunan kartoqrafik kompüter proqramları – Arcinfo (ESRI), MGE, Framme (Integrapp), GEO/SQL və s.-dir.

CİS termini elmə ilk dəfə 1960-cı ildə ingilis coğrafiyaçısı **Roger Tomlinson** tərəfindən gətirilmişdir.

Ərazinin xəritə-sxemi

Ərazinin "ArcCİS" proqramı ilə xəritəsi

Ərazinin üçölçülü görüntüsü

Müasir dövrdə coğrafi obyektlər haqqında informasiyaları təqdim etmək və onların mövqeyini daha tez təyin etmək üçün ən səmərəli üsul CİS-dir. Adı xəritədə hər hansı bir coğrafi obyektin mövqeyini təyin etmək üçün ən asan üsul onun koordinatlarını bilməkdir. CİS ilə daha sadə və asan üsulla obyektin axtarışını həyata keçirmək mümkündür. Bunun üçün obyektin adını axtarış sisteminə daxil etmək kifayətdir.

• İNFORMASIYA FONDU •

COĞRAFIYA

VƏ

İNFORMATİKA

CİS-də işləmək üçün müxtəlif aparatlar və proqram təminatı olmalıdır:

– kompüter; verilənləri saxlamaq üçün vasitələr (vinçester, kompakt disk və s.); informasiyanı daxil etmək üçün avadanlıqlar (digitayzer, skaner, rəqəmsal kamera və s.); informasiyanın çıxışı üçün avadanlıqlar (printer, plotter və s.).

(a) Coğrafi informasiyaların məlumat bazası

CİS-in quruluşunu məlumat qatlarının üst-üstə ardıcıl yığılması kimi təsvir etmək olar. Hər bir qatdakı məlumatlar əraziyə dair xəritə və rəqəm göstəriciləri formasında ola bilər.

Təhlil zamanı bu qatlarda olan məlumatlar müxtəlif variantlarda istifadə olunur (a).

CİS istənilən coğrafi hadisəni – hava proqnozunu, ətraf mühitdə baş verən dəyişiklikləri, litosfer təbəqələrinin hərəkətini və s.-ni təhlil etməyə və onları modeləşdirməyə imkan verir. O, müxtəlif mənbələrdən alınan coğrafi informasiyaları bir-biri ilə əlaqələndirməklə problemin həllinə yardım edir (b).

(b) Coğrafi informasiyaların əlaqələndirilməsi sxemi

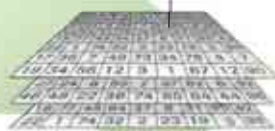
1. Hava limanının inşası üçün ərazini təyin etmək lazımdır.

2. Əraziyə aid məlumatlar kompüterin verilənlər bazasında toplanır.

3. Hava limanını düzgün yerləşdirmək üçün tələb olunan coğrafi informasiyalar seçilir.

4. Relyef xəritəsi (3D modeli) təyyarələrin qalxıb-enməsi üçün düzənlik ərazini müəyyən etməyə imkan verir.

5. Torpaqlardan istifadə xəritəsi yaşayış binalarının, zavod və müəssisələrin, əkin sahələrinin az olduğu əraziləri müəyyənləşdirməyə kömək edir.

7. Xəritələr üst-üstə yığılır, məlumatlar ümumiləşdirilir və hava limanının tikintisi üçün əlverişli əraziləri göstərən yeni xəritə hazırlanır.

6. Nəqliyyat xəritəsi hava limanına daha tez və təhlükəsiz çatmaq üçün avtomobil yolları haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir.

CİS kartoqrafiyada yeni istiqamətin – operativ kartoqrafiyanın yaranmasına təkan verib. Operativ kartoqrafiya ərazinin real vəziyyətinin xəritələşdirilməsidir.

Xəritələşdirmə zamanı bazaya daxil edilən məlumatlar dərhal təhlil olunur, nəticədə alınan xəritələr təhlükəli proseslərin (meşə yanğınları, təbii fəlakət hadisələri, atom-elektrik stansiyasında baş verə bilən qəza nəticəsində yayılan radiasiya və s.) inkişafını izləməyə, onların arealını proqnozlaşdırmağa imkan verir. Bu işə əhalini və əlaqədar təşkilatları vaxtında məlumatlandırmağa və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

1. CİS cəmiyyətin həyatına təsir edən coğrafi proses və hadisələrin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki ...
2. CİS əhali və əlaqədar təşkilatları təhlükəli hadisələr haqqında vaxtında məlumatlandırmağa imkan verir. Buna səbəb ...

Öyrəndiklərinizi TƏTBİQ EDİN

Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün kompüterin verilənlər bazasından hansı informasiya və xəritələri axtarışa verirsiniz?

1. Yaşayış məntəqəsinin içməli su ilə təminatı.
2. Ərazidə SES-in inşası.
3. Magistral yolun inşası.
4. Uşaq əyləncə parkının salınması.

Öyrəndiklərinizi YOXLAYIN

1. CİS-in ənənəvi xəritələrdən ən azı üstün 3 cəhətini qeyd edin.
2. Şəklə əsasən CİS-in mahiyyətini izah edin.

Dərstdən sonra

LAYİHƏ: "CİS-lə AXTARIŞ".

Məqsəd və tapşırıq:

- CİS-dən istifadə edən proqramlar ilə tanış olmaq.
- CİS-in vasitəsilə məlumat axtarışında əsas bacarıqlara yiyələnmək.

Təchizat:

- kompüter, internet bağlantısı, GoogleEarth proqram təminatı.

İşin gedişi:

1. İnternetə qoşulmaqla <https://www.google.com/earth/> CİS proqramını kompüterinizə yükləyin.
2. Google Earth-da CİS-də naviqasiya sistemi ilə tanış olun.
3. "Obyektləri xəritədə axtar" düyməsini basın.
4. GoogleEarth axtarış sahifəsində istədiyiniz şəhəri (yaşadığınız məntəqə), məsələn, Bakı şəhərini tapın.
5. CİS-də naviqasiya sistemindən istifadə edərək aşağıda verilmiş cədvəldə sadalanan tapşırıqları (1–3) yerinə yetirin.
6. Axtarış sistemində "Marşruta davam edin" nöqtəsinə toxunun və Bakı–Lənkəran marşrutu (başlanğıc və son nöqtə) üzrə hərəkətə başlayın, cədvəldə verilən tapşırığı (4) yerinə yetirin.
7. Panelin aşağı sol küncündə "Qruplar"a baxın. Qrupların köməyi ilə xəritədə hansı məlumatların veriləcəyini müəyyən edin. "Qruplar"ı ayrılıqda və ya bir neçəsini eyni vaxtda işarə edə bilərsiniz. Bunun üçün "Qruplar" bölməsində uyğun bayraqları yerləşdirin, cədvəldə verilən tapşırığı (5) yerinə yetirin.
8. "Fotoqrafiya" bəndində bayraq işarəsini qoyun, cədvəldə verilən tapşırığı (6) yerinə yetirin.
9. Cədvəli tamamlayın.

Tapşırıq	Cavab
1. Bakı şəhərinin dəqiq coğrafi koordinatını göstərin.	
2. Xəritədə Lənkəranı tapın. Şəhərin koordinatını dəqiqləşdirin.	
3. Siçan ilə şəhərin üzərindəki işarəyə toxunun. Açılan pəncərədə şəhər haqqındakı məlumatı yazın.	
4. Bakı və Lənkəran şəhərləri arasında məsafəni müəyyən edin.	
5. Hansı qruplarla bu sistemdə işləmək olar?	
6. "Fotoqrafiya"ya toxunduqdan sonra xəritədə hansı dəyişikliklər baş verir?	

10. Cədvələ uyğun işi yekunlaşdırın. CİS-dən istifadənin əhəmiyyətinə dair nəticə çıxarın və yazılı şəkildə təqdim edin.

1. Xəritəni təhlil edin, alınan nəticələrə əsasən cədvəli tamamlayın.

Kartografik tədqiqat metodları	Alınan nəticələr
Vizual təhlil	
Kartometrik təhlil	
Qrafik təhlil	

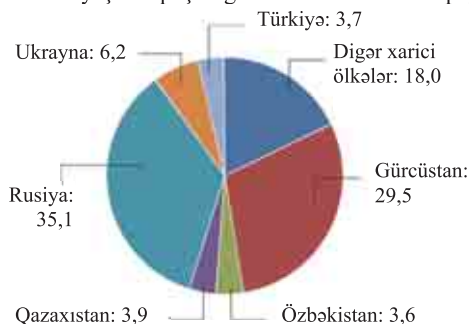

2. Statistik məlumatlar əsasında sütunlu diaqram qurun.

Müstəqil türk dövlətləri	Əhali, mln. nəfər
Türkiyə	80,0
Özbəkistan	32,8
Qazaxıstan	18,2
Azərbaycan	9,7
Qırğızıstan	6,1
Türkmənistan	5,6

3. Dairəvi diaqramı təhlil edin və aldığınız məlumatı mətn şəklində yazın.

2015-ci ildə Azərbaycana daimi yaşamaq üçün gələnlərin ölkələr üzrə payı (%-lə)

4. Coğrafi informasiya sistemlərinin əhəmiyyətini izah edin.

TƏBİƏTDƏN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ

Diaqnostik qiymətləndirmə

2.1. Tektonik proseslər və təsərrüfat

Layihə: "Vulkan püskürmələri"

2.2. Mineral ehtiyatlardan istifadə

2.3. Meteoroloji hadisələr

2.4. **Praktik dərs.** İqlim xəritələrinin təhlili

2.5. İqlim və insan sağlamlığı

Layihə: "Qlobal istiləşmənin Azərbaycanda təzahürü"

2.6. **Təcrübə dərsi.** İstixana effekti

2.7. Quru sularından istifadə

2.8. Təhlükəli hidroloji hadisələr və onlarla mübarizə

2.9. Dünyanın torpaq fondu

Layihə: "Torpaq mülkiyyəti"

2.10. Meşə ehtiyatları və onlardan istifadə

Layihə: "Dünyanın meşə fondu"

Ümumiləşdirici sual və tapşırıqlar

Təbiət zaman etibarilə sonsuzdur. Yer kürəsində təbiətin yaşı cəmiyyətin yaşından ölçüyəgəlməz dərəcədə çoxdur. İnsan təbiətə nə qədər güclü təsir göstərsə də, bu təsir onu tamamilə əhatə edə bilmir. Tez-tez təkrar edirlər: “İnsan təbiət üzərində hökmranlıq edir”, “İnsan təbiətin ağasıdır”. Bu ifadələr nə dərəcədə düzdür? Əlbəttə, insan təbiət üzərində getdikcə daha çox hökmranlıq etməklə ona daha çox təsir edir. Onu öz xeyri üçün dəyişdirir. Lakin o heç bir zaman təbiətin qanunlarını dəyişdirə və yeni qanunlar yarada bilməz.

Professor Y.Q.Sauşkin

1. Süxurların aid olduğu qrupları müəyyən edin:

I. Kimyəvi

II. Qırıntı

III. Üzvi

1. Qum

2. Gips

3. Daş duz

4. Çınqıl

5. Torf

6. Təbaşir

2. Xəritə-sxemə əsasən cədvəli tamamlayın:

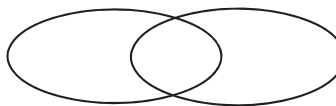
Geotermal ehtiyatların müşahidə olunmadığı məntəqələr	Geotermal ehtiyatların zəngin olduğu məntəqələr və ondan ...	
	... istifadə edən ölkələr	... istifadə etməyən ölkələr

3. Cədvəli tamamlayın:

№	İqlim qurşaqları	Təbii zona	Torpaq tipi	Ölkələr
1	Ekvatorial			
2		Çöl və meşə-çöl		
3			Qəhvəyi	
4				Misir

4. Şimal və cənub meşə qurşaqlarını Venn diaqramına görə müqayisə edin:

Şimal meşə qurşağı

Cənub meşə qurşağı

5. Uyğunluğu müəyyən edin:

Kür	Sərsəng	116 km ²
Araz	Şəmkir	4,5 km ²
Tərtər	Mil-Muğan	13,8 km ²

2.1 TEKTONİK PROSESLƏR VƏ TƏSƏRRÜFAT

Sizə
məlumdur

Litosfer – dərin çatlarla bir-birindən ayrılan iri litosfer tavalarından ibarətdir. Onlar arasında konvergent və divergent sərhədlər mövcuddur. Bu sərhədlər boyunca daim tektonik proseslər gedir, müxtəlif geoloji-tektonik hadisələr baş verir.

• TƏDQIQAT İŞİ •

Xəritə-sxemlərə əsasən cədvəli tamamlayın.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- Ərazilərin seysmikliyi ilə əhali sıxlığı arasında hər hansı bir əlaqə varmı?
- İnsanlar təsərrüfat fəaliyyətində seysmik cəhətdən aktiv regionlardan necə istifadə edirlər?

Tektonik hərəkətlər Yer qabığının bütün inkişaf mərhələlərində müşahidə olunmuşdur. Qədimdə baş vermiş tektonik proseslər **paleotektonik**, Kaynozoy erasında yaranan, müasir dövrdə davam edən tektonik proseslər isə **neotektonik** adlanır.

Neotektonik proseslər litosfer tavalarının şaquli, eləcə də üfüqi hərəkəti ilə müşayiət olunur. Şaquli hərəkətlərə Himalay, Qafqaz, Kırım, Karpat və And dağlarında rast gəlinir. Şimal dənizinin cənubunda və Meksika körfəzi sahillərində isə əksinə, enmə prosesləri baş verir.

Üfüqi hərəkətlər də şaquli hərəkətlər kimi tədricən baş verir. Litosfer tavaları üst mantiyanın səthi ilə il ərzində təqribən 6–7 sm “sürüşərək” yerini dəyişir.

• **İNFORMASIYA FONDU** •

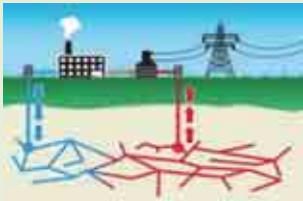
Yer qabığına dərinliyə doğru hər 33 m-də süxurların temperaturu 1° artır (geotermik pillə). Bu isə vulkanizmin daha aktiv olduğu ərazilərdə yeraltı suların temperaturunun artmasına, onların mineral tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur. Bu ərazilərdə maqmatik və metamorf süxurlara daha çox rast gəlinir. Belə süxurlar filiz faydalı qazıntıları ilə zəngindir. Bu amillər vulkanik ərazilərdə əhalinin sıx məskunlaşmasının (dünya əhalisinin 10%-dən çoxu zəlzələ rayonlarında və fəal vulkan ocaqlarının ətrafında yaşayır) və təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin inkişaf etməsinin əsas səbəblərindəndir.

Neotektonik hərəkətlər təbiətdə böyük dağıntılar törədən hadisələrə, yəni **kataklizlərə** səbəb olur. Katakлизм hadisələrindən biri vulkan püskürmələridir. Vulkan

İtaliya. Geo ES

İtaliyanın Toskana bölgəsində dərin quyulardan (250–900 m) ayrılan buxardan, tərkibi minerallarla zəngin olan duzlar alınır. Emal prosesində Geo ES-də istehsal edilən elektrik enerjisindən istifadə olunur.

Geo ES-in sxematik təsviri

hadisələri dağıdıcı və fəlakətli təbiət hadisəsi olsa da, onların müsbət tərəfləri də vardır. Vulkanlara yaxın olan ərazilərdəki torpaqların tərkibində püskürmə zamanı ətrafa səpələnən dəmir, pirit, xrom və bu kimi müxtəlif elementlərə rast gəlinir. Minerallarla zəngin olan bu torpaqlar əkinə daha yararlı hesab olunur.

Vulkanizmin aktiv olduğu ərazilərdə isti, təzyiqli və minerallarla zəngin olan sular Yer qabığındakı çatlarla termal bulaqlar və ya qeyzerlər şəklində səthə çıxır. Qeyzer və termal bulaqlar isə geotermal elektrik stansiyalarının (Geo ES) iş fəaliyyətini təmin edir. Hazırda Geo ES-lər İslandiya, İtaliya, Yeni Zelandiya, ABŞ, Yaponiya, İndoneziya və digər ölkələrdə enerji ilə təminatın mühüm sahəsinə çevrilməkdədir.

• **Bu maraqlıdır** • Cənub-Şərqi Asiyada vulkan konuslarındakı oyuqlar bəzi quşlar üçün təbii inkubator rolunu oynayır. Yuvalar dərin qatlardan çıxan istilik hesabına qızdığı üçün ana quşlar kürt (qırt) yatmadan yumurtalardan bala çıxarırlar.

Yeraltı suların müalicəvi xüsusiyyətləri ərazilərin kurort-rekreasiya əhəmiyyətini artırır.

• **İNFORMASIYA FONDU** •

Termal sular müalicə-rekreasiya məqsədilə istifadə olunur. Tarixboyu bu bulaqlar müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində insanlar üçün şəfa ocağı olmuşdur. Azərbaycanca ən məşhur termal bulaq Kəlbəcərdəki İstisudur. Belə bulaqlara ölkə ərazisində digər tektonik çatlar boyunca da rast gəlinir. Talış dağlarının ətəklərində yerləşən isti suların temperaturu 38–64 dərəcə arasında dəyişir. Onlar 95–250 km dərinliklərdən çıxır. Masallı, Lənkəran və Astara rayonlarının ərazisində yerləşən bu bulaqlardan bir sıra xəstəliklərin (dəri, revmatizm, oynaq xəstəlikləri və s.) müalicəsində istifadə olunur.

• Fəaliyyət • Mənbələrə əsasən İslandiya üçün geotermal enerjiden istifadənin əhəmiyyətini təhlil edin.

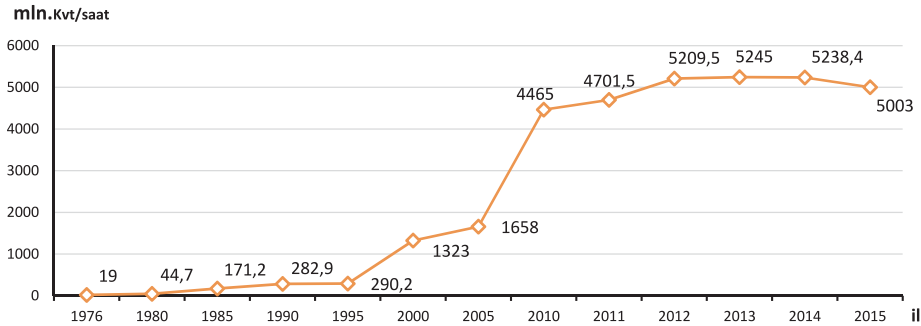
Mənbə 1.

İslandiya. Geo ES.

İslandiya da istehsal edilən elektrik enerjisinin 20%-dən çoxu Geo ES-dən alınır. Bu ölkədə geotermal suların əldə edilən elektrik enerjisi bina və istixanalarda (gül, meyvə-tərəvəz, hətta sitrus meyvələri yetişdirilərkən), habelə hovuzların qızdırılmasında istifadə olunur.

Mənbə 2. İslandiya da Geo ES-də enerji istehsalı göstəricilərinin illər üzrə dəyişməsi

Mənbə 3. İslandiyanın ixrac etdiyi məhsulların strukturu (%-lə)

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– Geotermal enerjiden istifadə edilməsi İslandiyanın təsərrüfat strukturunda hansı dəyişikliyə səbəb olmuşdur?

Kataklizm hadisələrindən biri də zəlzələlərdir. Baş verən güclü zəlzələlər kütləvi insan tələfatına və dağıntılara səbəb olduğundan onun qabaqcadan proqnozlaşdırılması böyük əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrdə yüksək səviyyəli elmi tədqiqatların

aparılmasına baxmayaraq hələ də bu sahədə ciddi nailiyyətlər əldə etmək mümkün olmamışdır.

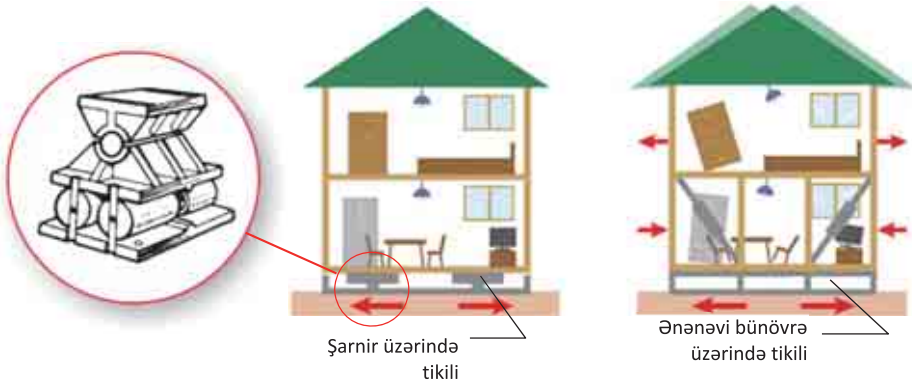
Hazırda mövcud olan bir neçə üsul (dərin qatlarda süxurlararası uğultu, elektro-maqnit dalğaları və s.) yalnız zəlzələ anında və ya ondan bir neçə saniyə əvvəl məlumat almağa imkan verir. Tədqiqatçılar yeraltı təkanların gücündən enerji almaq və onların baş verdiyi ərazilərdə aparılan tikinti işlərində yeniliklər tətbiq etməklə bu hadisədən qorunmaq üçün müxtəlif yollar axtarırlar.

Zəlzələlərin tez-tez müşahidə olunduğu ərazilərdə tikilən bina, körpü, yol və s. obyekt və qurğuların xüsusi konstruksiyalar tələb etməsi inşaatda yeni tikinti materiallarının, memarlıqda isə zəlzələyə davamlı layihələrin yaradılmasına səbəb olmuşdur.

• Bu maraqlıdır •

Yaponiyada zəlzələ hadisəsinin tez-tez baş verməsinə baxmayaraq dağıntılar az olur. Buna səbəb binaların 8–9 ballıq zəlzələyə davamlı konstruksiyalar üzərində tikilməsidir:

- Şarnir dayaqqlar üzərində inşa edilən binalar zəlzələ zamanı ləngər vurur, lakin dağılmır.
- Binaların damında yerləşdirilən və içərisi su ilə dolu olan nəhəng çən – titrəyiş anında tikilinin müvazinətini saxlaya bilir.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Ölkənin vulkan püskürmələri müşahidə olunan ərazilərdə yerləşməsi onun iqtisadiyyatına təsir edir. Ona görə ki ...
- Zəlzələlər tikinti sənayesində yeni texnologiyaların tətbiq olunmasını tələb edir. Ona görə ki ...
- Tektonik proseslərin aktiv olduğu ərazilərdə müalicə və istirahət mərkəzləri daha çoxdur. Bunun səbəbi ...

Öyrəndiklərinizi TƏTBİQ EDİN

Dünyanın siyasi xəritəsi və Yer qabığının quruluşu xəritəsindən istifadə edərək aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə ən azı 10 ölkəni müəyyən edin və qrupların nəticələrini ümumi cədvəl şəklində təqdim edin.

I qrup: Tektonik fəlakətli hadisələrin baş verdiyi ərazilər və ondan istifadə etməyə nail olan ölkələr.

II qrup: Tektonik fəlakətli hadisələrin ziyan vurduğu ölkələr.

III qrup: Tektonik fəlakətli hadisələrin zəif baş verdiyi ölkələr.

Öyrəndiklərinizi **YOXLAYIN****1. Coğrafi obyektləri cədvəl üzrə qruplaşdırın.**

1. Atakama səhrası
2. Orta Sibir yaylası
3. Kamçatka yarımadası
4. Kaliforniya yarımadası
5. Madaqaskar adası
6. Yeni Zelandiya adası
7. Yeni Torpaq adası
8. Anadolu yaylası
9. Mərkəzi düzənlik
10. Böyük Suayırıcı dağlar

Paleotektonik proseslər baş vermişdir.	Neotektonik proseslər davam edir.

2. Öyrəndiyiniz məlumatlara əsasən geoloji-tektonik və geoloji-geomorfoloji təbiət hadisələrinin yayılmasında ən azı 3 coğrafi qanunauyğunluğu müəyyən edib yazın.**Dərsdən sonra****LAYİHƏ: "VULKAN PÜSKÜRMƏLƏRİ"**

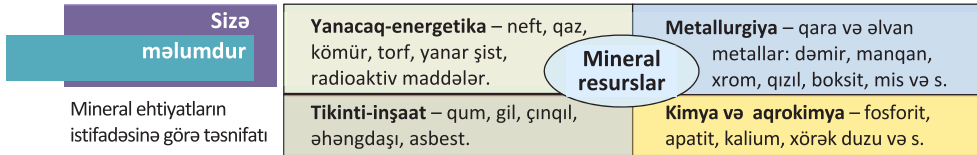
İnternet resurslarından istifadə edərək baş vermiş vulkan püskürmələrinin tarixi ardıcılığını əks etdirən şkalanı tamamlayın və vulkan püskürmələrinə dair təqdimat hazırlayın.

- ✓ Vulkanların yaratdığı dağıntıları və həlak olan insanların sayının artma ardıcılığını əks etdirən diaqramlar qurun.
- ✓ Vulkan püskürmələrinin yerləşdiyi regionları əks etdirən xəritə-sxem tərtib edin.
- ✓ Vulkan püskürmələrinin insanlara təsiri barədə referat hazırlayın.
- ✓ Vulkan püskürmələrinin yaratdığı faciələrin nəticələrini minimuma endirmək üçün görülən tədbirlər barədə fikirlərinizi qeyd edin.

1707-ci ildə Fudziyama...

79-cu ildə Vezuvi vulkanının püskürməsi zamanı Roma imperiyasının Pompey, Herkulanum və Stabiya şəhərləri məhv olmuşdur. Minlərlə insan vulkan külü altında qalmış və ya zəhərli qazlardan boğulmuşdur.

2.2 MINERAL EHTİYATLARDAN İSTİFADƏ

•TƏDQIQAT İŞİ•

a. $T_0 = E/H$ (T_0 – təminolunma, E – ehtiyat, H – illik hasilat) düsturundan istifadə edərək cədvəli tamamlayın:

Ölkələr	Kömür ehtiyatı, mlrd. ton	İllik hasilat, mln. ton	Təminolunma səviyyəsi, kömür ehtiyatının çatacağı illər
Çin	114	3650	
ABŞ	237	916	
Rusiya	157	385	
CAR	30	251	
Avstraliya	76	492	
AFR	40	176	
Hindistan	60	692	

b. $T_0 = E/\Theta$ (T_0 – təminolunma, E – ehtiyat, Θ – əhalinin sayı) düsturundan istifadə edərək cədvəli tamamlayın:

Ölkələr	Neft ehtiyatı, mlrd. ton	Əhalinin sayı, mln. nəfər	Təminolunma səviyyəsi, adambaşına düşən neft ehtiyatının miqdarı (ton)
Əlcəzair	1,5	39	
Meksika	1,5	121	

Müzakirə edin və nəticə çıxarın: – Yanacaq ehtiyatları ilə daha az təmin olunan ölkələr hansılardır?
– Yanacağa olan tələbatı ödəmək üçün hansı tədbirlər görülməlidir?

Yer kürəsində mövcud olan dəmir, manqan, xromit, kobalt, nikel və uranın 60–90%-dən çoxu Arxey və Proterozoy, yanar şist, fosforit, daş kömür, mis, cıvə, asbestin yarısından çoxu Paleozoy, volfram, qalay və almazın xeyli hissəsi Mezozoy, boksit, kükürd, polimetal, kalium duzu, neft və təbii qazın böyük hissəsi isə Kaynozoy erasında yaranmışdır.

Uzun geoloji dövr ərzində formalaşan bu ehtiyatların xeyli hissəsini insanlar qısa zaman kəsiyində mənimsəmişlər. Dünya əhalisinin sayının artması və iqtisadiyyatın yüksək tempdə inkişafı mineral ehtiyatlara olan tələbatın çoxalmasına səbəb olmuşdur ki, bu da onların tükənməsinə gətirib çıxarmışdır. Mineral ehtiyatların hasilatının artması isə ətraf mühitin çirklənməsi, terrikonların əmələ gəlməsi ilə nəticələnmişdir.

• İNFORMASIYA FONDU •

Yanacaq növləri istilikvermə qabiliyyətinə görə fərqlənir. Onları müqayisə etmək üçün 1 kq daş kömür yandırılarkən verdiyi 7000 kkal istilik şərti yanacaq vahidi kimi qəbul olunur (kömürün şərti yanacaq əmsali 1,0-dır). Eyni miqdarda neftin istilikvermə qabiliyyəti 10 500 kkal (1,5), təbii qazın 9800 kkal (1,4), torfun 3500 kkal (0,5), quru odunun 2800 kkal (0,4) və yanar şistin 2100 kkal-dır (0,3).

Mineral ehtiyatlar bərpa olunmayan təbii ehtiyatlardır; məsələn, neft, təbii qaz, daş kömür və s. yandırılarkən enerjiyə çevrilir. Onlardan bir daha istifadə etmək mümkün olmur. Bəzi mineral ehtiyatlar isə yenidən istifadə oluna bilər; məsələn, dəmir, qızıl, mis və s. filizlərdən alınan metaldan hazırlanan məhsul müəyyən vaxtdan sonra yenidən əridilir və başqa məhsul üçün istifadə olunur. Lakin bu proses bir neçə dəfə təkrarlandığında metalın çəkisi getdikcə azalır.

Qeyri-filiz faydalı qazıntılar da bərpa olunmayan mineral ehtiyatlara aiddir. Əhəngdaşı, qranit, bazalt, vulkan şüşələri və s. yaşayış evlərinin, sənaye və inzibati binaların tikintisində geniş istifadə edilir. Məişətdə gündəlik istifadə olunan adi duz da tükənən ehtiyatdır. Duzun çatışmazlığı insan orqanizmində ciddi xəstəliklərin yaranması ilə nəticələnə bilər.

Mineral ehtiyatların miqdarı sabit deyildir. Son texnologiyaların tətbiqi yeni yataqların aşkar edilməsi ilə nəticələnə bilər. Məsələn, ABŞ, Rusiya və digər ölkələrdə yeni neft yataqları tapılmış və ehtiyatların miqdarı müəyyən edilmişdir. Azərbaycanla isə yeni texnologiyalar əsasında quruda “Qaradağ”, “Gürgən”, “Zirə”, dənizdə isə “Abşeron”, “Bahar”, “Dan ulduzu”, “Ümid” və “Şahdəniz” kimi təbii qaz yataqlarının ehtiyatı hesablanmışdır.

Yer qabığı metallurgiya sənayesi üçün xammal əhəmiyyəti olan təbii ehtiyatlarla zəngindir. Lakin onların əksəriyyəti potensial ehtiyatlar (gələcəkdə istifadə oluna biləcək ehtiyat) hesab olunur. Potensial ehtiyatların xeyli hissəsi yerin daha dərin qatlarında yerləşir. Onların tərkibinin “kasıb” olması istehsalın iqtisadi səmərəliliyini azaldır. Ehtiyatların dağlıq ərazilərdə yerləşməsi isə daşınmalar zamanı əlavə nəqliyyat xərcləri tələb edir.

Mineral ehtiyatlardan səmərəli istifadə dövlətin daim diqqət mərkəzində olan strateji məsələ olduğundan onlardan kompleks istifadə edilməsi üçün müxtəlif yollar tətbiq edilir.

Mineral ehtiyatlardan səmərəli istifadə yolları			
Yataqda olan ehtiyatın tam hasil olunması	Tərkibində filiz olan tullantılardan təkrar istifadə	Filiz tərkibi “kasıb” olan süxurların emala cəlb olunması	Xammaldan kompleks istifadə

Mineral ehtiyatların bərpa olunmayan xüsusiyyəti onların yeni süni əvəzedicilərinin axtarışını və tətbiqini tələb edir.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Mineral ehtiyatların miqdarı sabit deyildir. Çünki ...
- Müasir texnologiyaları tətbiq etməklə faydalı qazıntıların yeni yataqlarını aşkar etmək mümkündür. Buna səbəb ...

Öyrəndiklərinizi TƏTBİQ EDİN

1. Cədvəl əsasən mineral ehtiyatlarla təmin olunma göstəricilərini hesablayın və onları azalan sıra ilə düzün.

Mineral ehtiyatlar	Ümumi ehtiyatı	İllik hasilatı
Daş kömür	1,6 mlrd. ton	64 mln. ton
Boksit	360 mln. ton	9 mln. ton
Mis	165 mln. ton	5,5 mln. ton

2. Müəssisənin enerjiyə olan tələbatını ödəmək üçün 120 000 ton neft istifadə olunur. Neft yanacağı kömürlə əvəz edilərsə, müəssisəyə istifadə üçün nə qədər kömür tələb olunur?

Öyrəndiklərinizi YOXLAYIN

1. Mineral ehtiyatlarla təminatı necə başa düşürsünüz?

2. Ölkələrin neft ehtiyatları ilə təminatını hesablayın və sütunlu diaqramla təqdim edin.

Ölkə	Ehtiyat, mlrd. ton	Hasilat, mln. ton	Çatacağı il
Səudiyyə Ərəbistanı	14,1	404	
ABŞ	5,9	402	
Rusiya	21,7	304	
İran	1,5	183	
Meksika	4	177	

3. Mineral ehtiyatların tükənməsi probleminin həlli yollarını izah edin.

2.3 METEOROLOJİ HADİSƏLƏR

Sizə

məlumdur

Atmosferdə baş verən proseslər Yer kürəsində təhlükəli və dağıdıcı təbiət hadisələri yarada bilər. Meteoroloji xidmət idarələri leysan yağışları, güclü küləklər və s. hadisələr barədə qabaqcadan xəbər vermək imkanına malikdir. Bu isə dağıntı və tələfatların qarşısını almağa və ya azaltmağa qismən kömək edir.

TƏDQIQAT İŞİ

Təsərrüfatın inkişafına mənfi təsir edən meteoroloji hadisələri müəyyənləşdirin və cədvəli tamamlayın.

Yaranan problemlər	Hansı meteoroloji hadisələrin təsiri ilə yaranır
Bitkilərin məhsuldarlığının azalması	
Avtomobil yollarında baş verən qəzalar	
Təyyarələrin hava limanında enmə-qalxmasında yaranan çətinliklər	
Tikinti işlərinin ləngiməsi və ya dayanması	
...	

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– Baş verə biləcək hadisələri necə aradan qaldırmaq olar?

Şiddətli və quru isti küləklər, burulğan, leysan yağışları, dolu, çovğun, sırsıra, toz (qum) burulğanları, şaxta, duman və s. təhlükəli hallar yarada bilən meteoroloji hadisələrdir.

Atmosferdə baş verən ən təhlükəli hadisələrdən biri **tayfundur** (“*tayfun*” – çin dilində “*tay*” – güclü, “*fun*” – külək). Tayfunlar, əsasən, tropik enliklərdə (ekvator-dan 6–15° şimal və cənub enliklərində) dənizlərin üzərində formalaşdığı üçün yüksək rütubətə malik olur. Bu küləklər günün ikinci yarısında su səthinin maksimum qızmasından sonra yaranır və küləyin sürəti saniyədə 30 m-ə qədər çata bilər. Güclü leysan yağışları ilə müşayiət olunan tropik tayfunlar böyük dağıntılara səbəb olur, iqtisadiyyata ziyan vurur və bəzən insan tələfatı ilə nəticələnir. Tayfunlar Cənub-şərqi Asiya üçün səciyyəvidir. ABŞ (Meksika körfəzi sahillərində), Kuba və Antil adalarında onlar **qasırğa** adlanır.

• İNFORMASIYA FONDU •

Meteoroloji hadisələrdən biri iqlim dəyişmələridir. Lakin bu hadisə uzun müddət ərzində baş verdiyinə görə fəsadlarını müəyyən etmək olduqca çətinidir. Tədqiqatçıların fikrincə, Kaynozoy erasından, yəni 65 mln. il əvvəldən başlayaraq Yer in temperaturu aşağı düşmüş, qütb ətrafında buzlaqlar yaranmışdır. Antarktidanın buzlaqlarının yaşı isə 5 mln. ilə bərabərdir. Hazırda passat küləklərinin sürəti zəifləmiş, musson küləklərinin gətirdiyi yağıntıların miqdarı azalmış, regionlarda quraqlıq hadisələri kəskinləşmişdir.

Güclü küləklər dünyanın müxtəlif regionlarında fərqli adlarla tanınır: Şimali Amerikada “*tornado*”, Filippin adalarında “*baquyo*”, Avstraliyada “*vili-vili*” və s. Onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. Onların əhatə etdiyi ərazi 200 km²-dək, bəzi hallarda isə minlərlə km²-dək olur.

• Fəaliyyət-1 •

Xəritə-sxemə əsasən güclü küləklərin baş verdiyi ərazilərin iqlimini şərh edin və onların yayılmasının coğrafi qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirin.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- Güclü küləklər hansı regionlarda iqtisadiyyata daha çox ziyan vurur?
- Ölkələrin iqtisadi inkişafı ilə təbiət hadisələrindən dəyən ziyan arasında asılılıq varmı? Fikrinizi əsaslandırın.

Meteoroloji iqlim hadisələrindən biri də **toz burulğanları**dır. Toz burulğanı mülayim və tropik iqlim qurşaqlarının səhra və yarımsəhralarında yaranır. Tayfundan fərqli olaraq toz burulğanı zamanı havanın nisbi rütubəti 10%-dən az, temperatur isə $+50^{\circ}\text{C}$ -dən yüksək olur. Burulğan zamanı külək Yer səthindəki qum hissəciklərini havaya “uçurur”. Bu proses **deflyasiya** adlanır. Deflyasiya nəticəsində əkin sahələri, su mənbələri, nəqliyyat yolları, hətta yaşayış məntəqələri qumla örtülür.

• İNFORMASIYA FONDU •

Azərbaycan ərazisində baş verən meteoroloji hadisələrdən xəzri, gilavar, qarayel və ağ yeli misal göstərmək olar. Xəzri küləyi Abşeronda bəzən dağıdıcı hadisələrlə müşayiət olunur. Küləyin sürəti bəzən saniyədə 40–42 m-ə çatır. Bu zaman Xəzərdə dalgaların hündürlüyü 10–12 m-ə çatır ki, bu da dəniz təsərrüfatına, xüsusən neft mədənlərinə ziyan vurur. O, il ərzində 100 dəfəyədək təkrarlana bilər. Ölkənin əksər düzənlik və dağətəyi ərazilərində ilin isti dövründə əsən ağ və qara yellər əkin sahələrinə zərər vurur. Bu küləklər havanın nisbi rütubətini kəskin azaldır, torpağın üst qatını sovuraraq eroziyanı artırır, ağacları qurudur. Ölkənin şərq rayonlarında cənub, cənub-şərq istiqamətindən əsən gilavar küləyi də rütubətin kəskin azalmasına səbəb olur.

Bu zaman ətrafda görmə məhdudlaşır, insanların nəfəsəlməsi çətinləşir. Yaranan toz dumanı günəş şüalarının qarşısını alır. Sovrulan toz hissəcikləri 1000 km-lərlə kənar yerlərə çökür. Toz burulğanlarına Şimali Afrika, Cənub-Qərbi və Mərkəzi Asiyada daha çox rast gəlinir. Bəzi hallarda Azərbaycanda müşahidə olunan “palçıq yağışları” məhz Türkmənistan, Pakistan və Səudiyyə Ərəbistanının üzərində yaranan toz burulğanları ilə əlaqədardır. Toz burulğanlarının tərkibindəki toksik (zəhərli) maddələr insanların tənəffüs orqanlarında bir sıra xəstəliklər yaradır.

Toz burulğanları Şimali Afrikada **səmmum** və **xəmsin**, Ərəbistan yarımadasında **həbib**, Cənubi Avropa ölkələrində (Fransa, İtaliya) isə **sirokko** adlanır.

Meteoroloji hadisələrin qarşısını tamamilə almaq mümkün olmasa da, onların təsirlərini azaltmaq olar. Bu, təsərrüfat sahələrinə dəyə biləcək ziyanın qarşısını almağa qismən imkan verir.

Toz burulğanları səhralaşma prosesini sürətləndirir, səhraların genişlənməsinə səbəb olur.

Səhralarda yerləşən şor göllərin sahillərində baş verən tozlu küləklər tərkibində duz hissəcikləri qumla birləşərək ətrafa səpələnir. Bu isə hadisənin təhlükəliliyini və fəsadlarının daha da ağırlaşmasını gücləndirir.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Tayfun və toz burulğanları təhlükəli iqlim hadisələri hesab olunur. Çünki ...
- Təhlükəli meteoroloji iqlim hadisələri təsərrüfat sahələrinə və yaşayış məntəqələrinə güclü ziyan vurur. Ona görə ki ...
- Azərbaycanda yağan yağışlar bəzi hallarda palçıqlı olur. Bunun səbəbi ...

Öyrəndiklərinizi TƏTBİQ EDİN

- a) Tayfun və toz burulğanlarını müqayisə etmək üçün plan tərtib edin.
- b) Plana əsasən bu meteoroloji hadisələri müqayisə edin.
- c) Nəticələri cədvəl və ya Venn diaqramı formasında tərtib edin.
- d) Nəticələri təqdim edin.

Öyrəndiklərinizi YOXLAYIN

1. Cədvəli tamamlayın.

Meteoroloji hadisə	Yarandığı ərazilər	Səciyyəvi əlamətləri	Yayıldığı regionlar
Tayfun			
Toz burulğanı			

2. Uyğunluğu müəyyən edin.

Həbib	Avstraliya
Sirokko	Filippin
Baquyo	Səudiyyə Ərəbistanı
Vili-vili	ABŞ
Qasırğa	Fransa

2.4 PRAKTİK DƏRS. İQLİM XƏRİTƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

İqlim xəritələri tematik xəritələrdir. Bu xəritələrdən hər hansı ərazidə yanvar və iyul aylarının orta temperaturunu, bəzi məntəqələrdə müşahidə olunan maksimum və minimum temperaturu, yağıntının orta illik miqdarını, daimi və mövsümi küləklərin istiqamətini və digər coğrafi məlumatları əldə etmək mümkündür.

– İqlim xəritələrinin tərtib edilməsində hansı kartoqrafik üsullardan istifadə olunur?

I tapşırıq: Dünyanın iqlim xəritəsinin tərtib edilməsinə aid suallara cavab yazın.

1. Orta illik yağıntının miqdarının iqlim xəritələrində təsvir edilməsi:

- a) İqlim xəritələrində əraziyə düşən orta illik yağıntı hansı kartoqrafik üsulla təsvir edilmişdir?
- b) Dünyada ən bol yağıntı alan ərazilər haradadır və oraya düşən yağıntının miqdarı nə qədərdir?
- c) Yağıntıların minimum olduğu yerlər hansı əraziləri əhatə edir və bu ərazilərdə yağıntının miqdarı nə qədərdir?

2. İqlim xəritələrində ərazinin temperaturunun təsvir edilməsi:

- d) İyul və yanvar aylarının orta temperaturları necə işarələnmişdir?
- e) Ən aşağı yanvar və ən yuxarı iyul izotermiləri hansı ərazilərdən keçir?
- f) Şimal və Cənub yarımkürələrində çəkilən izotermilərin fərqli xüsusiyyətini şərh edin.

3. Hər hansı məntəqədəki temperaturun təsvir edilməsi:

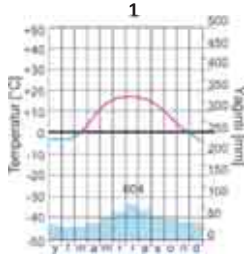
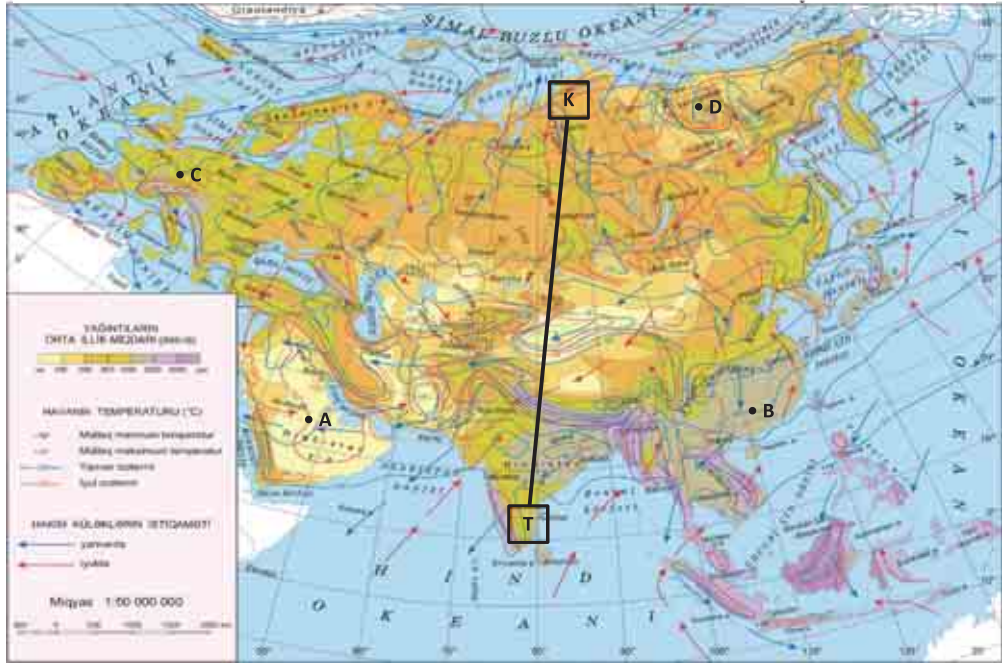
- g) Müşahidə edilən maksimum və minimum temperatur necə ifadə olunmuşdur?
- h) Dünyada maksimum temperatur neçə dərəcə olmuş və harada müşahidə edilmişdir?

- 5. Xəritə-sxemdə dairə ilə fərqləndirilmiş ərazilərin iqlimini səciyyələndirin.**

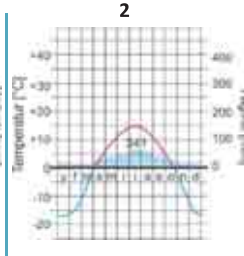

II tapşırıq: 1. İqlim diaqramlarını Avrasiyanın iqlim xəritəsindəki məntəqələrə uyğunlaşdırın.

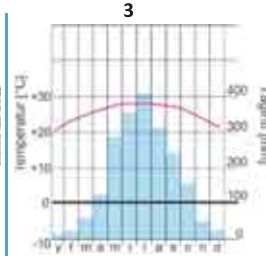
Avrasiyanın iqlim xəritəsi

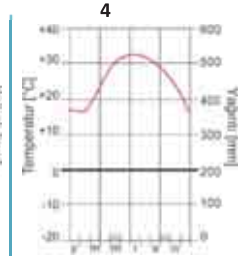
• Qış ayları soyuq, yay isə sərin olur. Qərb küləkləri ilboyu, xüsusilə yayda yağıntı gətirir. Əlverişli iqlim şəraiti rəngarəng landşaftın formalaşmasına səbəb olmuşdur.

• İlboyu hakim olan şimal-şərq küləkləri qışın şaxtalı keçməsinə səbəb olur. Küləklərin okean üzərindən əsməsinə baxmayaraq rütubətli deyil. İqlim şəraiti əlverişsizdir.

• Yay aylarında okeandan əsən şərq küləkləri bol yağıntı gətirir. Qış isə nisbətən quraqdır. Temperatur amplitudasının il ərzində kəskin olmaması əlverişli iqlim şəraitinin yaranmasına səbəb olur.

• Yay aylarında qızmar, qışda isə isti hava şəraiti hakimdir. Həbib küləyinin əsməsi havanın rütubətinin daha da aşağı düşməsinə səbəb olur. İlboyu buludsuz hava şəraiti sutkalıq temperatur amplitudasının yüksək olması ilə nəticələnir.

2. K – T xətti boyunca temperatur və yağıntıların necə dəyişdiyini şərh edin. Əldə etdiyiniz məlumatları mətn, cədvəl və diaqram formalarında təqdim edin.

III tapşırıq: Azərbaycanın iqlim xəritəsindən istifadə edərək verilən coğrafi imlanı yekunlaşdırın.

Azərbaycan ərazisində orta illik yağıntıların miqdarı ... arasında dəyişir.

Yağıntıların illik miqdarı iqlim xəritəsində ... üsulu ilə təsvir edilmişdir.

Yağıntıların miqdarı Xəzər dənizindən ... doğru getdikcə çoxalır.

Onların miqdarı müxtəlifdir: Muğan düzündə ..., Lənkəran ovalığında ..., Şərur-Ordubad düzündə ..., Ceyrançöl alçaqdağlığında ..., Qanix-Əyriçayda ..., Qarabağ vulkanik yaylasında ...dır.

Ölkə ərazisində ən bol yağıntı ... düşür. İldə bu əraziyə ... yağıntı yağır.

Azərbaycanın iqlim xəritəsi

2.5 İqlim və insan sağlamlığı

Sizə
məlumdur

İqlim şəraiti əhalinin müəyyən ərazidə məskunlaşmasına, onların təsərrüfat fəaliyyətinə, geyiminə, qidalanmasına və s.-yə təsir edən başlıca amillərdən biridir. Atmosferdə yaranan ekoloji problemlər birbaşa insan sağlamlığına təsir edir.

• Tədqiqat işi •

Mətni təhlil edin.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- İqlim dəyişmələri insan sağlamlığına necə təsir edə bilər?

Qlobal istiləşmə Rusiyada necə təzahür edir?

Ərazisinin 2/3 hissəsi əbədi donuşluq olan Rusiyada qlobal istiləşmə Avropa və Şimali Amerikaya nisbətən özünü daha kəskin şəkildə göstərir. İstiləşmə 900–1000 m dərinliyədək donmuş vəziyyətdə olan süxurların üst qatının əriməsi ilə bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb olur. Hazırda Moskvaətrafı rayonlarda XX əsrin 60-cı illərindən etibarən nadir hallarda rast gəlinən malyariya, gənə ensefaliti və s. yoluxucu xəstəliklərin artması halları müşahidə edilir. Statistik göstəricilərə görə ölkə üzrə bu xəstəliklərin 34%-i paytaxtətrafı rayonların payına düşür. Xəstəliklərin yayılmasına səbəb şəhər kənarındakı gölməçələrdə malyariya ağcaqanadlarının sürətlə çoxalmasıdır.

Son illər ölkənin şərq rayonlarında qızdırma xəstəliyinin yayılması təhlükəli həddə çatmışdır. Daxili qanaxma ilə müşayiət olunan bu xəstəlik isti iqlimin xarakterik olduğu Afrika və Cənub-Qərbi Asiya regionu üçün səciyyəvidir. Sadalanan regionlarda əhalinin 90%-nin bu xəstəliyə qarşı immuniteti vardır.

Hava şəraiti insan sağlamlığına təsir edən ən mühüm faktorlardan biridir. Havanın temperaturu aşağı olduqda insan orqanizmində titrəmə, soyuqdəymə, donma, yuxarı olduqda isə halsızlıq, günvurma və s. hadisələr baş verir.

• Bu maraqlıdır •

- İnsan gün ərzində 2 kq qida qəbul etməlidir, lakin o, 30 gün qidasız yaşaya bilər.

- İnsan gün ərzində 2 litr su içməlidir, lakin o, 7 gün susuz qala bilər.

- İnsan gün ərzində 20 min dəfə nəfəs alır, bu zaman 25 kq hava udur. Lakin o, havasız şəraitdə 2–3 dəqiqə qala bilər.

İnsan sağlamlığına təsir edən amillərdən biri günəş şüalarıdır. Günəşin ultrabənövşəyi şüaları Yer səthindən təqribən 20–25 km hündürlükdə, stratosfer təbəqəsində

yerləşən **ozon** (O_3) qatı tərəfindən tənzimlənir. Yer səthinə çatan ultrabənövşəyi şüaların təsiri insanlarda mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyətini yüksəldir, dərinin qoruyucu funksiyasını yaxşılaşdırır, daxili vəzilərdə dəmirin fəaliyyətini aktivləşdirir, qanın tərkibində maddələr mübadiləsinə yaxşılaşdırır. Lakin ultrabənövşəyi şüaların miqdarı normadan artıq olduqda dəri və göz xəstəliklərinin, bədxassəli şişlərin və s.-nin artmasına, ümumilikdə insanlarda immun sisteminin zəifləməsinə səbəb olur.

Bu şüaların normadan çox olması ozon qatının zədələnməsi ilə əlaqədardır. Ozon qatının dəşilməsi səbəblərindən biri də insanların təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ozon qatına daha çox təsir göstərən amillərə məişətdə suyun xlorlaşdırılması, əkinçilikdə azot gübrələrindən istifadə, soyuducu və kompressor istehsalında tətbiq olunan freon qazı və s. aiddir. Ozon qatının dəşilməsi təhlükəsi Antarktida, Avstraliya və subtropik iqlim qurşağı üzərində müşahidə olunur.

Atmosferə atılan kimyəvi maddələr ozon qatının dəşilməsinin əsas səbəblərindəndir. Bu maddələrin təhlükəli xüsusiyyəti onların atmosferdə 50 ildən çox qalmasıdır. Kimyəvi maddələrdən istifadə həтта dayandırılrsa da, onların ozon qatını aşılması hələ uzun zaman davam edəcəkdir.

İqlim dəyişmələri planetin inkişaf tarixində daim müşahidə olunmuşdur. Təbii iqlim dəyişmələrini havanın tərkibində olan su buxarı, karbon və metan qazı tənzimləyir. Onlar olmasa, planetin səthində temperatur indikindən 33°C aşağı olardı. Lakin bu qazların miqdarı yüksəldikcə temperatur artaraq təhlükəli həddə çatır və Yer səthində istilik balansının pozulmasına səbəb olar. Bu proseslər **“istixana effekti”**ni yaradır.

• **Bu maraqlıdır•**

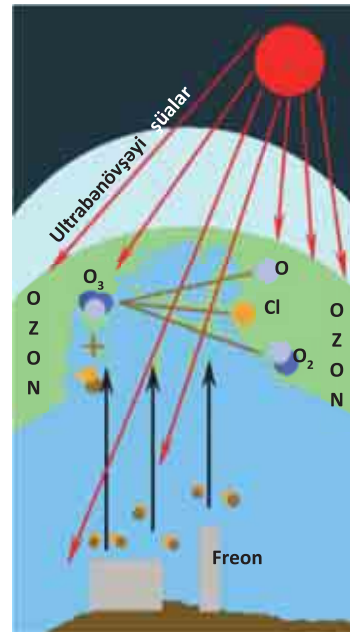
İstirahət və rahat yuxu rejimi üçün yataq otağında temperaturun $+18^{\circ}\text{C}$, qonaq otağında isə $+21^{\circ}\text{C}$ olması məsləhət görülür. Sınıf otaqlarında temperatur $+22^{\circ}\text{C}$ -dən az olmamalıdır.

COĞRAFIYA

və

KİMYA

İstixana qazları, daha dəqiq, “istixana effekti yaranan birləşmələr” deyərkən, adətən, karbon qazı (CO_2), metan qazı (CH_4), azot oksidi (N_2O), halogen tərkibli qazlar, kükürd heksaflüorid (SF_6), ozon (O_3) və su buxarı nəzərdə tutulur.

• **İNFORMASIYA FONDU** •

BMT-nin rəsmi məlumatlarına görə, ozon qatının cəmi 1% azalması dünyada 100 min insanda kataraktın (göz xəstəliyi), 10 min insanda isə dəri xərçənginin yaranmasına səbəb ola bilər.

• Fəaliyyət •

Cədvəldə dünya üzrə müxtəlif illərdə havaya atılmış kükürd oksidinin miqdarı verilmişdir. Rəqəmlər əsasında qrafik qurun, onu təhlil edin.

illər	mln. ton	illər	mln. ton
1920	55,3	1970	196
1930	59,3	1980	250
1940	73,0	2000	333
1950	81,7	2010	352
1960	161	2020	380 (proqnoz)

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- Havaya atılan kükürd oksidinin miqdarının dəyişməsi hansı amillərlə əlaqədardır?
- Bu problemin qarşısını necə almaq mümkündür?

Qlobal istiləşmə okeanın səviyyəsinin 0,5–2 m qalxmasına, çoxillik donuşluq sahələrində buz qatının əriməsinə, qurunun çox böyük bir hissəsinin su altında qalmasına, meteoroloji fəlakətli hadisələrin sayının çoxalmasına, bitki və heyvanlar aləminin növ müxtəlifliyinin kəskin azalmasına, səhralaşmanın kəskin xarakter almasına səbəb ola bilər. İqlimin 0,5–0,6°C istiləşməsi meşələrin sərhədlərinin dağlıq ərazilərdə 100 m yuxarıya qalxmasına səbəb olur. Belə fərz edilir ki, 12 mln. il əvvəl Yer kürəsinin temperaturu indikindən 2–3°C yüksək idi və onda Şimal yarımkürəsində meşələrin sərhədi müasir sərhədlərindən xeyli şimalda yerləşirdi.

• İNFORMASIYA FONDU •

Qlobal istiləşməyə səbəb olan istixana qazlarının atmosfərə atılmasının məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutan “Kioto protokolu” 1997-ci il dekabrın 11-də Yaponiyanın Kioto şəhərində qəbul edilib. “Kioto protokolu” sənaye cəhətdən inkişaf etmiş 37 dövlət və Avropa İttifaqı ölkələri tərəfindən qəbul edilmişdir. Azərbaycan bu protokola 2000-ci ildə qoşulmuşdur.

• Bu maraqlıdır •

Əlverişli iqlim şəraiti	Əlverişsiz iqlim şəraiti
Əlverişli (komfort) – havanın temperaturu +18–26°C, nisbi rütubəti 50–60%, küləyin sürəti 0,1–0,2 m/san olur. Belə şəraitdə bədən istiliyi tənzimləyir, yuxu rejimi sabit olur, görmə orqanları normal fəaliyyət göstərir. İnsanların iş qabiliyyəti yüksəlir, qısa istirahətdən sonra yorğunluq keçir və orqanizm tez bir zamanda bərpa olur.	Əlverişsiz (diskomfort) – havanın temperaturu +30°C-dən yuxarı və ya –8°C-dən aşağı, nisbi rütubət 80%-dən yuxarı və ya 25%-dən aşağı, küləyin sürəti 9 m/san-dən çox, dumanlı hava şəraiti gün ərzində 3 saatdan artıq olması ilə səciyyələnir. Qışda – güclü şaxta zamanı ürək, bronxit, pnevmoniya və viruslu xəstəliklərin artması müşahidə olunur. İsti havada günvurma – orqanizmin su-duz balansının pozulması, təzyiqin düşməsi baş verir.

Hər il havaya 24 mlrd. m³ karbon qazı və digər zərərli maddələr atılır. Bu zərərli maddələr havadakı su buxarı ilə birləşərək yağıntılar vasitəsilə Yer səthinə qayır. Belə yağışlar “**turşulu yağışlar**” adlanır. Turşulu yağışların intensivləşməsi meşələri məhv edir və səhralaşma prosesini sürətləndirir. Əsasən, Avropa ölkələrində hər il müşahidə olunan turşulu yağışlar insanların sağlamlığına ciddi təsir

edir, onlarda başağrısı, başgicəllənmə, ürəkbulanması, astma, allergik və ağciyər xəstəliklərinin yaranmasına səbəb olur.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

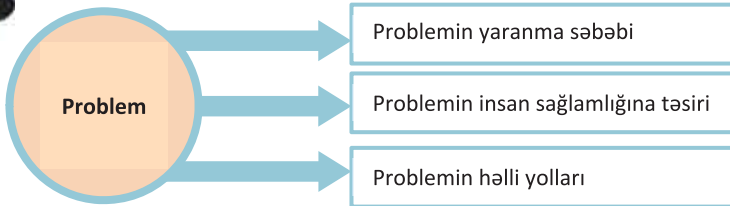
- Müasir dövrdə karbon qazının atmosferdə miqdarı kəskin sürətdə artmışdır. Çünki ...
- İnsanlarda başağrısı, ürəkbulanması, astma, allergik və ağciyər xəstəliklərinin sayı son illər artmışdır. Buna səbəb ...
- Avropada turşulu yağışlar son illər daha da intensivləşmişdir. Buna səbəb ...

Öyrəndiklərinizi TƏTBİQ EDİN

Problemlərin birinə dair təqdimat hazırlayın və nümayiş etdirin:

- Ozon qatının nazikləşməsi.
- Qlobal istiləşmə.
- Turşulu yağışlar.

Öyrəndiklərinizi YOXLAYIN

- Səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən edin.

SƏBƏB	→	NƏTİCƏ	→	YARANAN PROBLEMLƏR
Sənaye müəssisələrindən atmosfərə zərərli maddələrin atılması	→		→	
Məişətdə istifadə olunan suyun xlorlaşdırılması	→		→	
Avtomobillərdən havaya karbon qazının atılması	→		→	

- Cədvəli tamamlayın.

İnsan sağlamlığına təsir edən hadisələr	Hansı xəstəliklər yarana bilər?
Güclü şaxta	
Turşulu yağışlar	
Ultrabənövşəyi şüalar	

Dərsdən sonra.

LAYİHƏ: "Qlobal istiləşmənin Azərbaycanda təzahürü"

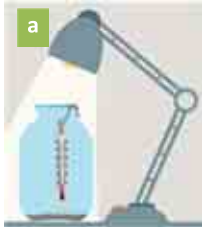
İnternet resurslarından istifadə etməklə qlobal istiləşmənin Azərbaycan ərazisində təzahürünə aid məlumatları toplayaraq referat formasında təqdim edin.

2.6 TƏCRÜBƏ DƏRSİ. İSTIXANA EFEKTI

Tədqiqata hazırlıq:	Təchizat:
• “İstixana effekti”ni müşahidə etmək üçün modelin yaradılması	• 3 litrlik şüşə balon, şüşə qapaq, yaxud şüşə parçası, hava termometri, elektrik lampası, nazik məftil, su, torpaq.

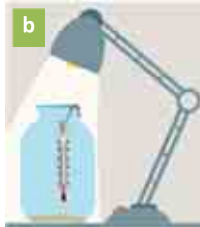
Tədqiqatın gedişi:

1. Balonun dibinə 2–3 sm qalınlığında torpaq tökün.
2. Torpağın nəmlənməsi üçün su əlavə edin.
3. Məftil vasitəsilə termometri balonun içərisində asılı vəziyyətdə saxlayın.
4. Balondan 10–15 sm hündürlükdə elektrik lampasını quraşdırın.
5. Lampanı yandırılmazdan əvvəl balonun içərisinin temperaturunu qeyd edin.
6. Lampanı yandırdıqdan sonra 20 dəqiqə ərzində cədvəldəki dəqiqələrə uyğun olaraq temperatur göstəricilərini yazın.

a

Qapaqsız

b

Qapaqla örtülü

Zaman intervalları	Qapaqsız balonda termometrin göstəriciləri	Qapaqla örtülü balonda termometrin göstəriciləri
Lampanı yandırılmazdan öncə		
Lampanı yandırdıqdan 3 dəqiqə sonra		
6 dəqiqə sonra		
9 dəqiqə sonra		
12 dəqiqə sonra		
15 dəqiqə sonra		

7. Lampanı söndürün.
8. Eyni təcrübələri balonu qapaqla örtüb təkrar edin.

Tədqiqatın nəticələrinin təhlili:

1. Hər iki vəziyyətdə temperaturun dəyişməsinin göstəricilərinə əsasən qrafiklər qurun.
2. Təcrübənin nəticələrini izah edin.

Refleksiya

1. Təcrübədə hansı gözlənilməz hallarla qarşılaşdınız?
2. Təcrübə zamanı yaranan problemləri necə həll etdiniz?

2.7 QURU SULARINDAN İSTİFADƏ

Sizə məlumdur

İnsanlar ən qədim zamanlardan su hövzələrinin sahillərində məskunlaşmağa üstünlük vermişlər. Onlar çay və göl sularından suvarma, gəmiçilik, duz istehsalı və balıqçılıq məqsədilə istifadə etmişlər. Çaylar təsərrüfatın inkişafı üçün enerji mənbəyi rolunu oynayır. Bulaq və yeraltı sular isə insanların içməli suya olan tələbatını ödəyir.

• Tədqiqat işi •

Su ehtiyatlarından istifadəyə dair statistik göstəricilər əsasında diaqram qurun və onu təhlil edin.

Sudan istifadə	Payı (%-lə)
Kənd təsərrüfatı	60
Sənaye	10
Məişət və d.	6

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– Tərtib etdiyiniz “sudan istifadə sahələri” diaqramı müxtəlif dövlətlərə tətbiq oluna bilərmi? Fikrinizi əsaslandırın.

Quru suları, xüsusilə çaylar çoxməqsədli istifadəsinə görə seçilir. Çaylar axdığı dərə boyunca süxurları yuyur. Bu zaman dağ çaylarının dərələrində *faydalı qazıntılarla* zəngin olan süxurlar aşınır, səpinti halında olan qızıl, platin, almaz və s. minerallar üzə çıxır və suya qarışır. İnsanlar belə faydalı qazıntıları əldə etməyə daim maraq göstərmişlər.

Geoloji cəhətdən daha qədim çay yataqlarında faydalı qazıntıların hasil ediləməsinə maraq müasir dövrdə də aktuallığını itirməyib.

• Bu maraqlıdır •

Əfsanələrə görə, cəsur yunan dənizçiləri (arqonavtlar) indiki Kolxida ovalığına “əfsanəvi qızıl dəri” (runo) əldə etmək üçün gəlirdilər. Əslində, “qızıl dəri” əfsanə deyildir. Böyük Qafqazdan başlayan çay dərələrində suda səpinti halında qiymətli metal qırıntıları axırdı. İnsanlar onları toplamaq üçün suyun axarı boyunca çayın dibinə və çayın sahilı boyunca qoyun dərisi bərkidirdilər.

Axın vaxtı suda olan metal qırıntıları yuna ilişir və qiymətli tapıntıya çevrilirdi. Qədim zamanlarda “qızıl dəri”lər onlarca müharibələrə səbəb olmuşdur.

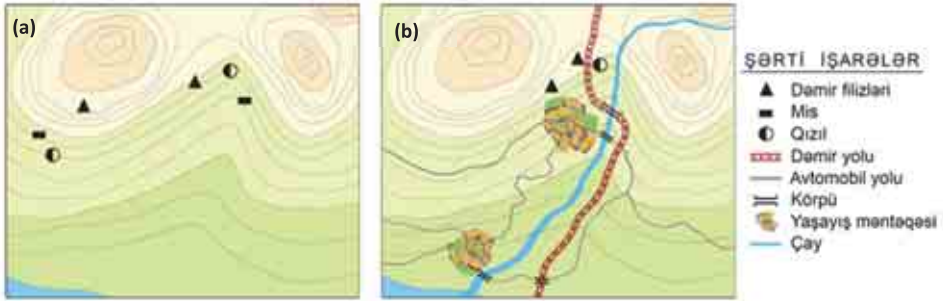
Avstriyada yollar, əsasən, çaylara paralel şəkildə çəkilmişdir.

Çaylar, xüsusilə dağ çayları yüksəklikləri, sıldırım yamacları parçalayır, dərə boyunca ensiz və hamar düzənliklər yaradır. Onların axarı boyunca əksər hallarda yaşayış məntəqələri salınır. Dağlıq ərazilərdə çay dərələri boyunca nəqliyyat yollarının çəkilməsi iqtisadi cəhətdən sərfəli hesab olunur.

•Fəaliyyət–1•

Sxemləri müqayisə edin və nəticə çıxarın.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- a sxemindəki ərazidə mineral ehtiyatlar daha çoxdur, lakin hasil olunmur.
- b sxemində isə mineral ehtiyatlar az olsa da, onlar hasil olunur. Bunu hansı amillərlə izah etmək olar?

İqlim şəraitinin sərt olduğu ərazilərdə su hövzələri ilin çox hissəsində buzla örtülü olsa da, onlar mühüm təsərrüfat əhəmiyyətinə malikdir.

Qış aylarında donan Lena, Ob, Yenisey, Peçora, Nelson, Makkenzi, Yukon və bu kimi çayların (a) üzəri avtomobillərin hərəkəti üçün “şose” rolunu oynayır. Buz örtüyü əridikdən sonra isə həmin çaylardan gəmiçilik (b) məqsədilə istifadə olunur.

Meşə tədarükü olunan ərazilərdəki düzənlik çayları oduncağın daşınmasında mühüm rola malikdir. Şalbanlar sal şəklində bir-birinə bərkidilir və çay boyunca axıdılır (c).

- Rusiya Federasiyasının Sibir regionunda elə yaşayış məntəqələri vardır ki, insanlar yalnız çaylar vasitəsilə digər şəhər və kəndlərlə əlaqə saxlaya bilər.

Çay subasarları axar suyun gətirdiyi allüvial çöküntülərlə örtülü olduğuna görə dərə boyunca humusla zəngin torpaq qatı yaranır. Nəmliyin kifayət qədər olması çay subasarlarda ilboyu yaşıl ot örtüyünün olmasına imkan verir. Bu isə çay dərələri boyunca heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi üçün təbii şərait yaradır. İqlimi quraq olan ərazilərdən axan tranzit çayların hövzəsində əhalinin sıxlığı yüksək olur. Bu ərazilərdə eyni zamanda suvarma əkinçiliyi üçün geniş imkanlar vardır.

Kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, çaylardan enerjinin əldə olunmasında, sənaye müəssisələri və əhalinin su təchizatında, çay turizmində geniş istifadə olunur. Çaylar həmçinin balıqçılıq məqsədi daşıyır. Zəmbezi, Müq. Lavrenti, Mekonq, Ob və d. çayların balıqçılıq əhəmiyyəti böyükdür. Kür çayında balıqçılıq tarixən mövcud olsa da hazırda su anbarları və süni göllərdə daha çox balıq yetişdirilir.

•Fəaliyyət-2•

Aral hövzəsinə daxil olan çayların sxemini təhlil edin.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– Çay dərələri mənsəbinə doğru genişlənir, suyun səviyyəsi artır. Amudər-ya və Sırdər-ya çaylarında bu prosesin əksinə baş verməsi nə ilə izah oluna bilər?

Quru sularının bir növü olan bataqlıqlar qurudulduqda kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahəsi yaranır. Özünəməxsus **ekosistemə**, yəni canlı və cansız komponentlərin bir-biri ilə sıx əlaqədə olduğu mühitə malik olan bataqlıqlar bitki və heyvanlar aləmi ilə zəngindir.

Quru sularının bir növü olan bulaqlar yeraltı suların təbii halda, xüsusən tektonik sıxma zonalarında üzə çıxmasıdır. Suyun mineral tərkibindən asılı olaraq bulaqlardan müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir.

• İNFORMASIYA FONDU •

Azərbaycan mineral və termal sularla zəngindir. Ölkə ərazisində bu suların temperaturu 4°-dən 65°-yə kimi dəyişir.

Əsas mineral bulaqlar – İlisu, Turşsu, Şuşa, İstisu, Qalaaltı, Badamlı, Sirab, Vayxır və s.-dir. Təbii bulaqların 90%-dən çoxu turizm-rekreasiya təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün istifadə edilə bilər.

Quru sularının digər geniş yayılmış növlərindən biri göllərdir. Göllərin suyunun tərkibinin şirin və ya şor olması onların təsərrüfat məqsədilə istifadəsinin müxtəlifliyinə imkan yaradır. Şor göllərdən (Masazır, Hacıhəsən və s.) duz istehsalında, şirin sulu göllərdən (Göygöl, Maralgöl, Batabat və s.) istirahət, içməli su təchizatı, balıqçılıq və s. məqsədlərlə istifadə olunur.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Çay dərələri xüsusilə dağlıq ərazilərdə nəqliyyatın işinə müsbət təsir edir. Ona görə ki ...
- Göllərin istifadə olunması təyinatına görə bir-birindən fərqlənir. Çünki ...
- Bulaqların əksəriyyətinin yaxınlığında turizm mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Buna səbəb ...

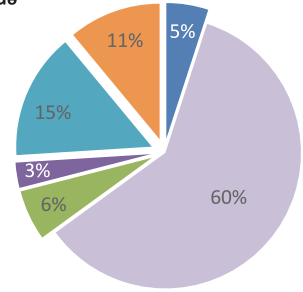
Öyrəndiklərinizi

TƏTBİQ EDİN

Məişətdə sudan istifadənin strukturunu təhlil edin və ondan qənaətlə istifadə edilməsinə dair 3 təklif verin.

Məişətdə sudan istifadə

- Yemək hazırlığı
- Gigiyenik tələblər
- Mətbəx işləri
- Mənzil təmizliyi
- Camaşır
- Digər ehtiyaclar

Öyrəndiklərinizi

YOXLAYIN

İfadələrə uyğun xəritə-sxemləri müəyyən edin:

- Su enerjinin alınmasında geniş istifadə olunur.
- Qışda "şose" yoluna çevrilir.
- Turizm üçün geniş imkanlara malikdir.
- Suvarmanın əhəmiyyəti daha böyükdür.

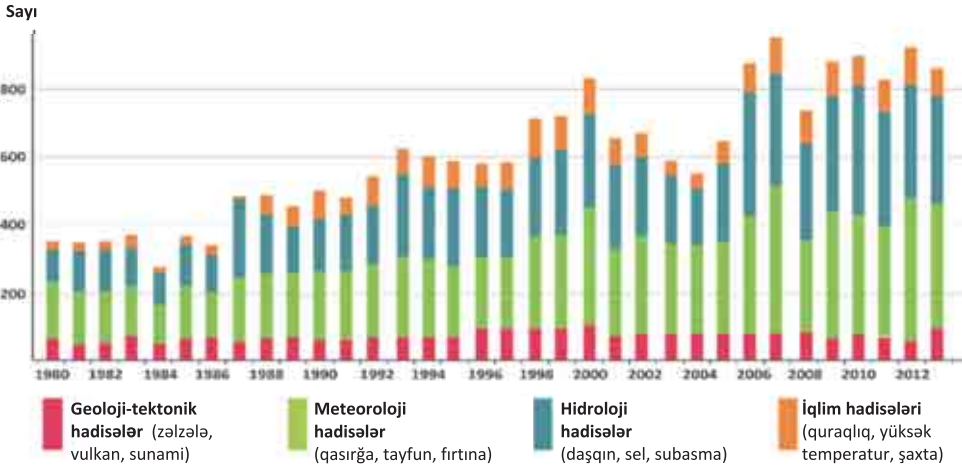
2.8 TƏHLÜKƏLİ HİDROLOJİ HADİSƏLƏR VƏ ONLARLA MÜBARİZƏ

Sizə məlumdur

Sunami – təbii fəlakətlər arasında miqyasına və vura biləcəyi ziyanə görə xüsusilə fərqlənir. Onlar, əsasən, seysmik zonalarda baş verir. Çaylarda yaranan daşqın və sellər də böyük dağıntılar törədir. Azərbaycanın xüsusilə Böyük Qafqaz çaylarında müşahidə olunan sellər palçıqlı-daşlı və daşlı olur.

• Tədqiqat işi •

Dünyada baş verən təbii fəlakətlərin illər üzrə dəyişməsinə təhlil edin.

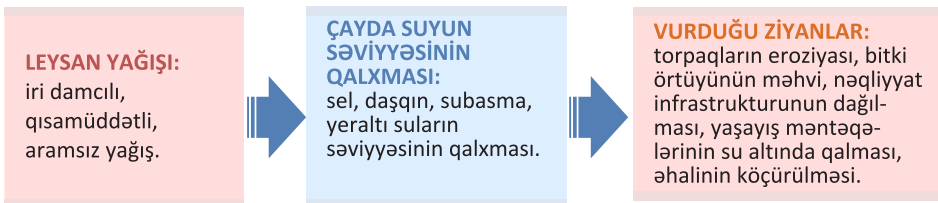
Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– Təhlükəli hidroloji hadisələrin başvermə sayının artması hansı amillərlə izah oluna bilər?

Yer kürəsində baş verən hidroloji hadisələr (daşqın, sel, subasma və s.), adətən, iki fərqli hadisə və ya proses arasında aralıq mövqeyə malik olur. Bu hadisələr təbii və antropogen təsirlər nəticəsində baş verir.

Onlar hər hansı bir təbii hadisənin nəticəsi və eyni zamanda digər bir hadisənin səbəbi olduğuna görə təbiətdə geniş yayılmışdır.

Hidroloji hadisənin sxematik təsviri

Hidroloji hadisələrin növləri çoxdur. Okean və dənizlərdə baş verən təhlükəli hidroloji hadisələrə sunamilər, gücü 5 baldan çox olan dalğalar, erkən buz örtüyünün yaranması, hərəkətsiz qalın buz qatı, aysberqlərin yaranması və s. aiddir. Bu hadisələr balıq ovuna, dəniz təsərrüfatına (neft və qazın hasilatı, duzun istehsalı və s.) və dəniz nəqliyyatına mənfi təsir edir.

Qlobal istiləşmə sonda örtük buzlaqlarının əriməsinə və dəniz sularının səviyyəsinin qalxmasına gətirib çıxarır.

• Fəaliyyət •

Okean və dəniz subasmlarının proqnozlarını əks etdirən xəritə-sxemləri təhlil edin.

Yer kürəsində havanın orta temperaturu $0,2^{\circ}\text{C}$ artarsa, okean və dənizlərdə suların səviyyəsi qalxar, onların sahəsi isə genişlənər.

Yer kürəsində havanın orta temperaturu 26°C olarsa, planetin buz örtüyü tamamilə yoxa çıxar. Əksər quru sahələri su altında qalar.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- Okean və dəniz subasmları hansı təhlükələrə səbəb ola bilər?
- Hansı regionlar bu hadisələrə daha çox məruz qalar?

Quruda baş verən ən mühüm hidroloji hadisələrdən biri daşqın və subasmlardır. Onları yaradan səbəblər müxtəlifdir:

- uzunmüddətli yağışların yağıması** – musson iqlimə malik olan Şərqi, Cənub-Şərqi və Cənubi Asiya ölkələri üçün səciyyəvidir;
- qar örtüyünün sürətlə əriməsi** – mülayim iqlim qurşağında yerləşən Avropa, Şimali Amerika, Şimali Asiya ölkələri üçün səciyyəvidir;
- texnogen amillər** – su anbarında bəndin dağılması və s.

Daşqın və subasmaların təsirini azaltmaq üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir: çay deltası lildən təmizlənir, meandrlaşan ərazilərdə çayın məcrası düzləndirilir, sahil-böyü bəndlər tikilir, aşağı axarlarda su kanalları çəkilir.

• **İNFORMASIYA FONDU** •

Təhlükəli daşqın hadisələrindən biri çaylar üzərində yaradılan su anbarlarının qarşısındakı bəndin dağılmasıdır. Onlar zəlzələ, daşqın və digər təbii fəlakətlərin təsiri ilə dağıla bilər. Su anbarında suyun normaldan artıq toplanması da bəndin dayanıqlığına mənfi təsir göstərir. Təhlükəsizliyi təmin etmək üçün bəndlərin texniki vəziyyəti daim nəzarətdə saxlanılmalıdır.

Tarix	Bəndin adı	Ölkə	Daşqın zamanı xəsarət alanların sayı
1928-ci il mart	Sent-Frensis	ABŞ	600 nəfərə yaxın
1941-ci il avqust	Dnepr	Ukrayna	100 min nəfərə yaxın
1959-cu il dekabr	Malpasse	Fransa	423 nəfər
1963-cü il oktyabr	Bayont	İtaliya	2500 nəfər
1975-ci il avqust	Baynçyao	Çin	171 min nəfər
1993-cü il iyun	Kiselyovsk	Rusiya	6,5 min nəfər
2010-cu il avqust	Tarbale	Pakistan	20 min nəfərdən çox

Hidrometeoroloji hadisələrdən biri **sel**dir. Sel dağ çaylarının yatağında leysan tipli yağışların yağması, buz və ya mövsümi qarın sürətlə əriməsi nəticəsində yaranan palçıqlı, daşlı və daşlı-palçıqlı axındır. Sellərdə 1 m³ su kütləsinin təxminən 65–70%-ni bərk materiallar, qalanını su təşkil edir.

Sellər, adətən, qəflətən yaranır, böyük sürətlə hərəkət edir, əksər hallarda 30–40 dəq.-dən bir neçə saatadək davam edir. Sel zamanı yaranan kütlənin hündürlüyü bəzən 15 m-ə çatır. Sel axını güclü gurultu ilə müşayiət olunur, yolunun üstündəki hər şeyi, o cümlədən bina və qurğuları dağıdır, əkin sahələrini yararsız hala salır, torpaqların məhsuldar (humus) qatını yuyub-aparır, çay yatağında olan mal-qaranı məhv edir, insan tələfatına səbəb olur. Azərbaycanda fəlakətli sel hadisələri Şin (1510-cu il), Kiş (1901-ci və 1982-ci illər), Kürmük (1921-ci il) və s. çaylarda baş vermişdir. Sellərin qarşısını tam almaq mümkün olmasa da, təhlükəni nisbətən azaltmaq olur. Bunun üçün çaylar üzərində hidrotexniki qurğuların (selötürən, selqırıcı və s.) tikilməsi, fitomeliorativ, xüsusilə meşə meliorativ işlərinin aparılması və s. tədbirlərin görülməsi tələb olunur.

Təhlükəli hidroloji hadisələr təbii, iqtisadi, sosial problemlərin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir. Onları qabaqcadan proqnozlaşdırmaq qismən mümkün olduğuna görə əhalinin təxliyəsinə təşkil etmək, təsərrüfat sahələrinə dəyər biləcək ziyanı (heyvandarlıq komplekslərindən mal-qaranın köçürülməsi, ərzaq anbarlarında və supermarketlərdə məhsulların qorunması və s.) azaltmaq mümkündür.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

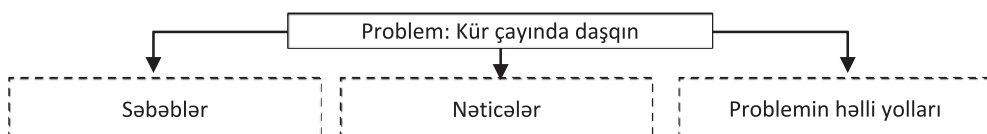
- Okean və dənizlərdə baş verən dağıdıcı hidroloji hadisələr balıq ovuna, dəniz nəqliyyatına mənfi təsir edir. Çünki ...
- Aramsız yağan leysan yağışları əhalinin köçürülməsi ilə nəticələnə bilər. Buna səbəb ...
- Yer kürəsində havanın orta temperaturu müsbət 26°C olarsa, materiklərin əksər hissəsi su altında qalar. Buna səbəb ...

Öyrəndiklərinizi **TƏTBİQ EDİN**

Mətn əsasında cədvəli tamamlayın və təqdim edin.

- **Kür daşqınları.** “2010-cu ilin yazında Kür çayında son 100 ildə müşahidə olunmayan daşqın hadisəsi baş verdi. Kürətrafı ərazilərdə 10 min hektarla əkin sahələri su altında qaldı, yollar dağıldı, yaşayış evləri yararsız hala düşdü.

Daşqın Kürün aşağı axarında sahilboyu Salyan, Neftçala, Sabirabad, Saatlı, İmişli, Kürdəmir – inzibati rayonlarında, Hacıqabul və Şirvan şəhərlərində daha kəskin xarakterli oldu. Daşqına çay hövzəsində uzunmüddətli yağışların yağması, qar örtüyünün vaxtından tez əriməsi və çayın mənsəbində lilin toplanması səbəb olmuşdur. Bu təbiət hadisəsinə həmçinin əvvəllər mövcud olmuş torpaq bəndlərinin yerli əhali tərəfindən uçurulması da təsir etmişdir. Hazırda Kür sahilində əhəlinin sayının çoxalması nəticəsində yaşayış sahələrinə tələb artmış və torpaq bəndlər kəndlərin daxilində qalmışdır. Əslində isə kənd bəndlərdən ən azı 50–100 m aralı olmalıdır.

Öyrəndiklərinizi **YOXLAYIN**

Kontur-xəritə üzərindəki rəqəmləri cədvələ uyğun qruplaşdırın.

İntensiv yağışlar nəticəsində yaranan daşqınlar	Qar əriməsi nəticəsində yaranan daşqınlar	Sel hadisələrinin müşahidə olunduğu ərazilər

2.9 DÜNYANIN TORPAQ FONDU

Sizə
məlumdur

Kənd təsərrüfatının, xüsusilə əkinçiliyin inkişafında ərazinin relyefinin meyillilik dərəcəsi, torpaqların tərkibi, humusla zənginliyi, torpaq tiplərinin müxtəlifliyi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

<

Dünyanın torpaq fondu – Antarktida və Qrenlandiya istisna olmaqla Yer kürəsinin bütövlükdə quru sahəsini əhatə edir. Torpaq universal təbii resursdur. Xüsusilə humusla zəngin olan münbit torpaqlar dünyada ərzaq və yoxsulluq probleminin həllinin açarı hesab edilir. Torpaq ehtiyatları tükənən, lakin bərpa olunan ehtiyatlardır.

Torpaq fondunun strukturunda kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar, xüsusilə *becərilən torpaqlar* mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bəşəriyyətin ərzaq məhsullarına olan tələbatının 90%-ə qədəri məhz bu torpaqlardan əkinçilik və heyvandarlıq istiqamətində istifadə edilməklə ödənilir.

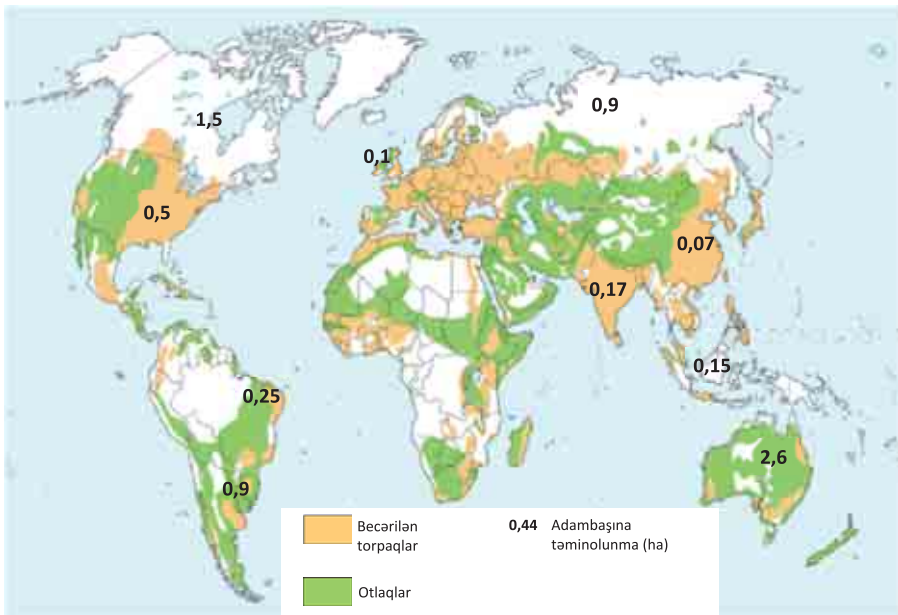
Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar Azərbaycan ərazisinin yarıdan çoxunu təşkil edir. Relyef və iqlim şəraitinin müxtəlifliyi ölkə ərazisində zəngin torpaq örtüyünün əmələ gəlməsinə və nəticədə çoxsahəli kənd təsərrüfatının inkişafına şərait yaradır.

• **Fəaliyyət** • Xəritə-sxem və cədvəldəki göstəricilər əsasında:

a) kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlarla ən çox təmin olunan,

b) adambaşına düşən becərilən torpaqlar ilə ən çox təmin olunan 5 ölkəni müəyyən edin.

Nö	Ölkələr	Ümumi sahəsi (mln. ha)	Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar (mln. ha)	Becərilən torpaqlar (mln. ha)
1	Rusiya	1709	393	118
2	Kanada	997	73	46
3	Çin	956	496	93
4	ABŞ	937	427	134
5	Braziliya	851	207	32
6	Avstraliya	768	496	45
7	Hindistan	329	182	165
8	Argentina	277	178	25

Müzakirə edin və nəticə çıxarın: Kənd təsərrüfatı təyinatlı və becərilən torpaqlarla təmin olunan ölkələrdə hansı problemlərə daha az rast gəlinir?

Azərbaycanın əksər düzənliklərində (Qanıx-Əyriçay və Lənkəran düzənliklərindən başqa) boz, boz-qonur, boz-çəmən torpaqlar geniş yayılıb. Bu torpaqlarda suvarma şəraitində payızlıq taxıl, pambıq, üzüm, şəkər çuğunduru, bostan bitkiləri, habelə zeytun, zəfəran, badam, püstə, ağ şanı, qara şanı kimi quru subtropik meyvəçilik inkişaf etdirilir. Boz torpaqlarda humusun miqdarı yüksək deyil. Bu səbəbdən də bitkilərin məhsuldarlığı dünya göstəricilərindən aşağıdır. Məsələn, Kanadanın qara torpaqlarında hər hektar taxıl zəmisindən 4–5 ton taxıl yığıldığı halda, Azərbaycanda bu göstərici 2,4–2,5 tona bərabərdir. Bu ərazilərdən qış otlağı kimi də istifadə olunur. Kür-Araz ovalığında, Abşeron yarımadasında, Şərur və Ordubad düzənliklərində şoranlaşmaya məruz qalan ərazilər geniş yayılmışdır. Bunun başlıca

səbəbi suvarmanın düzgün aparılmaması nəticəsində duzlaşmış qrunut sularının səthə yaxın yerləşməsidir. Şoranlaşmış torpaqların bərpa olunması əlavə xərclər tələb edir.

Şabalıdı torpaqlar 800 m-ə qədər dağətəyi və alçaq dağ çöllərində yayılıb. Ərazilər mürəkkəb relyefə malikdir. Əksər ərazilərdə səthin meyilliyi 2°-dən yüksəkdir. Bu isə suvarma zamanı su itkisinə və torpaqların münbit qatının yuyulmasına səbəb olur.

Böyük və Kiçik Qafqazın dağətəyində, Ceyrançöl-Əcınohurda tünd-şabalıdı, Gəncə-Qazax və Mİl-Qarabağ düzlərində isə iqlim quraq olduğundan açıq-şabalıdı torpaqlar geniş yayılıb. Bu torpaqlarda dəmyə və qismən suvarma əkinçiliyi şəraitində üzüm, taxıl, günəbaxan, kartof və tərəvəz becərilir.

Dağ-meşə torpaqları 700–2000 m arasında mülayim-isti və soyuq iqlimə malik dağ meşələrində yayılıb. Bu torpaqların qonur dağ-meşə və qəhvəyi dağ-meşə növləri vardır. Qırılmış meşələrin yerində formalaşan dağ çöllərində isə dağ-qara torpaqları yayılmışdır. Dağ-qara torpaqlarda dəmyə şəraitində kartofçuluq və taxılçılıq inkişaf etmişdir. Bu torpaqlar yüksək məhsuldarlığı ilə seçilir, əsasən, Şamaxı, İsmayilli, Xocavənd və Gədəbəy inzibati rayonlarında yayılıb.

Rütubətə daha tələbkar, soyuq iqlimə malik yüksək yamaclarda torpaqlar qonur, iqlimi nisbətən quraq olan aşağı yamaclarda qəhvəyi rəngdədir. Meşələrin əkin sahələrinə çevrildiyi ərazilərdə torpaqların eroziyası daha sürətlidir. Əkin sahələrinin salınmasında yamacların meyilliyi və səmti önəmlidir. Cənuba istiqamətli, terraslaşdırılmış yamaclar əkin üçün daha uyğun hesab edilir.

Dağ-çəmən torpaqları 1800–2000 m-dən hündür sahələrdə rast gəlinir. Dağ-çəmən torpaqlarının ibtidai, torflu və çimli kimi növləri yayılmışdır. Bu torpaqlardan, əsasən, biçənək və otlaq, həmçinin həyatı təsərrüfatlarda tərəvəzçilik məqsədilə istifadə olunur. İqlimin soyuq keçməsi çoxsahəli əkinçiliyə ciddi maneə yaradır. Heyvanların həddən artıq otarılması isə torpaqların məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olur. Daha hündür dağ zirvələrində iqlim soyuq olduğundan torpaq əmələgəlməsi üçün şərait zəifdir.

Çayların subasarlarında allüvial-çəmən torpaqları geniş yayılmışdır. Şollar düzü, Qanix-Əyriçay vadisi və Kür çayının kənarlarında isə çəmən-meşə torpaqlarına rast gəlinir. Bu torpaqlardan fasiləsiz istifadə onların münbitliyinin azalmasına səbəb olmuşdur.

Sarı torpaqlara rütubətli subtropik iqlimə malik Talış dağlarının ətəklərində və Lənkəran ovalığında rast gəlinir. Tərkibində dəmir çox olduğundan torpaq qırmızı və sarı rəngə çalır. Bu torpaqlarda çay, limon, feyxoa, tütün becərilir, həmçinin faraş tərəvəzçiliyin inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkan vardır. Sarı torpaqların həddən artıq istifadəsi, suvarmanın düzgün aparılmaması torpağın üzvi qatının zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır.

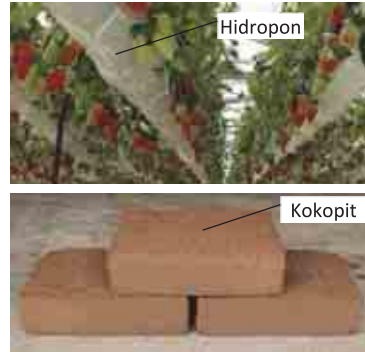
• İNFORMASIYA FONDU •

Kənd təsərrüfatı məhsullarına əhalinin durmadan artan tələbatı və eyni zamanda torpaqların sürətlə yarusız hala düşməsi son illərdə alternativ torpaqlara və ya “torpaqsız əkinçiliyə” olan marağın artmasına səbəb olmuşdur. Hazırda dünyanın bir sıra ölkələrində **hidropon** və **kokopit** substratlı əkinçilik artmışdır. Azərbaycanın bəzi rayonlarında əkinçiliyin bu növü istixanalarda tətbiq edilir. Lakin “torpaqsız əkinçilik” hələ ki yalnız tərəvəzçilik və bəzi giləmeyvələrin yetişdirilməsində istifadə olunur.

• Bu maraqlıdır •

Müasir dövrdə “alternativ torpaq” kimi hidropon və kokopitdən geniş istifadə olunur. İsti və quraq iqlim şəraitində (İsrail, Küveyt, BƏƏ və s. ölkələrdə) hidroponun (yun. “hidro” – su, “ponik” – əmək) tətbiq edilməsi daha əlverişlidir. Bitkilər qidalarla zənginləşdirilmiş su mühitində “əkilir”, becərmə dövründə əlavə su tələb olunmur. Belə şəraitdə alaqlar da əmələ gəlmir.

Kokopit – Cənubi Asiyada bitən kokos meyvəsinin qabığından hazırlanır, preslənərək kərpic formasına salınır, kütləyə azacıq su əlavə etdikdə torpağı əvəz edə bilər.

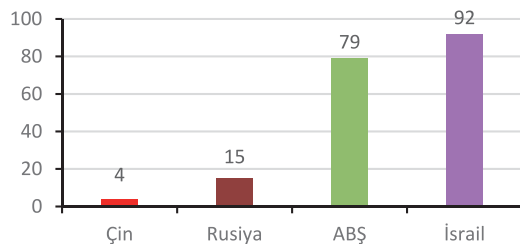
Torpaq fondu dövlətin mülkiyyəti olub daşınmaz əmlakdır. Hər bir dövlət öz sərhədləri daxilində torpaq sahələrinin hüquqlarını dövlət qeydiyyatına alır, onların keyfiyyət və kəmiyyət ucbatunu aparır, torpaqları iqtisadi cəhətdən qiymətləndirir, onların məhsuldarlıq səviyyəsini müəyyən edir. Alınan məlumatların cəmi dövlətin **torpaq kadastrı** hesab edilir. Torpaq kadastrı dövlətin hüquqi sənədidir və Daşınmaz Əmlakın Kadastrı və Ünvan Reyestri Xidməti tərəfindən verilir. Azərbaycanda torpaqlar – *dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyət* formalarına bölünmüşdür.

• Bu maraqlıdır •

İsrail. Ölkə əhalisinin 20%-i kənd təsərrüfatı ilə məşğuldur. Əkinçilik ölkənin büdcəsinə hər il 1,5 milyard ABŞ dolları qazanc gətirir. Məhsuldarlıq həddən artıq yüksəkdir. Ölkədə 1 kənd təsərrüfatı işçisi 92 nəfəri ərzaq məhsulu ilə təmin etmək imkanına malikdir. Ölkənin ixracatında kənd təsərrüfatı məhsulları xüsusi yer tutur. İsrail suyun olmadığı, yayda gündüz temperaturun 40°, gecələr 0°C olduğu Arava səhrasında təsərrüfat qurub. Bu şəraitdə yetişdirilən güllər 8 gün solmadan qala bilər. Təbii ki, bu da bitkiləri becərəkən tətbiq edilən üsullarla bağlıdır.

Kənd təsərrüfatında çalışan 1 işçinin ərzaqla təmin edə biləcəyi insanların sayı

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Çoxsahəli kənd təsərrüfatının inkişafına relyef və iqlim güclü təsir edir. Çünki ...
- Son illər alternativ torpaqlara və ya “torpaqsız əkinçiliyə” meyil artır. Ona görə ki ...
- Azərbaycanın dağ-çəmən torpaqlarında əkinçilik zəif inkişaf etmişdir. Buna səbəb ...

Öyrəndiklərinizi TƏTBİQ EDİN

Xəritə-sxemə əsasən cədvəli tamamlayın.

Torpaq tipi	İstifadə	Problemlər	Həlli yolları

Öyrəndiklərinizi YOXLAYIN

1. Ölkələrdə əhalinin torpaq ehtiyatları ilə təmin olunmasını tapın:

Ölkələr	Torpaq fondu, mln. hektar	Əhalinin sayı, mln. nəfər	Təminolunma
Çin		1300	
Kanada		36,1	
ABŞ		326	
Rusiya		146,8	
Argentina		43,4	
Azərbaycan		9,6	

2. Azərbaycanda əkin sahələri və torpaq tipləri arasında uyğunluğu müəyyən edin.

1. Sarı torpaqlar	a) Pambıq, bostan məhsulları
2. Dağ-qaratorpaqları	b) Tərəvəz
3. Kokopit, hidropon	c) Feyxoə, limon, çay
4. Boz, boz-çəmən torpaqlar	d) Kartof, taxıl

Dərsdən sonra.

LAYİHƏ: "Torpaq mülkiyyəti"

Azərbaycanda əhalinin müəyyən hissəsi xüsusi evlərdə yaşamağa üstünlük verir. Sizin yaşadığınız evin (və ya bağın) altındakı torpaq hər hansı mülkiyyət hüququna malikdir. Valideynlərinizdən ailənizə məxsus torpağa aid olan sənədləri sizə göstərmələrini xahiş edin, onlarla tanış olun. Sənədləri verilmiş nümunə ilə müqayisə edin və onun düzgünlüyünə əmin olun.

2.10 MEŞƏ EHTİYATLARI VƏ ONLARDAN İSTİFADƏ

Sizə
məlumdur

Meşə ehtiyatları, əsasən, mülayim və ekvatorial iqlim qurşaqlarında cəmlənmişdir. Tayqa və rütubətli ekvatorial meşələr insan təsirinə zəif məruz qalmışdır. Lakin mülayim qurşağın musson, enliyarpaqlı və qarışıq meşələri, subtropik qurşağın cod-yarpaqlı həmişəyaşıl meşələri və çay sahili meşə zolaqları müasir dövrdə məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzədir.

• Tədqiqat işi •

Xəritə-sxemə əsasən cədvəli tamamlayın.

Dünyanın meşə ehtiyatları

■ İynəyarpaqlı meşələr
■ Subtropik meşələr
■ Qarışıq və enliyarpaqlı meşələr
■ Rütubətli tropik meşələr (ekvatorial)

Ölkələr	Qarışıq və enliyarpaqlı meşələr	İynəyarpaqlı meşələr	Subtropik meşələr	Rütubətli tropik meşələr (ekvatorial)
Rusiya				
Kanada				
ABŞ				
Polşa				
Braziliya				
İndoneziya				
Hindistan				

Müzakirə edin və nəticəni qısa mətn formasında təqdim edin:

– Hansı regionlar meşə sahələri ilə daha yaxşı təmin olunmuşdur?

Dünyanın meşə ehtiyatları

Region	Meşələrin sahəsi		Oduncaq tədarükü	
	mln. ha	%-lə	mlrd. m ³	%-lə
Avrasiya	1795	35,0	158	41,2
Afrika	1140	22,2	56	14,6
Şimali Amerika	750	14,7	53	13,8
Cənubi Amerika	1260	24,5	110	28,6
Avstraliya	180	3,6	7	1,8
Dünya	5125	100	384	100

• İNFORMASIYA FONDU •

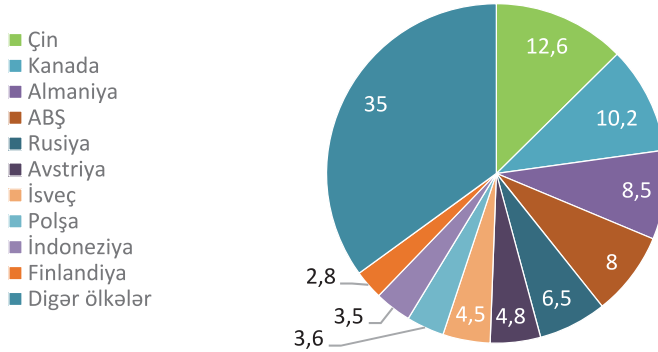
Tarixi dövrlər ərzində meşələr insanlar tərəfindən intensiv şəkildə istismar olunmuş və son iki əsr ərzində meşələrin sahəsi iki dəfə azalmışdır. Meşə sahələrinin azalmasına bir neçə amil təsir edir. Məsələn, əkinçilik məqsədilə meşələrin qırılması Avropa və Şimali Amerikada, tikinti materialı və mebel sənayesində istifadə Avropa, Asiya, Şimali Amerika və Cənubi Amerikada, taxta-şalban istehsalı Asiya, Afrika, Şimali Amerika və Cənubi Amerikada, yanacaq məqsədilə istifadə Afrika və Cənubi Amerikada müşahidə olunur. Son illər baş verən meşə yanğınlarına Avstraliya, Asiya və Avropada daha çox rast gəlinir.

Ölkələrin **meşə ehtiyatları** – onların meşə sahələrinə və oduncaq tədarükünə görə xarakterizə edilir.

Meşə sahələri, habelə meşə bitkiləri ilə örtülü olmayan (məsələn: tala) və qeyri-meşə sahələri (məsələn: cığırılar, bataqlıqlar və s.) dövlətin **meşə fondunu** yaradır.

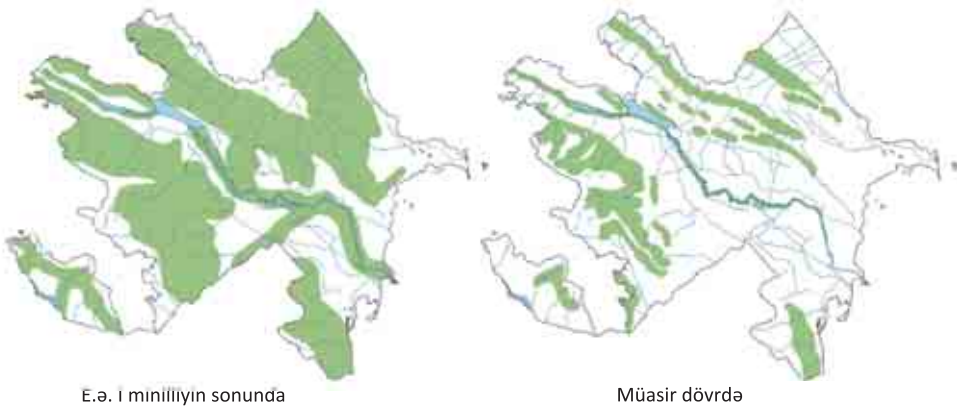
İl ərzində dünyada təkcə oduncaq tədarükü 384 mlrd. m³ təşkil edir. Oduncaq tədarükü, əsasən, meşələrin daha sıx olduğu ərazilərdə aparılır. Lakin bir sıra regionlarda (Cənub-Şərqi Asiya, Hindistan və s.) qiymətli meşə ağaclarının amansızcasına qırılması onların tükənməsinə səbəb olmuşdur.

Dünyanın ən böyük meşə məhsulları ixrac edən ölkələri, %-lə

XVIII–XIX əsrlərdə indiki Azərbaycan ərazisinin 35%-i meşələrlə örtülün olmuşdur. Hazırda Azərbaycanda meşələrin ümumi sahəsi 1213,7 min hektardır. Bu isə adambaşına 0,12 hektar meşə sahəsi deməkdir.

Azərbaycanda meşə ilə örtülü ərazilər

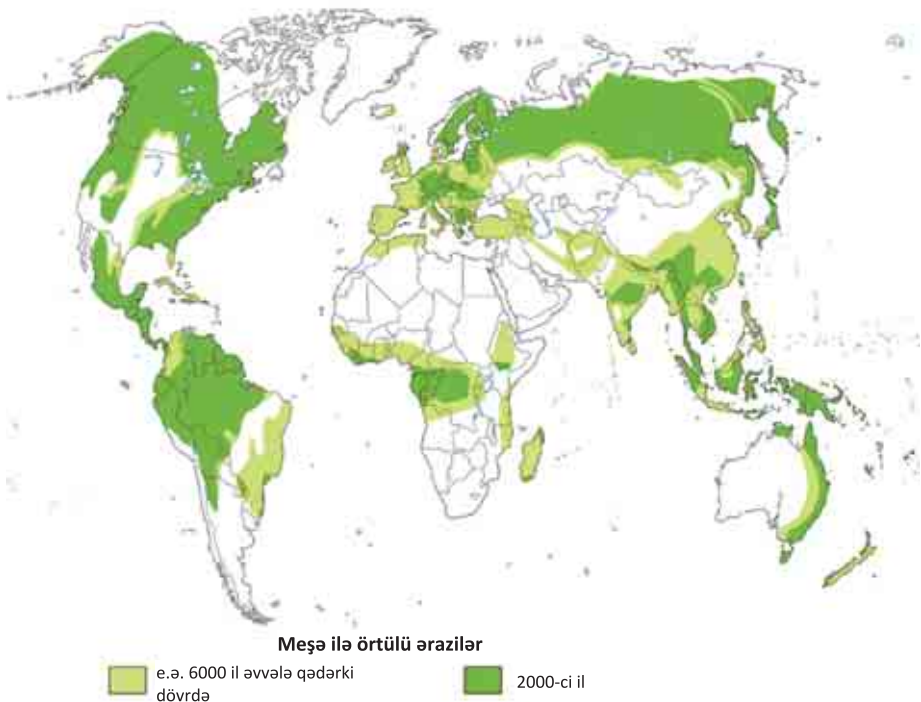

Meşələr çoxfunksiyalı əhəmiyyətə malikdir. Meşələrin əksər hissəsi tropik və ekvatorial enliklərdə yerləşən Asiya, Afrika və Latın Amerikası ölkələrinin payına düşür. Bu regionlarda oduncaqdan həm yanacaq, həm də tikinti materialı kimi istifadə olunur. İEO-lərin yanacaq-enerji balansında isə oduncaqdan az istifadə olunur. Bu ölkələrdə meşələr qida sənayesi, əczaçılıq, kosmetik vasitələrin hazırlanması və s. üçün xammal mənbəyidir. Bir sıra İEO-lərdə meşə ehtiyatlarının qorunmasına ciddi nəzarət olunur. Meşə materiallarına olan tələbat idxal hesabına ödənilir. Məsələn, Yapo-

niya dövləti öz meşələrini tam şəkildə qorumaq məqsədilə Cənub-Şərqi Asiya ölkələrindən meşə materialları idxal edir.

- **Fəaliyyət** • “Dünyanın meşə ilə örtülü əraziləri” xəritə-sxemini təhlil edin.

Müzakirə edin və nəticəni cədvəl formasında təqdim edin:

– Meşə ehtiyatları hansı regionlarda daha sürətlə azalıb və bu azalmaya səbəb nədir?

•Bu maraqlıdır•

Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının məlumatlarına görə, hazırda tropik meşələrin 40%-i qırılmışdır, qalan meşə sahələri isə sürətlə məhv edilir. Bütün bunlardan əlavə, hər il baş verən yanğınlar nəticəsində geniş meşə massivləri yanaraq sıradan çıxır. Meşə yanğınları Avstraliya, Afrika, Avropa və Asiyada müntəzəm olaraq baş verir. Bu yanğınlar nəticəsində təkcə Afrikada il ərzində 80 mln. ton bitki örtüyü məhv olur.

Yanğına məruz qalmış şimal meşələrinin yenidən bərpası üçün 15–20 il, cənubda isə 3–6 il vaxt tələb olunur.

Baş verən irimiqyaslı meşə yanğınları kosmik aerofotoşəkillər vasitəsilə təhlil edilir, yanğından sonrakı küllüklərin konturları çəkilir, məhv olmuş meşələrin sahəsi hesablanır.

Müasir dövrdə meşə və kimya sənayesi arasında əlaqə güclənmiş, “*meşə-kimya*” adlanan yeni sənaye sahəsi yaranmışdır. Sellüloz-kağız, kanifol, skipidar və s. bu sahənin məhsullarıdır.

Son illər kəsilən ağacların budaq, kök, kütük və s. hissələrindən istifadə daha da sürətlənmişdir. Lakin İEO-lərdə hər 1000 m³ oduncaqdan 200 tona qədər kağız və karton alınrsa, Afrika ölkələrində bu göstərici cəmi 13 ton təşkil edir.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Meşələrin intensiv şəkildə qırılması müxtəlif problemlərin yaranmasına səbəb olur. Çünki ...
- İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə meşə ehtiyatları daha sürətlə məhv edilir. Ona görə ki ...
- Son illər meşə və kimya sənayesinin əlaqəsi daha da güclənmişdir. Çünki ...

Öyrəndiklərinizi

TƏTBİQ EDİN

Cədvəli tamamlayın.

Region	Meşə sahələrinin azalması səbəbləri
Avropa	
Asiya	
Afrika	
Şimali Amerika	
Cənubi Amerika	
Avstraliya	

Öyrəndiklərinizi

YOXLAYIN

Regionları meşələrin sahələrinin azalması üzrə düzün:

Avrasiya; Afrika; Şimali Amerika; Latın Amerikas; Avstraliya.

2. Mətnə olan müvafiq rəqəmlərdən istifadə edərək dünyada meşə ilə örtülü ərazilərin Yer kürəsinin quru hissəsinin neçə faizini təşkil etdiyini hesablayın. Aldığınız nəticəni dairəvi diaqram formasında təqdim edin.

Dərsdən sonra

LAYİHƏ: “Dünyanın meşə fondu” layihəsində aşağıdakı mövzulardan birini seçin, tərtib etdiyiniz plan əsasında təqdimat hazırlayın.

- Meşələrin həyat üçün əhəmiyyəti.
- Meşə qurşaqları və ehtiyatları.
- Meşələr təhlükədədir.
- Meşələrin tükənmə səbəbləri.
- Meşələrin qorunması üçün təkliflər.

1. Neotektonik hərəkətlərə qarşı qabaqlayıcı tədbirlər görən ölkələri müəyyən edin:
 1. *Yaponiya*. 2. *Nepal*. 3. *Meksika*. 4. *İslandiya*. 5. *İtaliya*. 6. *İran*. 7. *Banqladeş*.
 8. *Yunanıstan*.

2. Mineral ehtiyatların istifadəsinin səmərəli üsullarından hansına üstünlük verirsiniz? Fikrinizi əsaslandırın.

3. Məntiqi ardıcılığı tapın:

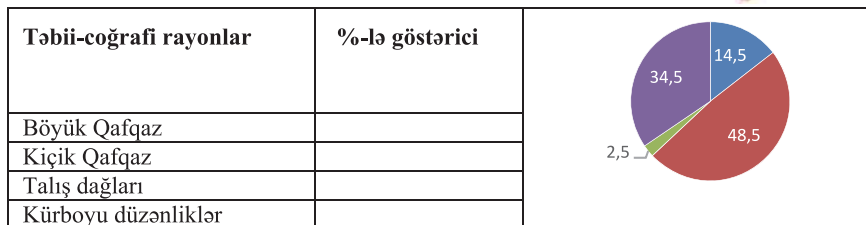
1. Materiklərin sahilboyu əraziləri su altında qalır.
2. Dünya okeanının sahəsi böyüyür.
3. Okeanın səviyyəsi 0,5–2 m qalxır.
4. İqlim 0,5–0,6° istiləşir.
5. Örtük buzlaqlarının bir hissəsi əriyir.
6. Havanın tərkibində karbon qazının miqdarı artır.
7. Havaya atılan zərərli qazların, sənaye və nəqliyyat tütüsünün miqdarı artır.

4. Verilən məntəqələrdə torpaq ehtiyatlarını plan üzrə səciyyələndirin:

- a) torpaq tipi
- b) torpaqlardan istifadə
- c) istifadə problemləri

5. Azərbaycanın müasir dövrdəki meşə sahələrinin təbii-coğrafi rayonlar üzrə təqribi bölgüsünü diaqrama əsasən müəyyən edin.

6. Uyğunluğu müəyyən edin:

Xəzri

Cənub, cənub-şərqdən əsir

Ağ və qara yel

Neft mədənlərinə zərər vurur

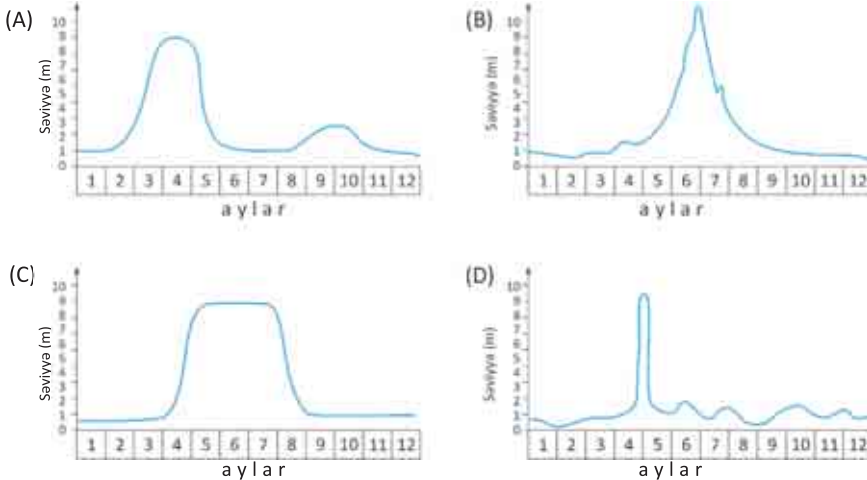
Gilavar

Havada rütubəti azaldır

7. Situasiya tapşırığı.

Çayların müxtəlifliyi

Çaylarda suyun səviyyəsinin zamandan asılılıq qrafiki *hidroqraf* adlanır. Hidroqraflar çay dərələrində quraşdırılmış xüsusi məntəqələrdə ilboyu axan suyun səviyyəsini müşahidə etməklə tərtib olunur. Bu qrafiklərdə üfüqi xətt boyunca yazılan rəqəmlər ayları, şaquli xətt boyunca yazılan rəqəmlər isə suyun səviyyəsini ifadə edir. Hidroqrafları təhlil etməklə çayların özünəməxsus xüsusiyyətlərini öyrənmək mümkündür. Bu isə çaylardan təsərrüfatda düzgün istifadə edilməsinə imkan verir.

Tapşırıq 1. Hansı ifadələr çaylarda suyun səviyyəsini daha dolğun ifadə edə bilər?

1. B hidroqrafına uyğun çayda suyun maksimal səviyyəsi iyun ayının sonu – iyulun əvvəlində olduğu halda, C hidroqrafına uyğun çayda bu vaxt suyun səviyyəsi minimuma çatır.
2. C hidroqrafına uyğun çaydan suvarma məqsədilə istifadə etmək D hidroqrafına uyğun çaya nisbətən daha məqsədəuyğundur.
3. A və B hidroqraflarına uyğun çaylarda suyun səviyyəsi eyni vaxtda ən yüksək həddə olur.
4. Dekabr, yanvar və fevral aylarında A, B, C və D hidroqraflarına uyğun çaylarda suyun səviyyəsi digər aylara nisbətən daha aşağı olur.
5. Çayların heç biri gəmiçilik üçün əlverişli deyil.
6. C hidroqrafına uyğun çay istisna olmaqla, digər çayların qidalanmasında qar və buzlaqların ərinti suları üstünlük təşkil edir.
7. Çayların hidroqrafı axdıqları əraziyə düşən yağıntıların göstəricisidir. Bu baxımdan D hidroqrafına uyğun çayın axdığı ərazi daha quraq iqlimə malikdir.
8. Yalnız A hidroqrafına uyğun çay dərəsində bənd tikməklə bu çayın rejimini tənzimləmək mümkündür.

Tapşırıq 2. Su anbarının tikintisi üçün verilən çaylardan yalnız biri seçilməlidir. Hansı variantı seçərdiniz?

Tapşırıq 3. Qrafiklərdə ifadə olunan çayların sahillərində yaşayış məntəqələri vardır. Yaşayış məntəqələrini təhlükəli sel hadisələrindən qorumaq üçün hansı çayın sahili boyunca fitomeliiorativ tədbirlərin görülməsi daha vacibdir. Fikrinizi əsaslandırın.

3

DÜNYANIN DEMOQRAFİK MƏNZƏRƏSİ

Diagnostic qiymətləndirmə

3.1. Etnos və etnogenezi.

Layihə: "Azərbaycanlıların etnogenezi"

3.2. Praktiki dər. Dünyada dil ailələri

3.3. Demografik keçid mərhələləri

3.4. Əmək ehtiyatlarının əsas göstəriciləri

3.5. Əhəlinin həyat səviyyəsi

3.6. İşsizlik və onun növləri

3.7. Müasir dünyada miqrasiya axınları

3.8. Praktiki dər. Azərbaycanın əhəlisi

Ümumiləşdirici sual və tapşırıqlar

Coğrafiya və demoqrafiyanın qovuşması yeni bir elm sahəsinin – *geodemografiyanın* (coğrafi demoqrafiya) formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu elm sahəsi fərqli ərazilərdə baş verən geodemografik vəziyyətin öyrənilməsi ilə məşğuldur.

Demoqrafik vəziyyət – əhalinin təbii hərəkətinə, onun cins və yaş tərkibinə, demoqrafik keçid problemlərinə, ailə strukturuna, orta ömür müddəti uzunluğuna, ölkələrdə aparılan demoqrafik siyasətə aid sualları əhatə edir. Geodemografiyanı həm coğrafiyaçılar, həm də demoqraflar tədqiq edirlər.

*Coğrafiya elmləri doktoru,
professor V.P.Maksakovski*

1. Xəritə-sxemə əsasən regionlarda geniş yayılmış dil ailələrini müəyyən edin.

1	2	3	4	5	6

2. Cədvəli tamamlayın.

Əhalinin təbii artım tipi	Demoqrafik siyasətin mahiyyəti	Ölkələr
Ənənəvi		
Müasir		

3. Ölkə əhalisi 2010-cu ildə 3 mln. 150 min nəfər, 2015-ci ildə isə 3 mln. 225 min nəfər olmuşdur. Göstərilən dövr ərzində orta illik artım neçə min nəfər olmuş və neçə faiz artmışdır?

4. Verilmiş məntəqələri cədvələ uyğun qruplaşdırın.

Məntəqələr	Əhalinin sayı artır		Əhalinin sıxlığı	
	təbii artım hesabına	mexaniki artım hesabına	yüksək	zəif

3.1 ETNOS VƏ ETNOGENEZ

Sizə
məlumdur

Tarixi dövrlər ərzində cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi regionlar üzrə müxtəlif olmuşdur. Bu da regionlarda fərqli sivilizasiyaların yaranmasına, onların zaman keçdikcə bir-birini əvəz etməsinə, bəzi sivilizasiyaların isə assimilyasiyaya uğrayaraq tarixin səhifəsindən silinib getməsinə səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq onların müəyyən izləri, maddi mədəniyyət nümunələrinin bəzi qalıqları hələ də qalmışdır.

COĞRAFIYA

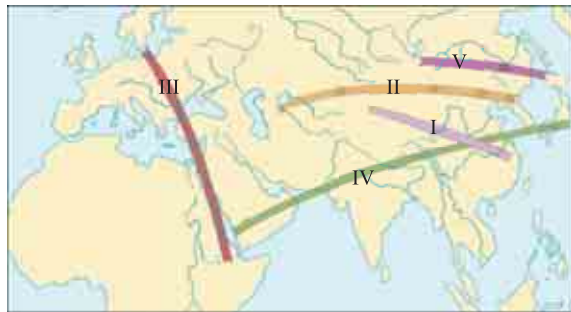
və

TARİX

• TƏDQIQAT İŞİ •

Etnos – mədəni irsin daşıyıcısı və yayılma arealından asılı olmayaraq eyni etnik mənsubiyyətli (dil, mədəniyyət, əxlaq və s.) insanların birliyidir. Etnoslar hər hansı coğrafi mühitdə və müəyyən tarixi dövr ərzində formalaşır. Onlar yaranır, müəyyən dövr ərzində mövcud olurlar, sonra bəşər tarixindən silinirlər. Yeni yaranan etnoslarla birlikdə yeni ideologiyalar və fərqli dünyagörüşü də formalaşır.

– Xəritə-sxemdə verilən xətlərə uyğun olan ərazilərdə yaranmış etnosları yada salın və cədvəli təmməlayın.

• Yeni etnosların yaranma xəritə-sxemi (hər bir xətt eyni dövrdə yaranan müxtəlif etnosları əks etdirir)

Xətt/əsr	Etnoslar
I (e.ə. XI əsr)	
II (e.ə. III əsr)	
III (I əsr)	
IV (VI əsr)	
V (XI əsr)	

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

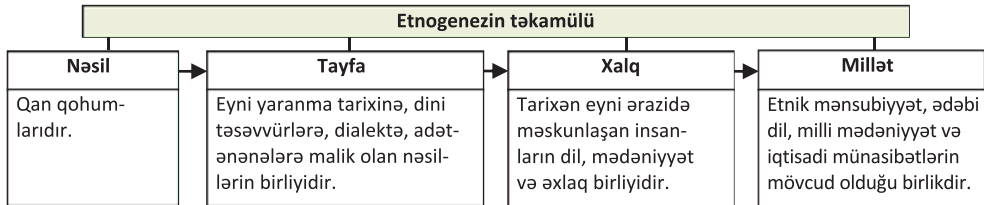
– Etnosların yaranmasına və məhvinə nə səbəb ola bilər?

Yer kürəsinin əhalisi – irq, dil, din, maddi-mənəvi dəyərlər, mədəni irs və s. xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Buna səbəb onların müxtəlif ərazilərdə məskunlaşması və həmin mühitə uyğunlaşmasıdır. Lakin son dövrlərdə bəşəriyyət üçün ümumi olan problemlər onları yaxınlaşdırmışdır. Qloballaşma prosesinin sürətlə gətirdiyi müasir dövrdə artıq müxtəlif sivilizasiyaların assimilyasiyası baş verir ki, bu proses də çox vaxt milli dəyərlərin itirilməsi ilə müşayiət olunur. Buna baxmayaraq bəzi xalqlar hələ də özlərinəməxsus adət-ənənələrini (geyim, yemək, milli bayramlar və s.), əxlaqi davranış keyfiyyətlərini qorumağa çalışırlar. Hər bir insan bilik və bacarığı, mənəvi zənginliyi, daxili mədəniyyəti, digərlərinə olan hörmət və ehtiramı ilə yanaşı, həm də mənsub olduğu müəyyən bir etnosu təmsil edir.

Dünyada 4–5 min etnos vardır. Sayı 100 mln. nəfərdən çox olan böyük etnoslara çinliləri, hindliləri, benqalları, rusları, yaponları və digərlərini, kiçik etnoslara isə

Şri-Lankada veddi, Braziliyada botokud, Azərbaycanda xınalıq, buduq və s. aid etmək olar.

Hər bir etnos yaranmasından yox olmasına qədər tarixi bir inkişaf dövrü keçir. Bu proses **etnogene**z adlanır. Etnogenez nəsil-dən-millətə qədər olan təkamül yolunu əhatə edir.

Etnosların formalaşmasına bir çox amillər təsir edir. Bu amillərdən ən mühümü **təbii mühit**dir. Tarixçi alim, etnoqraf L.N.Qumilyov etnosun yaranmasının onu əhatə edən landşaftla əlaqədar olduğunu əsaslandırmışdır. Tədqiqatçının fikrincə, yeni etnoslar eyni zamanda müxtəlif landşaftların sərhədlərində bir-birindən asılı olmayaraq yaranır. Məsələn, VI əsrdə yaranmış ərəb-hind-çin-koreya-yapon etnosları buna misal ola bilər. Avrasiya materikində etnogene

• İNFORMASIYA FONDU •

Azərbaycan Respublikası hökuməti insan haqları və milli azlıqların müdafiəsi ilə bağlı 50-dən çox beynəlxalq konvensiyaya qoşulmuşdur. Ölkə prezidenti tərəfindən 1992-ci ildə "Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətlərinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında" fərman imzalanmışdır. Bundan başqa, konstitusiyada milli siyasətin əsas müddəalarından biri kimi etnik mənsubiyyətindən və dinindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların bərabərliyinin təmin edildiyi qeyd olunmuşdur.

etnosun formalaşmasında coğrafi mühit faktorları mühüm rol oynayır. Ərazinin relyefi, iqlim şəraiti və landşaftı orada məskunlaşan xalqların adət-ənənəsinə, geyim tərzinə, əmək məşğuliyyətinə, hətta xarakterinə belə təsir göstərir.

Müasir dövrdə vəziyyət dəyişmişdir. Hazırda etnosların formalaşmasına yalnız təbii mühit deyil, siyasi, iqtisadi, sosial və digər amillər də təsir edir.

Etnos istənilən vaxt yarana bilər. Onların məhv olma səbəbləri isə çoxdur: geniş arealda yayılması nəticəsində bir-birindən uzaqlaşma, hərbi müdaxilə, ekoloji gərginlik, iqtisadi gerilik və s.

Proses *iki yolla* baş verir: *dəyişilib parçalanma nəticəsində yeni etnosun əmələ gəlməsi ilə; assimilyasiyaya uğraması və ya yox olması ilə*. Lakin məhv olma zamanı etnoslar yenidən inkişaf mərhələsinə başlaya və özlərini bərpa edə bilərlər.

L.N.Qumilyov etnosun özünübərpasını **passionarlıqla** əlaqələndirir. **Passionarlıq** – etnosun ətraf mühitdən daha çox enerji qəbul edərək onu fəaliyyət şəklində istifadə etməsinə deyilir. Passionarlıq, adətən, güclü şəxsiyyətlərin – passionarların

mövcudluğu ilə əlaqəli olur. **Passionarlar** isə özünəməxsus güclü enerjiyə malik olan və fəaliyyət göstərən insanlardır.

Passionarların sayının az və yaxud çox olması etnos üçün eyni dərəcədə təhlükəlidir. Etnosun məhv olma ərəfəsində passionar insanların olmaması onun məhvinə sürətləndirir. Passionarlar siyasət, incəsənət, elm və təhsil sahəsində də ola bilərlər. Tarixi şəxsiyyətlər Atilla, Makedoniyalı İsgəndər, Çingizxan, Napoleon, Hitler, elm sahəsində Eynşteyn, Nyuton və b. passionarlardır.

• İNFORMASIYA FONDU •

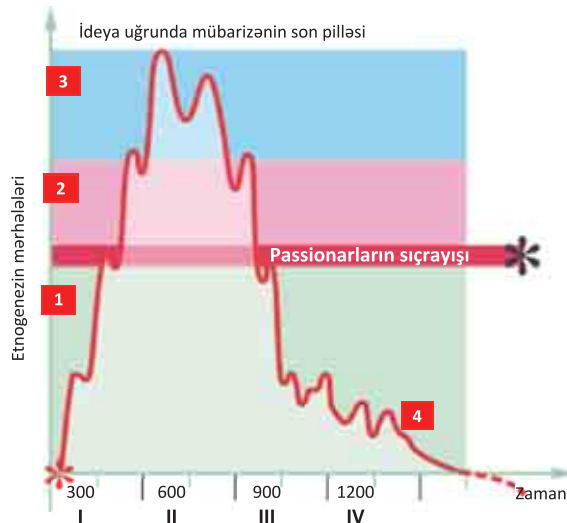

Lev Qumilyov (rus tarixçi və etnoloqu) Xəzər dənizi və Aral gölündə suyun səviyyəsinin tərəddüdü ilə türk xalqlarının güclənməsi və tənəzzülü arasında əlaqənin olduğunu iddia etmişdir. O, tədqiqatlar nəticəsində keçmişdə türk xalqlarının güclənməsi və ya zəifləməsi ilə Xəzər dənizinin səviyyəsinin artıb-azalması arasında əlaqənin olduğunu aşkarlamışdır. L.Qumilyov Xəzər dənizinin səviyyəsinin artdığı vaxtlarda türk xalqlarının güclənməsini və yeni ərazilər tutmasını etnosun təbiətində baş verən dəyişikliklərdən enerji alması ilə əlaqələndirir. Bununla da zəif dövlətin qüdrətli imperiyaya çevrilə biləcəyini, enerji azalanda isə imperiyaların zəifləyəcəyini əsaslandırmışdır.

Etnogenezin inkişaf prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir. Onun ilk mərhələsi etnosun *ətraf aləmə uyğunlaşması və sakit həyat tərzinə malik olması (1)* ilə seçilir. Bu mərhələdə əhalinin sayı çoxalır, artan tələbatı ödəmək üçün landşaftlardan intensiv istifadə olunur, təbii sərvətlərin çatışmazlığı hiss olunmağa başlayır.

İkinci mərhələ “Passionarların sıçrayışı” nəticəsində yaranır. Passionar insanların sayı artır. Onların təsiri altında növbəti mərhələdə uğur əldə etmək üçün etnos mübarizəyə hazır olur. Etnos *yüksək səviyyəli həyat uğrunda çalışır və yalnız qələbə haqqında düşünür (2)*.

Etnogenezin inkişaf mərhələləri sxemi (sxem L.Qumilyovun “Etnogenez və Yer biosferi” əsərinə istinad edilərək hazırlanmışdır)

Növbəti mərhələdə passionarlıq ən yüksək həddə çatır. Etnos *özü ideya uğrunda yox olmağa belə hazır olur* (3). Bu mərhələ uzun çəkmir və zaman keçdikcə passionarlığın *tənəzzül mərhələsi* (4) baş verir, o, gücünü itirir, milli dəyərlər aşınır, landşaftlar məhv edilir. Sonuncu mərhələdən sonra bəzi etnoslar tarix səhnəsindən silinir, bəziləri isə yenidən ilkin mərhələsinə qayıdır; məsələn, monqol etnogenezini hazırda ilkin mərhələsini yaşayır.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

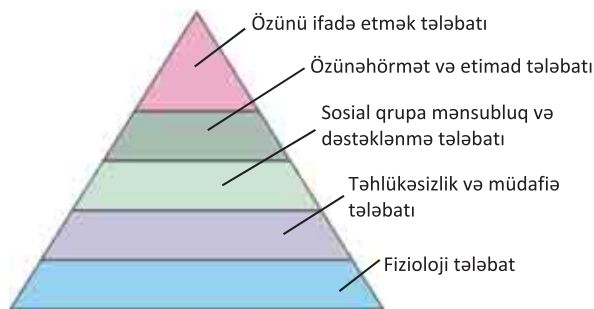
- Etnoslar mədəni irsin daşıyıcısıdır. Çünki...
- Məhv olma ərafəsində olan etnoslar yenidən inkişaf mərhələsinə başlaya bilərlər. Ona görə ki ...
- Passionar insanların olmaması etnos üçün təhlükəlidir. Buna səbəb ...

Öyrəndiklərinizi

TƏTBİQ EDİN

Amerika psixoloqu Abraham Maslou insanın maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsi piramidasını qurmuşdur. Onun fikrincə, insanın adi ehtiyacları olan tələbatı ödənilmədiyi təqdirdə o daha yüksək tələbatı can atmır.

A.Maslounun "Tələbat piramidası"

Tələbat piramidası və passionarlıq sxemini müqayisə edin.

Öyrəndiklərinizi

YOXLAYIN

1. "Etnos", "etnogenez" və "passionarlıq" anlayışlarına izahat verin.
2. Passionarlığı tarixi ardıcılıq üzrə tamamlayın.

Dərsdən sonra

LAYİHƏ. İnternet resurslarından istifadə edərək "Azərbaycanlıların etnogenezini" mövzusunda referat hazırlayın və təqdim edin.

3.2 PRAKTİK DƏRS. DÜNYADA DİL AİLƏLƏRİ

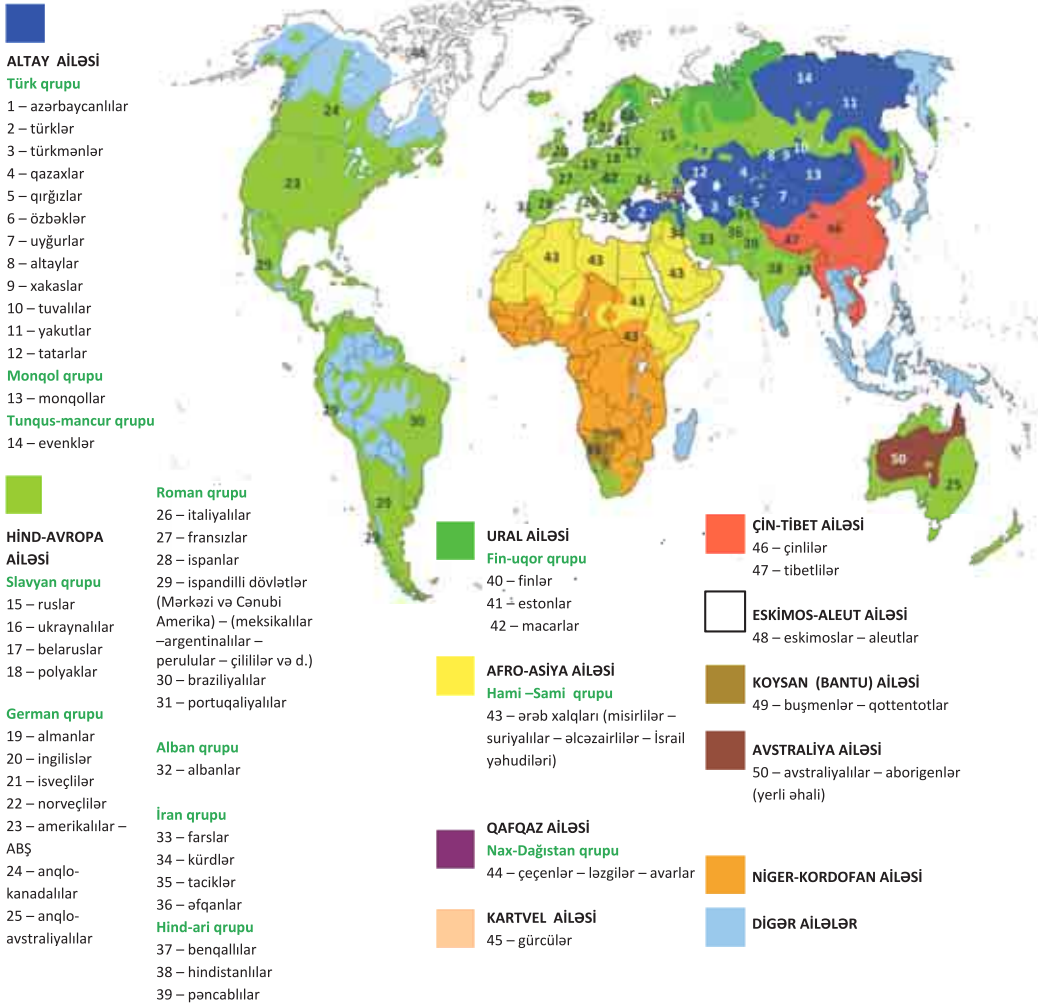
Dil ailəsi – qohum dillərin məcmusudur. Dil ailəsində, adətən, bir *əsas dil* olur. Tarixi dövrlərdə dilin dialektləri bir-biri ilə əlaqəni itirir və müstəqil, lakin qohum dillərə çevrilir.

Dil ailələri yaxın dillərdə danışan xalqları əhatə edən **dil qruplarından** ibarətdir.

Tapşırıq 1

Dünyanın ən böyük dil ailələri və dil qrupları xəritəsini təhlil edin və cədvəli tamamlayın.

Dünyanın ən böyük dil ailələri və dil qrupları xəritə-sxemi

Region	Dil ailəsi	Dil qrupları	Dil qruplarının xalqları

Tapşırıq 2 Dünyada dil ailələrinin regionlar üzrə yayılmasının xəritə-sxemini tərtib edin.

3.3 DEMOQRAFİK KEÇİD MƏRHƏLƏLƏRİ

Sizə

məlumdur

Dünya əhalisi təbii artım hesabına çoxalır. Təbii artımın sürəti müxtəlif ölkələrdə fərqlidir. Doğulan və ölənlərin sayının az olması təbii artımın I tipi, doğulanların sayının çox, ölənlərin sayının az olması isə II tipi üçün səciyyəvidir.

• TƏDQIQAT İŞİ •

Cədvəldəki məlumatlar əsasında ÜDM-in adambaşına düşən həcmi ilə doğum, ölüm və təbii artım arasında olan əlaqəni müəyyən edin.

Ölkə	hər min nəfərə			ÜDM-in adambaşına düşən həcmi (min ABŞ dolları ilə)
	doğum	ölüm	təbii artım	
Almaniya	8,5	11,6	– 3,1	42
Lüksemburq	11,4	7,3	4,1	104
Norveç	12,2	8,1	4,1	69
Hindistan	19,3	7,3	12	2
Braziliya	14,3	6,6	7,7	7
İran	17,8	5,9	11,9	5

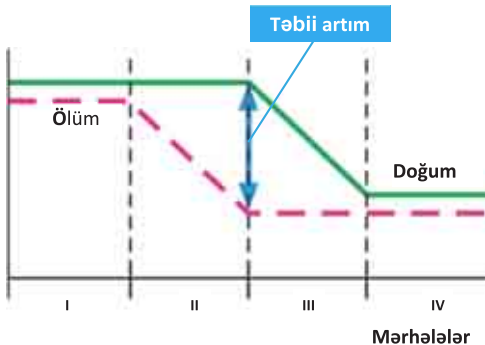
Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- ÜDM-in adambaşına düşən həcmi çox olan ölkələrdə təbii artımın aşağı olması faktını təsdiq etmək düzgündürmü?

BMT-nin hesablamalarına əsasən, XXI əsrin sonunda Yer kürəsində əhalinin sayı 11 mlrd. nəfərə çatacaq. Bir çox alimlərin fikrincə, əhali sayının bu həddi təbii ehtiyatların tükənməsinə, kənd təsərrüfatında yararlı torpaq sahələrinin deqradasiyaya uğramasına, dəniz və okeanlarda olan canlı aləmin kəskin azalmasına səbəb olacaqdır. Bunlar isə sosial, iqtisadi və ekoloji problemlərin yaranması və müxtəlif regionlarda insanların həyat səviyyələrinin aşağı düşməsi ilə nəticələnə bilər.

Region və ölkələrdə demoqrafik göstəricilərin – *doğum, ölüm və təbii artımın* səviyyəsi sosial-iqtisadi inkişafdan asılı olaraq dəyişir. Bu, **demoqrafik keçid** adlanır. Demoqrafik keçid 4 mərhələdən ibarətdir.

I mərhələ. İbtidai cəmiyyət üçün səciyyəvidir. Yüksək doğum, yüksək ölüm və təbiətdən asılılığın güclü olması nəticəsində təbii artımın aşağı olması xarakterikdir.

Müasir dövrdə Yeni Qvineya adasında, Amazon və Konqo hövzələrinin rütubətli ekvatorial meşələrində yaşayan, ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olan qəbilələr hələ də demoqrafik keçidin I mərhələsindədirlər.

İlkin mərhələni keçmiş ölkələr bəzi hallarda yenidən geriyyə qayıdır. Bu hər hansı fəlakətli təbiət hadisəsi və ya siyasi vəziyyətlə əlaqədər olur. Məsələn, Somalidə baş

verən vətəndaş müharibəsi ölkəni demoqrafik keçidin birinci mərhələsinə qaytmasına səbəb olmuşdur.

II mərhələ. Bu mərhələdə doğumun yüksək göstəriciləri saxlanılır, lakin səhiyyənin inkişafı sayəsində ölümün səviyyəsi azalır. Nəticədə əhalinin təbii artımı yüksəlir. Demoqrafik keçidin bu mərhələsi əhali artımının ənənəvi tipi də adlandırılır. Bu mərhələdə əhalinin sürətli artımı demoqrafik partlayışla müşayiət olunur. Avropada II mərhələyə keçid XIX əsrin əvvəllərində baş verdiyi halda, Afrika, Asiya və Latin Amerikasının bir sıra ölkələrində bu proses hələ də davam edir.

III mərhələ. Ölümün səviyyəsi əvvəlki mərhələdə olduğu kimi qalır, doğumun səviyyəsi isə aşağı düşür. Bu, iqtisadiyyat və səhiyyənin inkişafı, yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsi, uşaqlara ayrılan xərclərin artması, qadınların aktiv ictimai fəaliyyəti ilə bağlıdır. Hazırda Latin Amerikasının əksər ölkələri demoqrafik keçidin bu mərhələsindədir. Bu ölkələrdə sənayenin inkişafı ilə əlaqədar iqtisadiyyat və əhalinin məşğulluq strukturlarında köklü dəyişikliklər baş verir.

IV mərhələ. Doğum və ölüm arasında fərqi azalması təbii artımın aşağı düşməsinə səbəb olur ki, bu zaman əhalinin sayı sabitləşir. Əvvəlki mərhələdə başlayan proseslər davam edir. Bu, İEO-lərin əksəriyyəti üçün xarakterikdir. Bəzi ölkələrdə isə hətta əhalinin təbii azalması da müşahidə olunur.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Demoqrafik keçid sosial-iqtisadi inkişafı əlaqələndirir. Buna səbəb ...
- Demoqrafik keçidin II mərhələsi demoqrafik partlayışla müşayiət olunur. Çünki ...
- Afrika, Asiya, Latin Amerikasının bir sıra ölkələrində əhalinin sürətli artımı davam etməkdədir. Ona görə ki ...

Öyrəndiklərinizi TƏTBİQ EDİN

1. Region və ölkələrdə əhalinin təbii artım tipini və demoqrafik mərhələni müəyyən edib cədvəli tamamlayın (2015-ci il).

Region	Ölkə	hər 1000 nəfərə			Demoqrafik keçid mərhələsi
		doğulanlar	ölənlər	təbii artım	
Afrika	Misir	30,3	4,7		
	Niger	44,8	12,1		
	Nigeriya	37,3	12,7		
	Zambiya	41,8	12,4		
Şimali Amerika	ABŞ	12,5	8,2		
	Kanada	10,3	8,5		
Cənubi Amerika	Braziliya	14,3	6,6		
	Argentina	17,0	7,5		
Asiya	Azərbaycan	19,0	5,6		
	Hindistan	19,3	7,3		
	Əfqanıstan	38,3	13,7		

	Türkmənistan	19,3	6,1		
	İran	17,8	5,9		
	Yaponiya	7,8	9,6		
Avropa	Norveç	12,2	8,1		
	Fransa	12,3	9,3		
	Belçika	11,4	9,7		
	Almaniya	8,5	11,6		
	Ukrayna	10,5	11,4		
	Avstraliya	12,1	7,2		

2. Cədvələ əsasən müəyyən edin:

- Regionlar demoqrafik keçidin hansı mərhələsindədir?
- Dünyada hansı demoqrafik mərhələ üstünlük təşkil edir?
- Cədvəldəki göstəricilərə əsasən fikrinizi təsdiq edin.

Öyrəndiklərinizi YOXLAYIN

1. Cədvəli tamamlayın.

Mərhələ	Mahiyyət	Region və ölkələr
I mərhələ		
II mərhələ		
III mərhələ		
IV mərhələ		

2. Səhv ifadələri doğruya çevirin:

- İEO-lərin əksəriyyəti demoqrafik keçidin I mərhələsindədir.
- Demoqrafik keçidin IV mərhələsində demoqrafik partlayış müşayiət olunur.
- Latın Amerikasının əksər ölkələri demoqrafik keçidin sonuncu mərhələsindədir.
- Azərbaycan Respublikası demoqrafik keçidin ikinci mərhələsindədir.

3.4 ƏMƏK EHTİYATLARININ ƏSAS GÖSTƏRİCİLƏRİ

Sizə
məlumdur

Əmək ehtiyatları – ictimai faydalı əməklə məşğul olmaq üçün zəruri fiziki inkişafa, əqli qabiliyyət və biliyə malik olan əhali qrupudur. Əmək ehtiyatlarını əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali təşkil edir.

• TƏDQIQAT İŞİ •

Əmək ehtiyatlarının bəzi kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini müqayisə edin.

Kəmiyyət göstəriciləri:

- əmək qabiliyyətli əhəlinin ümumi sayı;
- yaş tərkibi;
- cins tərkibi.

Keyfiyyət göstəriciləri:

- sağlamlığı, fiziki iş qabiliyyəti;
- ümumi təhsil, peşə hazırlığı, ixtisas səviyyəsi.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– Cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində əmək ehtiyatlarının hansı göstəriciləri daha vacibdir? Fikrinizi əsaslandırın.

Əmək ehtiyatlarının ən mühüm kəmiyyət göstəriciləri onların ümumi sayı və artım sürətidir. Dövlətlər əmək ehtiyatlarının artım sürətinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu, ilk növbədə, təbii artım və miqrasiyadan asılıdır. Yüksək təbii artım və yaxud immiqrantlar əmək ehtiyatlarının sayının artmasına birbaşa təsir edir.

Əmək ehtiyatlarının artımı faizlə və ya min nəfərlə ifadə olunur. Müxtəlif dövrlərin göstəricilərini müqayisə edərək əmək ehtiyatlarının artım sürəti barədə nəticə çıxarmaq olar. Əmək ehtiyatlarının artım sürəti yüksəlsə və ya azala bilər.

n ü m u n ə

Azərbaycanda 2013-cü ildə əmək ehtiyatlarının sayı 6231 min nəfər, 2014-cü ildə 6264 min nəfər, 2015-ci ildə isə 6335 min nəfər olmuşdur.

1 il ərzində (2013–2014) əmək ehtiyatlarının artımı aşağıdakı kimi hesablanır:

– əmək ehtiyatlarının artımı, min nəfərlə: $6264 - 6231 = 33$ min nəfər

– əmək ehtiyatlarının artımı (faizlə): $6231 - 100\%$

$$33 - x\%$$

$$X = 33 \times 100 : 6231 = 0,5\% \text{ artım.}$$

2014–2015-ci il ərzində əmək ehtiyatlarının artımı isə aşağıdakı kimi olmuşdur:

– əmək ehtiyatlarının artımı, min nəfərlə: $6335 - 6264 = 71$ min nəfər

– əmək ehtiyatlarının artımı, faizlə: $6264 - 100\%$

$$71 - x\%$$

$$X = 71 \times 100 : 6235 = 1,1\% \text{ artım.}$$

Alınan göstəricilərin müqayisəsi əmək ehtiyatlarının artım sürətinin yüksək olduğunu haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir.

Əmək ehtiyatlarının artım tempinin yüksək və ya aşağı olması sosial və iqtisadi problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər.

•**Fəaliyyət–1**• Azərbaycanda iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin statistik göstəricilərini təhlil edin.

İllər	İqtisadi fəal əhalinin sayı – min nəfər ilə
2011	4626
2013	4757
2015	4915

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- İqtisadi cəhətdən fəal əhali 4 il ərzində neçə faiz və neçə min nəfər artıb?
- İqtisadi cəhətdən fəal əhalinin artım sürəti necə dəyişilir?

Əmək ehtiyatlarının cins strukturu da mühüm kəmiyyət göstəricilərindən biridir. Bu onların tərkibində kişi və qadınların say nisbəti ilə xarakterizə olunur; məsələn, Azərbaycanda 2015-ci ildə əmək ehtiyatlarının 51%-ni kişilər, 49%-ni qadınlar təşkil etmişdir.

Dünyada əmək ehtiyatları qeyri-bərabər paylanmışdır. İEÖ-lərdə dünya əmək ehtiyatlarının yalnız 16%-i cəmlənmişdir. Əmək ehtiyatlarının böyük hissəsi Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya (35%), Cənubi Asiya (20%) və Afrikanın (10%) payına düşür.

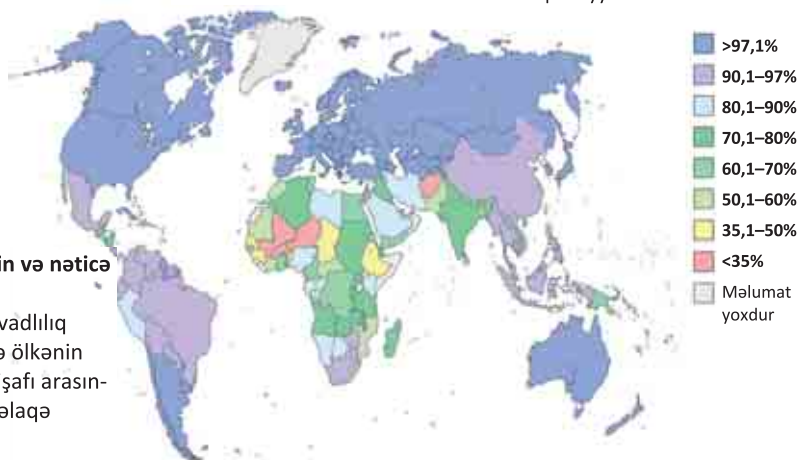
Əmək ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində kəmiyyət göstəriciləri ilə yanaşı, keyfiyyət göstəriciləri də nəzərə alınır.

Əmək ehtiyatlarının ən mühüm keyfiyyət göstəricilərindən biri də əhalinin *savadlılıq səviyyəsidir (oxuyub-yazmağı bilən əhalinin faizlə göstəricisi)*.

•**Fəaliyyət–2**• Xəritə-sxemi təhlil edin və cədvəli tamamlayın (2015-ci il).

Əhalinin savadlılıq səviyyəsi, %-lə		
51–60	61–90	91%-dən yuxarı

Ölkələrdə əhalinin savadlılıq səviyyəsi

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

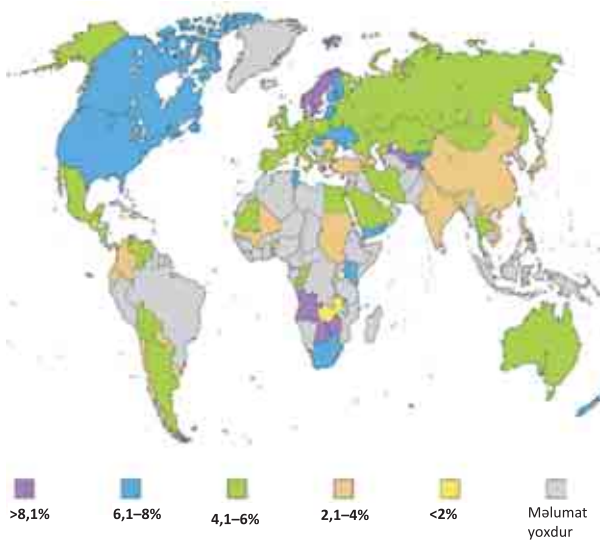
- Əhalinin savadlılıq səviyyəsi ilə ölkənin iqtisadi inkişafı arasında nə kimi əlaqə vardır?

Dünya dövlətlərində əhəlinin savadlılıq səviyyəsi

Dünyada tutduğu yer	Ölkə	Savadlılıq səviyyəsi, %-lə
1	Almaniya	99,8
2	Estoniya	99,8
13	Azərbaycan	99,5
176	Nigeriya	28,7
177	Mali	26,2

Müasir dövrdə dövlətlərin təhsilə diqqəti və dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin miqdarı müxtəlifdir. Bu, ölkələrin dövlət siyasətindən və inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Təhsilə ayrılan dövlət xərcləri (ÜDM-də %-lə)

Bu maraqlıdır

Dünyanın bir sıra tanınmış şirkətləri öz işçilərindən müntəzəm olaraq müxtəlif idman növləri üzrə (qaçış, üzgüçülük, uzunluğa tullanma, turnikdə dartinma və s.) normativləri tələb edir. Bəzi şirkətlər işçiləri siqaret çəkməkdən imtina etdikdə onlara əlavə müavinət də ödəyir. Ölkədə sağlam həyat tərzini təbliğ edilir. Şirkətlərin öz işçilərinə yatırdığı sərmayə bəzən onların texniki avadanlıqlara ayırdıqları vəsaitlər qədər olur. Daim şən əhvali-ruhiyyəni və təbessümü isə amerikalılar effektiv işin əsas şərti hesab edirlər.

Əmək ehtiyatlarının keyfiyyət göstəricilərindən biri də insanın fiziki iş qabiliyyəti və onun sağlamlığıdır. Müasir dövrdə istehsal prosesi işçi qüvvəsinin fiziki və intellektual yükünün artması ilə müşayiət olunur.

Keyfiyyət göstəriciləri iqtisadi artım və əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə birbaşa təsir edir.

İEO-lərdə əmək ehtiyatlarının sayı İEO-lərə nisbətən az olsa da, onlar öz keyfiyyət göstəricilərinə, yəni təhsil (ibtidai, orta, natamam və ali), sağlamlıq, fiziki iş qabiliyyəti, peşə hazırlığı və ixtisas səviyyəsinə görə üstünlüklər.

İEO-lərdə maliyyə vəsaitlərinin xeyli hissəsi insan resurslarının keyfiyyətinin daim təkmilləşdirilməsinə yönəldilir. Bu, “**İnsan kapitalına sərmayə**” adlanır.

İEO-lərin əksəriyyətində əmək qabiliyyətli əhəli arasında savadlılığın səviyyəsi yüksək olur. Bu da ekstensiv təsərrüfatın üstün olmasına və əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olur. Savadsızlıq, ilk növbədə, yeni texnologiyaların tətbiqində maneə yaradır.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Müasir dövrdə ölkələrin təhsilə diqqəti və dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait artmışdır. Çünki ...
- Uğurlu iqtisadiyyata nail olmaq üçün insan resurslarının keyfiyyətini artırmaq lazımdır. Ona görə ki ...
- Əhalinin artım sürətinin yüksək və ya aşağı olması sosial və iqtisadi problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Çünki...

Öyrəndiklərinizi TƏTBİQ EDİN

Mətnə verilən məlumatları təhlil edin və suallara cavab verin.

- Türkiyənin ərazisi (783,6 min. km²), əsasən, Cənub-Qərbi Asiyada, kiçik bir hissəsi isə Avropada (ərazisinin 3%-i) yerləşir. Türkiyədə ÜDM-in adambaşına düşən həcmi 2014-cü ildə 19 610 ABŞ dolları olmuşdur. 1927-ci ilə nisbətən Türkiyənin əhalisi 4,4 dəfə artaraq 2016-cı ildə 79,4 mln. nəfərə çatmışdır. Əhalinin sıxlığı hər km²-də 88 nəfərdir. Ölkə əhalisinin 75%-i şəhərlərdə yaşayır. Əhalinin sayının sürətli artımı ölkədə həlli mühüm əhəmiyyətə malik problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Türkiyədə əmək qabiliyyətli əhalinin payı 67%-dir. 0–14 yaş qrupunda əhalinin xüsusi çəkisi azalmış, 24–65 yaşında olan əhalinin sayı isə artaraq 7% olmuşdur. Türkiyədə 15 yaşından yuxarı əhali arasında 56 398 min nəfər oxumağı və yazmağı bilir. Bu, yaşlı əhalinin 95%-i deməkdir. Savadlılıq səviyyəsi kişilər və qadınlar arasında müvafiq olaraq 98% və 91% təşkil edir.

1. Əmək ehtiyatlarının hansı kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri əks olunmuşdur?
2. Əmək ehtiyatlarına dair dolğun məlumat almaq üçün hansı məlumatları əlavə etmək lazımdır?

Öyrəndiklərinizi YOXLAYIN

1. Düzgün olmayan fikri müəyyən edin:

- A) Əmək ehtiyatlarının böyük hissəsi Avropa ilə Şimali Amerikanın payına düşür.
- B) Keyfiyyət göstəriciləri əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir edir.
- C) Savadsızlıq yeni texnologiyaların tətbiqinə maneə yaradır.
- D) Əhalinin artım sürətinin yüksək və ya aşağı olması sosial və iqtisadi problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

2. 2000-ci ildə Azərbaycanda əmək ehtiyatlarının sayı 4 685,8 min nəfər, 2010-cu ildə 6 015,0 min nəfər olmuşdur. Qeyd olunan dövr ərzində əmək ehtiyatlarının orta illik artım faizini hesablayın.

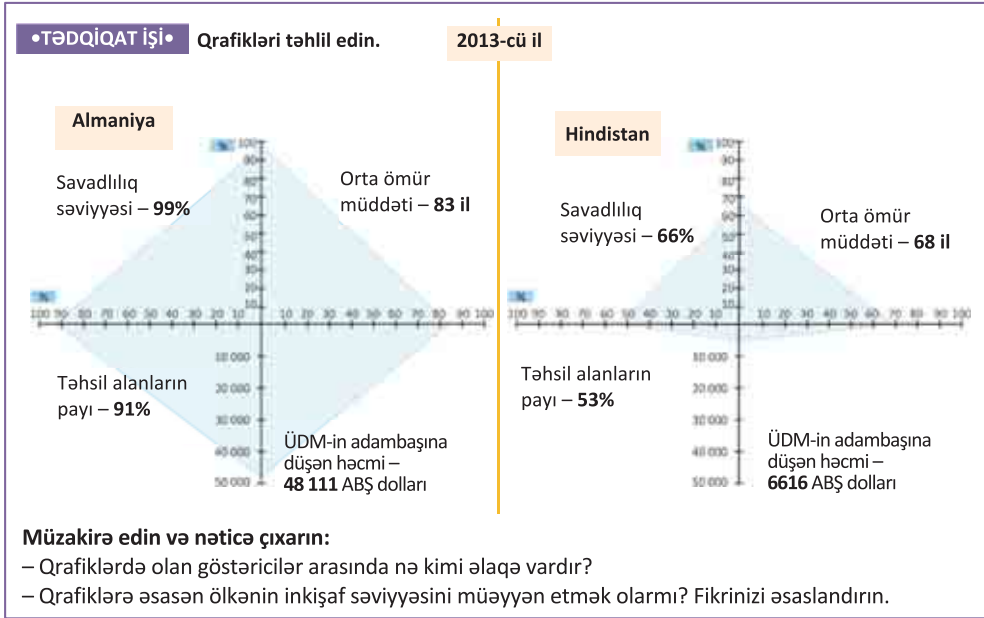
3. Xəritə-sxemə əsasən əhalinin keyfiyyət göstəricilərinə görə üstün olan regionları müəyyən edin.

3.5 ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİ

Sizə
məlumdur

Ölkələrin inkişaf səviyyəsini müqayisə etmək üçün İnsan İnkişaf İndeksi (İİİ) göstəricisi hesablanır. İİİ insanların orta ömür müddəti, əhalinin gəlirləri əsasında hesablanan alıcılıq qabiliyyəti, böyüklər arasında savadlılıq, ibtidai, orta və ali məktəblərdə təhsil alanların nisbəti əsasında hesablanır.

İnsanların həyat səviyyəsi bir çox amillərdən – sağlamlıq, maddi vəziyyət, mənzil və işlə təminat, təhsil almaq imkanları və s.-dən asılıdır. Dünyada insanların həyat səviyyəsini müəyyən etmək üçün iki əsas göstərici – *həyat şəraiti* və *həyat keyfiyyəti* qəbul olunmuşdur.

Həyat şəraiti insanların maddi vəziyyətlərinin səviyyəsi ilə xarakterizə edilir. Onun müəyyən edilməsi üçün adambaşına düşən iqtisadi göstəricilərdən istifadə olunur. Əhalinin **həyat keyfiyyəti** isə maddi dəyərlərlə yanaşı, ekoloji, iqtisadi, mədəni və sosial amillərin də nəzərə alınmasını tələb edir.

Ekoloji amillər	İqtisadi amillər	Mədəni amillər	Sosial amillər
ətraf mühitin vəziyyəti və ərazinin rekreasiya imkanları	işsizliyin səviyyəsi, iş həftəsinin və iş saatlarının uzunluğu, ödənişli məzuniyyətin müddəti	adambaşına çap olunmuş nəşrlərin həcmi, iş yerində şərait, ali təhsilin səviyyəsi	tibbi təminat, vətəndaşların təhlükəsizliyi, özünü realizə etmək imkanları, insan hüquqlarının qorunması

Müxtəlif ölkələrdə insanların həyat səviyyəsini müəyyən etmək üçün BMT-nin İnkişaf Proqramı çərçivəsində hər il üçün İnsan İnkişaf İndeksi (İİİ) hesablanır. *İİİ-nin əsas göstəriciləri* – *orta ömür müddəti*, *ÜDM-in adambaşına düşən həcmi* və *təhsil alanların sayıdır*.

Dünya ölkələri İİİ-yə görə bir-birindən kəskin fərqlənir. İİİ-nin səviyyəsi 0-dan 1-ə kimi göstərici ilə ifadə olunur.

İİİ-nin vahidə bərabər olduğu ölkələr üçün aşağıdakılar səciyyəvidir:

- orta ömür müddəti 85 yaş və ondan yuxarı olur;
- ÜDM-in adambaşına düşən payı 40 min ABŞ dollarından çoxdur;
- yaşlı əhali arasında savadlılıq səviyyəsi 100%-ə yaxındır.

Bu göstəricilərə daha yaxın olan dövlət Norveçdir. Bu ölkədə İİİ 0,944-dür (0,9).

İİİ-nin ən aşağı göstəricisi 0-a bərabərdir. Bu ölkələrdə:

- orta ömür müddəti 25 yaş və ondan aşağı olur;
- ÜDM-in adambaşına düşən payı 100 ABŞ dollarından az olur;
- yaşlı əhalinin 100%-i savadsızdır.

Bu göstəriciyə daha yaxın olan dövlət Syerra-Leonedir. Bu ölkədə İİİ 0,275-dir (0,3).

COĞRAFIYA

və

RİYAZİYYAT

İİİ-nin göstəricisi xüsusi düstur əsasında hesablanır: $I = \frac{G_F - G_{\min}}{G_{\max} - G_{\min}}$.

I – göstəricinin indeksi;

G_F – faktiki göstərici;

$G_{\min}$ – minimal göstərici;

$G_{\max}$ – maksimal göstərici.

1. Gözlənilən ömür müddətinin indeksi aşağıdakı kimi təyin edilir (BMT-nin İnkişaf Proqramında maksimal 85, minimal 25 yaş həddi qəbul edilmişdir). Azərbaycanda gözlənilən ömür müddəti 72 yaşıdır.

Uzunömürlülük indeksi (I_u):

$$I_u = \frac{72 - 25}{85 - 25} = \frac{47}{60} = 0,783.$$

2. ÜDM-in adambaşına düşən indeksi ($I_{\text{ÜDM}}$) (maksimum 40 min ABŞ dolları, minimum 100 ABŞ dolları). 2016-cı ildə Azərbaycanda ÜDM-in adambaşına düşən miqdarı 3926,5 ABŞ dolları olmuşdur.

$$I_{\text{ÜDM}} = \frac{3926,5 - 100}{40\,000 - 100} = 0,096.$$

3. Təhsil səviyyəsi (maksimum – 100%, minimum – 0%). Azərbaycanda təhsil səviyyəsinin indeksi (I_t).

a) Savadlılıq səviyyəsi:

$$I_t = \frac{99,5 - 0}{100 - 0} = 0,995.$$

b) Təhsil alanların payı:

$$(95 - 0) / (100 - 0) = 0,95.$$

Təhsil səviyyəsinin indeksi:

$$2/3(0,995) + 1/3(0,95) = 0,983.$$

Azərbaycan üçün İİİ aşağıdakı kimidir:

$$III = \frac{0,783 + 0,983 + 0,096}{3} = 0,620.$$

İİİ-nin səviyyəsinə görə ölkələri üç qrupa ayırmaq olar.

0,8 və yuxarı	• həyat səviyyəsi <i>yüksək olan ölkələr</i>
0,5–0,8	• həyat səviyyəsi <i>orta olan ölkələr</i>
0,5-dən aşağı	• həyat səviyyəsi <i>aşağı olan ölkələr</i>

• Fəaliyyət •

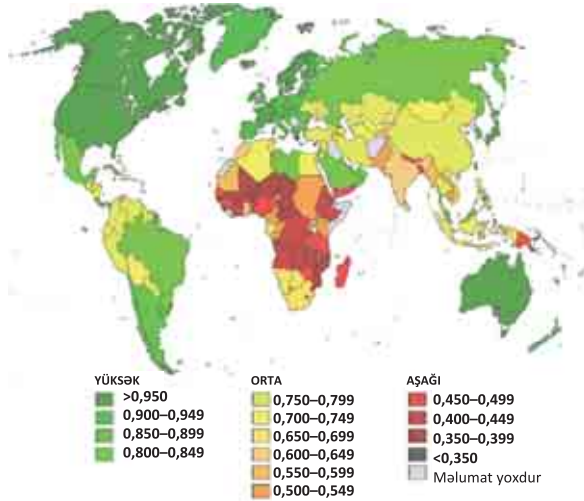
• İnsan inkişafı indeksinə dair dünya xəritəsi (BMT, 2009)

Xəritə-sxemə əsasən cədvəli tamamlayın:

Ölkələrin İnsan İnkişafı İndeksi		
yüksək	orta	aşağı

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– Ölkənin inkişaf səviyyəsi ilə İİİ-nin arasında hansı əlaqə vardır?

İİİ-nin ölkələr üzrə göstəricisi					
Yüksək		Orta		Aşağı	
1. Norveç	0,944			186. Eritreya	0,391
2. Avstraliya	0,935	78. Azərbaycan	0,620	187. Çad	0,392
3. İsveçrə	0,930			188. Niger	0,348

Hər hansı bir ölkənin ÜDM-nin adambaşına düşən payı ilə İİİ arasındakı asılılığı şərtidir. ÜDM-in adambaşına düşən payının təqribən eyni olduğu müxtəlif ölkələrdə İİİ fərqli ola bilər. Ölkənin İİİ reytinginin yüksək olması həmin ölkədə sosial yönümlü proqramların həyata keçirilməsini əks etdirir.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Ölkədə sosial yönümlü proqramların həyata keçirilməsi İİİ-yə təsir edir. Çünki ...
- İİİ – ölkədə insanların həyat səviyyəsinə dair tam məlumat verə bilər. Bunun səbəbi ...
- Afrika ölkələrinin əksəriyyətində İİİ aşağıdır. Ona görə ki ...

Öyrəndiklərinizi TƏTBİQ EDİN

Statistik məlumatlara əsasən ölkələrin İİİ-ni hesablayın.

Ölkə	Gözlənilən orta ömür müddəti (il)	Əhəlinin yaşlı hissəsinin savadlılıq səviyyəsi (%-lə)	Təhsil alanların payı (%-lə)	ÜDM (adambaşına gəlir əsasında hesablanan alıcılıq qabiliyyəti, ABŞ dolları ilə)
Almaniya	83	99	91	48 111
Çin	69,8	82,9	68,9	3130

Öyrəndiklərinizi YOXLAYIN**1. Cədvəli tamamlayın.**

İİİ-nin göstəriciləri	Maksimal	Minimal
Uzunömürlülük (yaş)		
Savadlılıq səviyyəsi (%-lə)		
ÜDM-in adambaşına düşən hissəsi (ABŞ dolları ilə)		

2. Azərbaycanın İnsan İnkişaf İndeksinin statistik göstəricilərinə əsasən qrafikini qurun.

3.6 İŞSİZLİK VƏ ONUN NÖVLƏRİ

Sizə

məlumdur

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində çalışan əhali iqtisadi cəhətdən fəal əhali hesab olunur. Bu qrupa daxil olan əhəlinin payı müxtəlif ölkələrdə fərqlidir. İqtisadi cəhətdən fəal əhəlinin payının çox olması ölkədə təsərrüfat sahələrinin müxtəlifliyi və iqtisadiyyatın inkişafı haqqında məlumat verə bilər.

• TƏDQIQAT İŞİ •

Tanıdığınız insanlar (qohum, qonşu, tanış və b.) arasında işsiz olanları yada salın və cədvəli tamamlayın.

Nümunə	İşsizliyin səbəbləri
qardaş	İxtisası üzrə iş yeri tapmır
...	...
...	...

Müzakirə edin və nəticə çıxarın: – Ölkədə əhalini 100% işlə təmin etmək olarmı?

İşsizlik – ölkənin müəyyən əməkhaqqı müqabilində çalışmaq istəyən, lakin iş yeri tapa bilməyən əhəlisinin mövcud halıdır. İqtisadi vəziyyətindən asılı olmayaraq işsizlik bütün ölkələrdə müşahidə olunur.

İşsizliyin növləri müxtəlifdir: *friksion, struktur, dövri*.

Friksion işsizlik – işçinin bir iş yerindən digərinə keçməsi ilə əlaqədardır. İş şəraiti işçini qane etmədiyi üçün o öz istəyi ilə iş yerini tərk edir və ona yeni iş yeri tapmaq üçün zaman tələb olunur. Yeni iş yeri tapana qədər həmin insan işsiz sayılır. İş yerləri barədə məlumatın azlığı iş axtarılmasına çox vaxt sərf olunmasına gətirib çıxarır.

Ölkədə texnoloji inkişafın nəticəsində müəyyən bir sahə üzrə mütəxəssisə ehtiyacın azalması, digər ixtisasa isə artması nəticəsində **struktur işsizlik** yaranır. Struktur işsizlik ona gətirib çıxarır ki, xeyli sayda işsiz insan yeni peşələrə yiyələnir. Struktur işsizlikdən qaçmaq mümkün deyil, çünki iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yeni texnologiyalar tətbiq edilir. Nəticədə xeyli sayda “lazımsız peşə sahiblərindən” ibarət işsizlər qrupu yaranır.

Friksion və struktur işsizliyi iqtisadçılar **təbii işsizlik** adlandırırlar. Ölkədə yalnız təbii işsizlik mövcud olarsa, bu, **tam məşğulluq** kimi qəbul edilir.

Tam məşğulluq – ölkədə işsizliyin tamamilə olmaması deyil, onun minimal səviyyədə mövcud olmasıdır. İşsizlik səviyyəsi müxtəlif ölkələrdə fərqlidir; məsələn, ABŞ-da təbii işsizlik 6,5–7%, Rusiyada 3–3,5%, Azərbaycanda isə 5%-dir.

• İNFORMASIYA FONDU •

İşsizlik ölkənin iqtisadiyyatı ilə birbaşa əlaqəlidir. Amerikalı iqtisadçı A.Ouken belə bir qanunauyğunluq müəyyən etmişdir. ÜDM-in il ərzində 2,5% artımı işsizlik səviyyəsinin 1% aşağı düşməsinə səbəb olur.

Dövri işsizlik – təbii işsizliyə aid deyil. O, iqtisadi böhran keçirən ölkələr üçün səciyyəvidir. İqtisadi böhran xüsusilə orta və kiçik şirkətlərin bağlanmasına, müəssisələrin iş fəaliyyətinin müvəqqəti olaraq dayandırılmasına səbəb olur. Nəticədə işçilər öz iş yerlərindən məhrum olur. Belə olduğu halda əhəlinin alıcılıq qabiliyyəti kəskin şəkildə aşağı düşür, xidmət sahələrinə tələbat azalır, işçilər arasında ixtisarlar

kəskin şəkildə artır. Dövrü işsizlik ölkə iqtisadiyyatında iş yerlərinin azalması ilə müşayiət olunur. Bu işsizlik növünü aradan qaldırmaq üçün dövlətlər müxtəlif istiqamətli proqram qəbul edir.

Sadalanan işsizlik növlərindən başqa, **mövsümi, gizli, durğunluq** və s. işsizlik növlərinə də rast gəlinir.

İşsizliyin ciddi iqtisadi və sosial nəticələri olur. Bu zaman əhalinin iqtisadi vəziyyətində tənəzzül baş verir. Eyni zamanda mal və xidmətlərin ümumi istehlakında azalma müşahidə olunur, əmanətlərin və iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların həcmi azalır, işsizlər öz bacarıqlarını get-gedə itirirlər. Bütün bunlar milli gəlirin azalmasına, elm və texnologiyada geriləmələrə gətirib çıxarır. Gəlir mənbəyinin itirilməsi mənəvi dəyərlərin aşınmasına və s.-yə səbəb olur. Tədqiqatçılar psixi və ürək-damar xəstəliklərinin artması ilə işsizlik arasında birbaşa əlaqə olduğunu hesab edirlər. Kütləvi işsizlik insanların sinir sisteminə mənfi təsir edir, qısa müddətdə sosial və hətta siyasi dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Buna görə dövlət məşğulluq məsələlərində bazarın özünütənzimləmə roluna etibar etməməli, bu prosesə fəal şəkildə müdaxilə etməlidir.

• **İNFORMASIYA FONDU** •

İşsizlik ölkənin makroiqtisadi problemi hesab olunur. Çünki işsizlik problem olmaqla yanaşı, digər siyasi, sosial və iqtisadi gərginliyin yaranmasına da səbəb olur. İşsizliyin səviyyəsi müxtəlif göstəricilərlə müəyyən edilir:

- a) işsizlərin ümumi sayı;
- b) əmək ehtiyatlarının ümumi sayında işsizlərin payı (ölkədə təsərrüfatın birtərəfli inkişaf etdiyi, məsələn, hasilat sənayesinin payı emaledici sənayeden çox olduğu ölkələrdə işsizlərin sayı daha yüksək olur).

Dövlətin ən mühüm vəzifəsi işləmək arzusu olan insanları iş yerləri ilə təmin etməkdir. Bu istiqamətdə dövlət **məşğulluq siyasətini** həyata keçirir. Məşğulluq siyasətinin aşağıdakı istiqamətləri vardır:

- 1) işsizlərin məşğulluğunu və sosial müdafiəsini təmin edən hüquqi bazanı yaratmaq;
- 2) vətəndaşların peşə hazırlığı, ixtisaslarının artırılmasına yönəldilmiş dövlət proqramlarını həyata keçirmək;
- 3) mövcud vakansiyalar üzrə kompüter məlumat bazasını yaratmaqla iş yerlərinin mövcudluğuna dair məlumatları artırmaq;
- 4) iş yeri imkanları olan regionlara köçmək istəyən insanlar üçün vergi imtiyazlarını tətbiq etmək, uzunmüddətli kreditlər vermək;
- 5) şəxsi bizneslərini qurmaq istəyənlərə kredit və ya birdəfəlik müavinətlər vermək;
- 6) ölkəyə daxil olan xarici işçilərin axınının qarşısını almaq.

Dövlət həmçinin işsizlərə kömək fondu (**məşğulluq fondu**) yaradır və iş adamları ilə işçilər arasında əlaqənin qurulmasına yardım edir. Məşğulluq fondu gənc nəslə peşəkarlığa yönəldir, iş yerlərini dəyişmək istəyənlərə kömək göstərir, əmək bazarının vəziyyəti barədə məlumat verir.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- a. Friksion işsizlik zamanı insan müvəqqəti olaraq işsiz qalır. Çünki ...
- b. Struktur işsizlik zamanı xeyli sayda işsiz insan yeni peşələrə yiyələnir. Buna səbəb ...
- c. Dövrü işsizlikdə insanlar işsiz qalır. Çünki ...

Öyrəndiklərinizi TƏTBİQ EDİN

Situasiyaya görə işsizliyin növünü təyin edin və cədvəli tamamlayın.

İşsizlər		İşsizliyin növü			Hər situasiyada işsizliyə yardım edə biləcək tədbirlər
		F	S	D	
1	Başqa şəhərdə yaşayan ailəsini görmək üçün iş yerindən gedən işçi				
2	İlk iş yerini axtaran universitet məzununu				
3	Əməkhaqqı aşağı olduğuna görə ona təklif edilən işdən imtina edən insan				
4	Əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin azalması və ticarətin zəifləməsi nəticəsində iş yerini itirən satıcı				
5	Avtomobil sənayesində robotların tətbiq edilməsi nəticəsində iş yerini itirən fəhlə				
6	Şirkətə öz ərizəsini verən, lakin ixtisas dərəcəsi aşağı olduğuna görə imtina edilən insan				

Öyrəndiklərinizi VOXLAYIN

1. Cədvəli tamamlayın

İşsizliyin növləri	Səbəbləri	Azaldılması yolları
1...		

2. Şəkillərlə işsizlik növləri arasında uyğunluğu müəyyən edin.

1

2

3

- A. Friksion işsizlik
- B. Struktur işsizlik
- C. Dövri işsizlik

3. Şəklə əsasən işsizliyin növlərini müəyyənləşdirin.

1

Müəyyən peşə sahələrində işsizlərin sayı

≤

Həmin peşə sahələrində boş işçi yerləri

2

Bütün peşə sahələrində boş işçi yerlərinin ümumi sayı

≥

Müəyyən peşə sahələrində işsizlərin sayı

Həmin peşə sahələrində boş yerlər

3

Bütün peşə sahələrində boş işçi yerlərinin ümumi sayı

≤

Bütün peşə sahələrində işsizlərin sayı

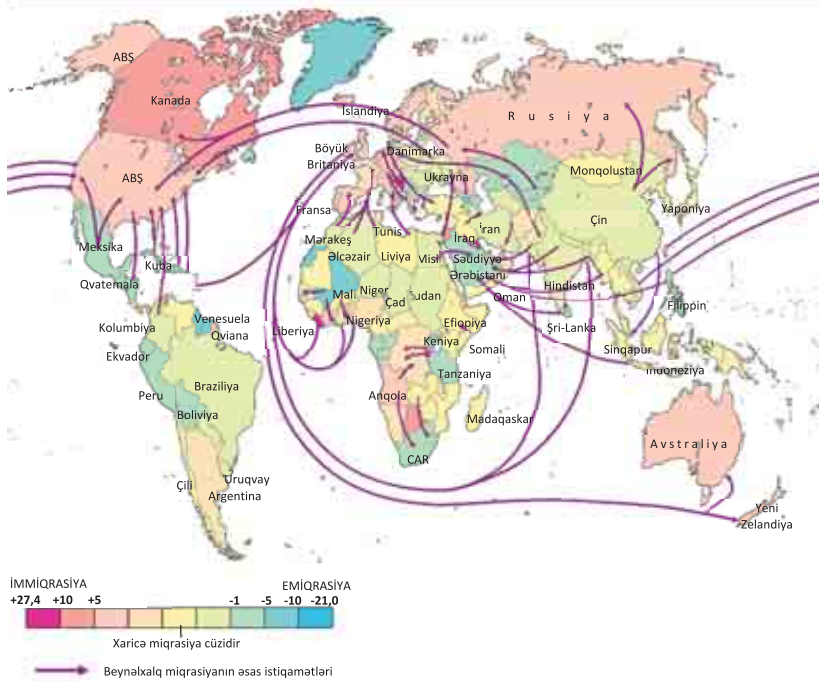
3.7 MÜASİR DÜNYADA MİQRASIYA AXINLARI

• SİZƏ MƏLUMDUR

• TƏDQIQAT İŞİ • Xəritə-sxemlərə və diaqramlara əsasən cədvəli tamamlayın. Verilən fikirləri nümunələr göstərməklə əsaslandırın.

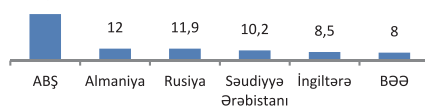
(A) “Əhalinin beynəlxalq miqrasiyası”

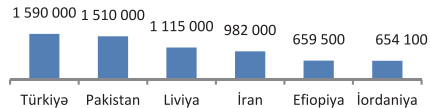
Dünyada qaçqınların 53%-i üç ölkənin payına düşür:

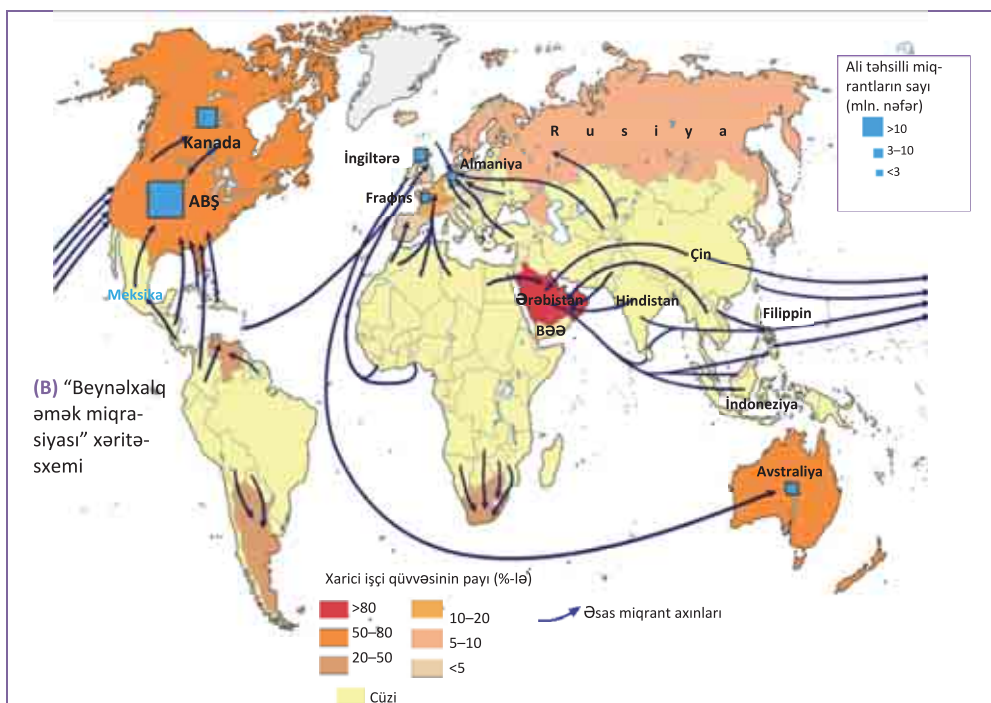

Ölkədə yaşayan miqrantların sayı, 2015-ci il
(mln. nəfər)

Qaçqın miqrantların ən çox yaşadığı ölkələr, 2015-ci il
(nəfər)

Region	İmmiqrasiya ölkələri	Emiqrasiya ölkələri
Şimali Amerika		
Qərbi Avropa		
İran körfəzi		
Avstraliya və Yeni Zelandiya		

Xəritə-sxemlərə əsasən verilən fikirlərin doğruluğunu müəyyən edin və əsaslandırın:

- B.1.** – Miqrasiya axınları, əsasən, aşağı illi olan ölkələrdən yüksək illi olan ölkələrə istiqamətlənir.
- B.2.** – ABŞ, Kanada və Avstraliya kimi ölkələr miqrantları daha çox cəlb edir. Emiqrantlar İEOÖ-lərdən, əsasən, Meksika və Asiya ölkələrindən gəlir.
- B.3.** – ABŞ aşağı və yüksəkixtisaslı işçilərin miqrasiya etdiyi ölkədir. Aşağı ixtisaslı əmək ehtiyatları Latın Amerikasına ölkələrindən, əsasən, Meksika, Kolumbiya və s.-dən, yüksəkixtisaslı işçilər isə dünyanın, demək olar ki, bütün region və ölkələrindən ABŞ və Qərbi Avropaya üz tuturlar.
- B.4.** – Qərbi Avropanın yüksək inkişaf etmiş ölkələri inkişaf səviyyəsi daha aşağı olan digər Avropa ölkələrindən (İspaniya, Portuqaliya və s.), eləcə də Şimali Afrika, Cənub-Qərbi Asiya, Şərqi Avropa və digər regionlardan mühacirləri cəlb edir.
- B.5.** – Afrika, Asiya və Latın Amerikasının bir çox ölkələrində miqrasiya mənfi saldo (emiqrantların sayı immiqrantların sayından çox olur), Şimali Amerika ölkələri və Avstraliyada müsbət saldo (immiqrantların sayı emiqrantların sayından çox olur) ilə xarakterizə olunur.
- B.6.** – Cənub-Qərbi Asiyanın varlı neft ölkələrinə gələn mühacirlər qonşu ərəb ölkələrindən, həmçinin Hindistan, Pakistan, Banqladeş, Filippin və s.-dən gəlirlər. Səudiyyə

Ərəbistanı, BƏƏ, Qatar, Bəhreyn, Küveyt və Omanda işləyənlərin yarısından çoxunu xaricilər təşkil edir.

- B.7.** – İEOÖ-lər arasında da miqrasiya axınları müşahidə olunur. Mühacirlərin axın istiqaməti, əsasən, iqtisadi cəhətdən inkişaf sürəti daha yüksək olan ölkələrə doğrudur: Latin Amerikasında Argentina və Meksika daha çox immiqrant qəbul edir.
- B.8.** – Müxtəlif səbəblərə görə ən çox qaçqın-miqrantlar ABŞ və Almaniyaadır.
- B.9.** – İnkişaf səviyyələrinin yüksək olmasına baxmayaraq Yaponiya və Cənubi Koreya immiqrasiya mərkəzi deyil.
- B.10.** – Dünyanın bəzi ölkələri (məsələn: Rusiya, Meksika və s.) həm emiqrasiya, həm də immiqrasiya mərkəzidir.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– Xəritə-sxemlərə və diaqramlara əsasən daha hansı nəticələri əldə etmək olar?

Müasir dövrdə əhəlinin beynəlxalq yerdəyişməsi, əsasən, iqtisadi səbəblərlə əlaqədardır ki, bu da **əmək miqrasiyası** adlanır.

Beynəlxalq miqrasiyalarda əmək miqrasiyasının payı daim artır. Yüksək həyat səviyyəsi və iş fəaliyyəti arzu edən insanlar bir ölkədən digərinə köçməyə məcbur olurlar. Miqrasiyalar əmək ehtiyatlarının yalnız kəmiyyətinə deyil, həm də keyfiyyətinə təsir göstərir. Beynəlxalq miqrasiyada baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri elmi-texniki inqilabla əlaqədardır. Son illər miqrantlar arasında ixtisaslı kadrların payı sürətlə artır. Bu bəzi ölkələrin miqrasiya qanunlarında ixtisaslı mühacirlərə üstünlük verilməsi ilə əlaqədardır; məsələn, Yaponiya ixtisası olmayan miqrantları qəbul etmir.

COĞRAFIYA

və

RIYAZİYYAT

• **Fəaliyyət** •

Əhəlinin ümumi artımını hesablayın.

2016-cı ilin əvvəlində Almaniya əhəlinin sayı 81 248 691 nəfər olmuşdur. Ölkəyə gələn miqrantların sayı 252 030 nəfərdir. İlin sonunda Almaniya əhəlinin sayı 81 299 878 nəfər idi.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– Almaniya əhəlinin sayına miqrasiya necə təsir edir?

• **İNFORMASIYA FONDU** •

Beynəlxalq miqrantlar 5 əsas kateqoriyaya bölünür:

- **ölkəyə qanuni şəkildə daxil olan immiqrantlar;**
- **ölkəyə müqavilə ilə gələn miqrantlar;** belə miqrantların sayı 1990-cı illərin sonunda 25 mln.-dan artıq olmuşdur. Müqavilə əsasında miqrasiya edən miqrantların hüquqları ölkələr arasında bağlanmış sazişə əsasən tənzimlənir;
- **ölkədə qeyri-qanuni şəkildə yaşayan miqrantlar;** belə miqrantlar ya ölkə sərhədlərini qanunsuz keçir və yaxud vizanın vaxtının bitməsinə baxmayaraq ölkədə qalırlar. Adətən, belə miqrantlar yüksək ixtisasa malik olmayan insanlardır;

- **başqa ölkədə sığınacaq axtaran miqrantlar;** onlar öz ölkələrindən gərgin iqtisadi və ya siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq köçənlərdir;
- **qaçqın miqrantlar;** onların əksəriyyəti BMT-nin qəyyumluğunda olan xüsusi düşərgələrdə yaşayır. Qaçqın miqrantların yalnız 1% -i Qərbi Avropanın İEO-lərində məskunlaşmışdır.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- a. Miqrasiya axınları əhalinin yaş və cins strukturuna təsir edir. Ona görə ki, ...
- b. Son illər miqrantların arasında ixtisaslı kadrların payı sürətlə artır. Çünki ...

Öyrəndiklərinizi

TƏTBİQ EDİN

Mətni təhlil edin və suallara cavab verin.

- Almaniya üçün əhalinin təbii artımının I tipi səciyyəvidir. Ölkədə “millətin qocalması” müşahidə olunur. Yaşlı əhalinin sayı 30 ildən sonra gənclərdən iki dəfə artıq ola bilər. Demografik proseslərə miqrasiya güclü təsir göstərir. İmmiqrantlar əhalinin yaş strukturunda gənclərin, cins tərkibində kişilərin payının artmasına səbəb olur. Onlar ölkədə ümumi əhali arasında iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin sayını artırır. Hazırda Almaniya iqtisadiyyatı əcnəbi işçilərdən çox asılıdır. 1990-cı illərdə Aİ ölkələrinə yönələn miqrasiya axınlarının yarından çoxunu Almaniya hökuməti qəbul etmişdir. Prosesləri tənzimləmək məqsədilə bir sıra ölkələrlə mövsümi və müvəqqəti işçi qəbuluna dair sazişlər imzalanmışdır.

Miqrantların Almaniyanı seçməsi, əsasən, ölkədə yüksək həyat səviyyəsi və əməkhaqqı ilə əlaqədardır. Bununla belə, miqrantlar yerli əhalinin “bəyənmədiyi” iş yerlərində: kənd təsərrüfatı, tikinti, xidmət sahələrində daha çox fəaliyyət göstərir. Ölkədə bütün sahələrdə xeyli sayda iş yerləri mövcuddur. Lakin miqrantların arasında işsiz və buna görə dövlətdən yardım alanların sayı da yüksəkdir. Onların işsiz qalmalarının səbəbi aşağı ixtisaslı olmaları və dövlətin miqrantlara verdiyi yardımın yaşayış üçün kifayət etməsidir. Hazırda Almaniya işsizliyə görə yardım alan miqrantların sayı yerli əhali ilə müqayisədə daha çoxdur.

Son zamanlar Almaniyanın miqrasiya qanunvericiliyində “qastarbayterlərə” deyil, ölkəyə daimi yaşamağa gələn yüksəkixtisaslı gənc kadrlara üstünlük verilir. İş yerlərində yaşlıların “gəlmə” gənclərlə əvəz olunması bəzi hallarda yerli əhali arasında narazılıqla qarşılanır.

Adətən, immiqrantlar gəldikləri ölkədə yerli xalqın mədəniyyətini öz adət-ənənələri ilə zənginləşdirirlər. Eyni zamanda immiqrantlar yerli əhalinin həyat tərzinə və milli kimliyinə də təhlükə yadırlar. Bu isə sonda sosial münasibətlərin baş verməsinə gətirib çıxarır.

1. Almaniya miqrasiyanın səbəblərini izah edin.
2. Ölkədə hansı miqrant kateqoriyaları üstünlük təşkil edir?
3. Miqrasiyaların Almaniya əhalisinə hansı müsbət və mənfi təsirləri vardır?

Öyrəndiklərinizi

YOXLAYIN

1. Miqrantların kateqoriyasını müəyyən edin.

1. Suriyada 2011-ci ildə başlayan vətəndaş müharibəsi 5 mln.-a yaxın insanın qaçqın düşməsinə səbəb oldu. Miqrantları qəbul edən əsas ölkələr – Türkiyə (600 mindən çox), Livan (440	Miqrantların kateqoriyası

min), İordaniya (1,3 milyon), Səudiyyə Ərəbistanı (2,5 mln.) olmuşdur.	
2. 1970-ci illərin ortalarında İran körfəzində böyük immiqrasiya mərkəzi yarandı, 1990-cı illərdə bu regionda xarici işçilər fəal əhalinin 70%-ni təşkil edirdi.	
3. Banqladeşdən Hindistana köçən "qeyri-qanuni immiqrantların" sayı təqribən 15 mln. nəfərdir. Onlar Hindistanda ən aşağı əməkhaqqı ilə işləməyə məcbur olurlar.	

2. 2015-ci ildə ölkə əhalisinin sayı 52 185,2 min nəfər olmuşdur. 2016-cı ildə əhalinin sayı 52 218,5 min nəfərə çatmışdır. Artan əhalinin 12,9 min nəfəri miqrasiya hesabınadır. Əhalinin təbii artımını hesablayın.

3.8

PRAKTİK DƏRS. AZƏRBAYCANIN ƏHALİSİ

Mənbələrdən istifadə edərək verilmiş tapşırıqları yerinə yetirin:

1. Əhalinin azalan sırasına görə iqtisadi-coğrafi rayonları ardıcıl düzün və sütunlu diaqram qurun.
2. İnzibati rayonları yerləşdiyi iqtisadi-coğrafi rayonlara görə qruplaşdırın.
3. Təbii artımın yüksək olduğu iqtisadi-coğrafi rayonları sıralayın.
4. Hər hansı iqtisadi-coğrafi rayonun ümumi səciyyəsinə mətn formasında təqdim edin.

Mənbə

1

İqtisadi-coğrafi rayonların əhalisinə dair statistik göstəricilər (2015-ci il)

Göstəricilər	Abşeron	Gəncə-Qazax	Şəki-Zaqatala	Lənkəran-Astara	Quba-Xaçmaz	Aran	Yuxarı Qarabağ	Kəlbəcər-Laçın	Dağlıq Şirvan	Naxçıvan
Əhalinin sayı (min nəfər)	2783	1253	606	905	532	1961	662	247	308	444
Doğulanlar (nəfər)	42 785	20 971	10 198	17 769	10 111	36 946	10 059	4615	6125	6631
Ölənələr (nəfər)	15 175	8341	3808	4738	3322	11 192	3066	1369	1827	1859
Şəhər əhalisi (%-lə)	98,4	46,4	27,9	24,9	33,9	38,5	33,1	21,5	31,4	39,1
Kənd əhalisi (%-lə)	1,6	53,6	72,1	75,1	66,1	61,5	66,9	78,5	68,6	60,9

Əhalinin milli tərkibi – Azərbaycan Respublikasında sonuncu siyahıyaalınma 2009-cu ildə aparılmışdır. Siyahıyaalınma zamanı sorğuda iştirak edən hər bir şəxs milliyyətini özü müəyyən edir. Uşaqların milliyyəti isə valideynlər tərəfindən seçilir. Sonuncu siyahıyaalınma zamanı Naxçıvan, Aran, Dağlıq Şirvan və Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonlarında əhalinin milli tərkibinin yekcins olduğu müəyyən edilmişdir. Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunda əhalinin milli tərkibi daha mürəkkəbdir. Burada məskunlaşan avarlar, ləzgilər, saxurlar, ingiloylar, udinlər Qafqaz dil ailəsinə mənsubdurlar. Ölkənin cənub-şərqində yerləşən Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunun əhalisinin milli tərkibində hind-Avropa dil ailəsinin İran qrupuna daxil olan talışların sayı xüsusilə Lerik, Astara, Masallı və Lənkəran inzibati rayonlarında çoxdur. Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonu ərazisində də əhalinin milli tərkibi mürəkkəbdir. Burada yaşayan ləzgilər, tatlar, qırızlar, budıqlar, yəhudilər, xınalıqlılar regionun əhalisi hesab edilir. Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi-coğrafi rayonlarında yerli kürdlər və 170 il əvvəl çar Rusiyasının siyasəti ilə bu ərazilərə köçürülmüş ermənilər də yaşayır. Əhalinin milli tərkibinə görə Azərbaycan Respublikasının ən mürəkkəb iqtisadi-coğrafi rayonu Abşerondur. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində neft sənayesinin inkişafı ətraf regionlardan işçi qüvvəsinin bura axınına səbəb olmuş, nəticədə müxtəlif xalqların nümayəndələri burada məskunlaşmışdır. Əhalinin milli tərkibində bir neçə nəsil bu ərazilərdə yaşamış ruslar, ukraynalılar və tatarlarla yanaşı, əsasən, Xızı rayonunda məskunlaşmış yerli tatlar da vardır.

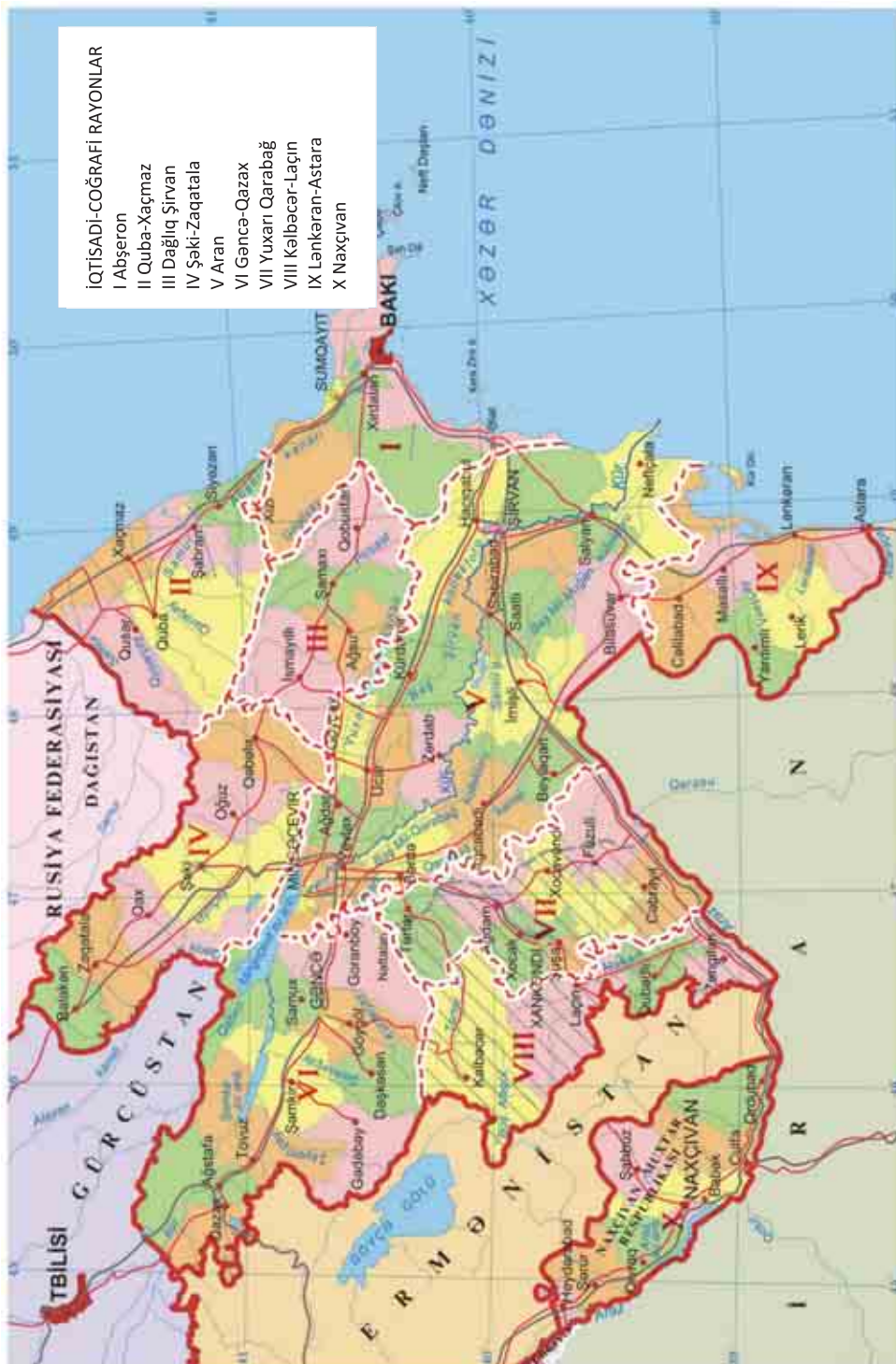
Əhalinin cins tərkibi – Azərbaycan Respublikası əhalisinin cins tərkibinin 4891,2 min nəfərini kişilər, 4918,8 min nəfərini qadınlar təşkil edir. 2017-ci il məlumatına görə, ölkədə hər 1000 kişiyə 1006 qadın düşür. Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz və Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonlarında əhalinin cinsi tərkibində qadınlar üstünlük təşkil edir.

Ölkədə son 40 ildə kişi və qadınların arasında fərqləndirmə müşahidə olunur. Bu, xüsusilə son illərdə doğulanlar arasında oğlan uşaqlarının üstünlük təşkil etməsində özünü göstərir (doğulanlar arasında cinsi tərkibi tənzimləmək üçün hökumət bəzi tədbirləri həyata keçirməyi planlaşdırır).

Əhalinin yaş tərkibi – Azərbaycan əhalisinin yaş tərkibində gənclər və yetkinlər mütləq üstünlüyə malikdir. 2017-ci ilin statistikasına əsasən ölkə əhalisinin 22,5%-ni 15 yaşınadək, 71,3%-ni 15–64 yaşadək, qalan 6,2%-ni isə 65 yaşdan yuxarı əhali təşkil edir.

İQTİSADI-COĞRAFI RAYONLAR

- I Abşeron
- II Quba-Xaçmaz
- III Dağlıq Şirvan
- IV Şəki-Zaqatala
- V Aran
- VI Gəncə-Qazax
- VII Yuxarı Qarabağ
- VIII Kəlbəcər-Ləçin
- IX Lənkəran-Astara
- X Naxçıvan

Azərbaycan Respublikasının siyasi-inzibati xəritəsi

1. Uyğunluğu müəyyən edin.

Region	Diaqram
Avropa	
Asiya	
Afrika	
Amerika	
Avstraliya	

Hind-Avropa ailəsi

- Hind-ari qrupu
- Slavyan qrupu
- Roman qrupu
- German qrupu

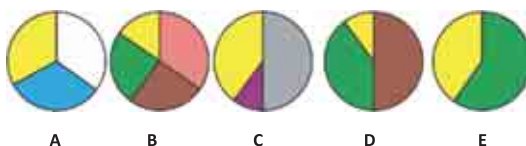
Çin-Tibet ailəsi

- Çin qrupu

Nigeriya-Kardofan ailəsi

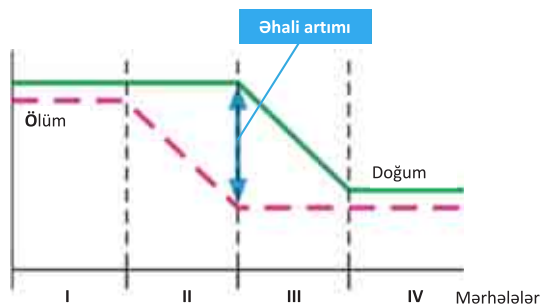
Afro-Asiya ailəsi

- Hami-Sami qrupu
- Digər dil qrupları ailəsi

2. Cədvəli tamamlayın.

Demografik keçid mərhələləri	Ölkələr	Mərhələnin səciyyəvi xüsusiyyətləri
I		
II		
III		
IV		

3. Ölkədə əhalinin sayı 2012-ci ildə 15 240 min nəfər, 2017-ci ildə 15 610 min nəfər olmuşdur. Əhalinin sayı beş il ərzində miqrasiya hesabına 170 min nəfər artmışdırsa, orta illik təbii artımı müəyyən edin.

4. III nə deməkdir və onu hesabladıqda hansı göstəricilər nəzərə alınır?

5. Situasiyaya görə işsizliyin növünü təyin edin.

№	Situasiya	İşsizlik		
		F	S	D
1	Müəssisəyə yeni avadanlıqlar gətirildiyi üçün bir çox işçilər işdən azad olunmuşdur.			
2	Savadlı mütəxəssisi iş şəraiti qane etmədiyi üçün o öz iş yerini dəyişmək qərarına gəlir.			
3	Universitet tələbəsi öz ixtisası üzrə iş tapa bilmir.			
4	İqtisadi böhranla əlaqədar bir çox insan işsiz qalmışdır.			
5	Yay mövsümü bitdikdə turizm sektorunda çalışanların çoxu işsiz qalır.			

6. Səhv ifadələri aşkarlayın və düzəliş edin:

- A. Afrika, Asiya və Latın Amerikasının bir çox ölkələrində miqrasiya müsbət saldo, Şimali Amerika ölkələri və Avstraliya mənfi saldo ilə xarakterizə olunur.
- B. Yaponiya və Cənubi Koreya immiqrasiya mərkəzi deyil.
- C. İEOÖ-lər arasında da miqrasiya axınları müşahidə olunur.
- D. Səudiyyə Ərəbistanı, BƏƏ, Qatar, Bəhreyn, Küveyt və Omanda işləyənlərin çoxunu yerli əhali təşkil edir.

7. Xəritə-sxemlərə əsasən Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlarını müəyyənəldirin və verilmiş tapşırıqları yerinə yetirin:

- 1) Əhalinin azalan sırasına görə iqtisadi-coğrafi rayonları ardıcıl düzün.
- 2) İqtisadi-coğrafi rayonların tərkibinə daxil olan inzibati rayonları qruplaşdırın.
- 3) Təbii artımın yüksək olduğu iqtisadi-coğrafi rayonu müəyyən edin.
- 4) Kənd əhalisinin payının azalan sırasına görə iqtisadi-coğrafi rayonları ardıcıl düzün.
- 5) Əhalinin milli tərkibinin yekcins və mürəkkəb olmasına görə iqtisadi-coğrafi rayonları qruplaşdırın.

8. Azərbaycan əhalisi üçün səciyyəvi olmayan əlamətləri müəyyən edin:

- 1. Ölkədə şəhər əhalisinin payı daha çoxdur.
- 2. Kənd əhalisinin payına görə Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonları irəlidedir.
- 3. Abşeron və Lənkəran-Astara iqtisadi rayonlarında əhalinin milli tərkibi mürəkkəbdir.

4

İQTİSADI İNKİŞAFIN İSTİQAMƏTLƏRİ

Diaqnostik qiymətləndirmə

4.1. Davamlı inkişaf

Layihə: "Davamlı inkişafı təmin etmək üçün nə edə bilərəm?"

4.2. İqtisadi inkişaf yolları

4.3. İqtisadi inkişafın əsas göstəriciləri

4.4. İnvestisiya mühiti

4.5. Sənaye və kənd təsərrüfatının müasir vəziyyəti.

Layihə: "Bəşəriyyət GMO olmadan yaşaya bilərmi?"

4.6. **Praktik dərs.** Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlarının sənayesi

4.7. **Praktik dərs.** Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlarının kənd təsərrüfatı

4.8. Azərbaycanın nəqliyyatı və xarici ticarət əlaqələri

Ümumiləşdirici sual və tapşırıqlar

“Ələddinin sehrli çırağı” nağılı hər kəsə məlumdur. Kiçik bir çırağ ani vaxt ərzində nəhəng saraylar tikməyə, meyvə bağlarını salmağa, qasırğa və tufanlar yaratmağa, uzaq yerlərə səfər etməyə qadirdir. Çırağa toxunmaq kifayətdir ki, ağılasızmaz arzular həyata keçsin.

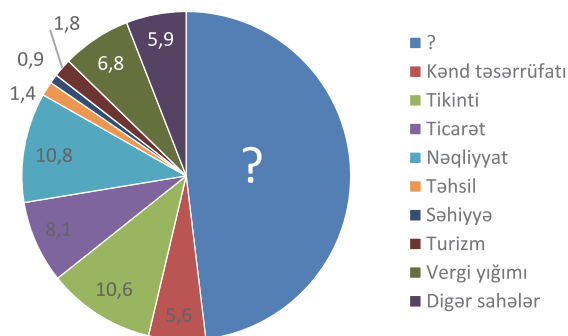
Müasir dövrdə təsərrüfatın müxtəlif sahələrinə elmi-texniki tərəqqini tətbiq etməklə müsbət iqtisadi dəyişikliklərə nail olmaq mümkündür. Hazırda sənaye və kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsi yüksək həddə çatmışdır. Lakin iqtisadi inkişafın səviyyəsi dünyanın müxtəlif ölkələrində kəskin fərqlənir. Planetin bəzi regionlarında əhalinin tələbatı, əsasən, ödənilmədiyi halda, digər ərazilərdə aclıq və səfalətin hökm sürdüyünü təsəvvürə gətirmək çətindir.

Digər təəccüb yaradan fakt budur ki, milyonlarla yaşayış məntəqələri, min kilometrə uzanan yollar, saysız-hesabsız nəqliyyat vasitələri, zavod və fabriklər, elektrik stansiyaları, yüz hektarlarla becərilən tarlalar, bağlar və s. Yer kürəsinin cəmi 3% ərazisini əhatə edir.

1. Marikultur təsərrüfatı xarakterizə edən ifadəni müəyyənləşdirin:
 - a. Ekoloji cəhətdən çirkli və təhlükəli sahədir.
 - b. Əhalinin zəif məskunlaşdığı sahil rayonlarında inkişaf etdirilir.
 - c. Təbii ehtiyatların gələcək nəsillərə saxlanılması məqsədi daşıyır.
 - d. Əsasən, İEOÖ-lər üçün səciyyəvidir.
2. Cədvəl tərtib edin və aşağıdakı ölkələri iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə qruplaşdırın: 1. *Finlandiya*. 2. *Nepal*. 3. *Kanada*. 4. *Yeni Zelandiya*. 5. *Çad*. 6. *Pakistan*. 7. *Braziliya*. 8. *Sudan*. 9. *Meksika*. 10. *Yeni Qvineya*.
3. Ərzaq məhsulları istehsalı üzrə ümumi iqtisadi göstəriciləri yüksək olan, lakin adambaşına düşən həcmində görə geridə qalan ölkələri seçin.

4. Cümlələri tamamlayın:
 - a. İqtisadiyyatın hər hansı sahəsinin inkişafı üçün qoyulan xərclər __ adlanır.
 - b. İstehsal prosesini yaratmaq üçün __, __ və __ resursları tələb olunur.
 - c. Təbii ehtiyatları istehsala cəlb etmək üçün maşın və avadanlıqlar, binalar, anbarlar və s. __ resurslardır.
5. Azərbaycanda təsərrüfatın sahəvi quruluşunu göstərən dairəvi diaqramda çatışmayanı müəyyən edin.

4.1 DAVAMLİ İNKİŞAF

Sizə
məlumdur

Əhalinin sayı artdıqca təbii ehtiyatlara olan tələbat da artır. Lakin təbii ehtiyatlar tükənməz deyil və yaxın vaxtlarda onların bəzilərinin tamamilə qurtarmaq ehtimalı vardır. İnsanlar yaşadıkları dövrdə təbii ehtiyatların tükənə biləcəyini dərk etmirlər və yalnız o tükəndikdən sonra böyük problemlərlə qarşılaşırlar.

Paska adası Sakit okeanın cənub-şərqində yerləşir. Ada hündürlüyü 5–12 m-ə çatan nəhəng qaya abidələri ilə dünyada məşhurdur. Bu abidələr 1995-ci ildə YUNESKO-nun “Ümumdünya mədəni irs siyahısı”na daxil edilmişdir.

• TƏDQIQAT İŞİ •

Mətnə əsasən cədvəli tamamlayın.

Qədim dövrlərdə Paska adası meşə ilə örtülüb olmuşdur. Ada sakinləri bu meşələrdən istifadə edərək özlərinin qidaya olan tələbatlarını ödəyir, eyni zamanda banan, şirin kartof, şəkər qamışı və s. becərirdilər. Onlar quş ovlayır, sahil sularından balıq tuturdular. Ada əhalisi bu nemətlərə görə öz Allahlarına şükür edir və onların şərəfinə nəhəng heykəllər ucaldırıdılar.

Əhalinin sayı artdıqca heykəllərin də sayı çoxalırdı. Adada olan tayfalar heykəllərin nəhəngliyinə və sayına görə rəqabət aparırdılar. Onlar heykəllərin daşınmasında oduncaqdan istifadə etdiklərinə görə meşələri qırırdılar. Bu isə bulaqların qurumasına, quşların başqa yerlərə köç etməsinə, torpaqların münbitliyinin azalmasına səbəb olurdu. Digər tərəfdən vəziyyətin gətdikcə ağırlaşması, aclıq, tayfalararası davalar ada əhalisinin kəskin azalmasına səbəb olmuşdu.

Problemlər		
siyasi	İqtisadi və sosial	ekoloji

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– Paska adasında sivilizasiyanın məhvinə nə səbəb olmuşdur?

Dünya əhalisinin gətdikcə artan tələbatı təbii ehtiyatların tükənməsi, iqtisadi böhranlar, ekoloji gərginliklər, siyasi və sosial problemlərlə nəticələnə bilər. Bunların baş verməməsi üçün hər bir ölkə öz inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirməli və ehtiyatların gələcək nəsillər üçün saxlanılması yollarını araşdırmalıdır. Mütəxəssislər yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu **davamlı inkişafın** təmin edilməsində görürlər.

Davamlı inkişaf modeli tarazlaşdırılmış, dayanıqlı və dinamik bir inkişaf modelidir. Bu model *gələcək nəsillərin tələbatlarını tam ödəməyi təhlükə altında qoymayan inkişaf kimi qiymətləndirilir.*

1992-ci ildə BMT-nin təşəbbüsü ilə Braziliyanın Rio-de-Janeyro şəhərində 172 dövlət başçısının iştirakı ilə keçirilmiş beynəlxalq konfransda “Davamlı inkişaf” konsepsiyası qəbul edilmişdir.

Davamlı inkişaf təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəni, enerji istehsalında alter-

Davamlı inkişaf modeli

Sosial inkişaf – insan hüquqlarının qorunması, əhalinin iş yerləri ilə təmin olunması.

İqtisadi inkişaf – iqtisadi artıma nail olmaq, yeni, aztullantılı və tullantısız texnologiyaların tətbiqi.

Ekoloji inkişaf – bioloji aləmin qorunub saxlanılması və ekosistemin bərpası.

nativ enerji (tükənməyən) mənbələrinə keçməyi, istehsalda tullantıların azaldılmasını, innovasiya texnologiyalarının tətbiqini, yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasını, əhali məşğulluğunun təmin edilməsini, ətraf mühitin qorunmasını və s.-ni nəzərdə tutur. Davamlı inkişaf konsepsiyasına görə, regionlardakı (ölkə, şəhər) iqtisadi, sosial və ekoloji problemlər kompleks şəkildə öyrənilməli, gələcəkdə yarana biləcək təhlükəli hallar qiymətləndirilməlidir. Davamlı inkişaf Norveç, İsveç, Almaniya, ABŞ, Yaponiya və s. İEO-lər üçün xarakterikdir.

• Fəaliyyət •

Cədvəli tamamlayın.

Davamlı inkişafa nail olmaq üçün yollar	Görülən tədbirlər
Kadr potensialından istifadə	
İstehsal prosesinin təşkili	
Yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi	
Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə	
Ekoloji şəraitin qorunub saxlanılması	

Müzakirə edin və nəticə çıxarın: – Davamlı inkişafa nail olmaq üçün daha hansı tədbirləri görmək olar?

Siyasi sabitliyin pozulması, sosial gərginlik, iqtisadi böhran və ekoloji problemlər davamlı inkişafın təminatına mənfi təsir göstərə bilər. Məsələn, 1986-cı ildə Çernobıl AES-də baş verən qəza nəticəsində Ukrayna və qonşu ölkələrin inkişafı ciddi fəsadlarla üzləşdi.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Davamlı inkişaf modeli gələcək nəsillərin tələbatlarını ödəməyi təhlükə altında qoymayan inkişaf kimi qiymətləndirilir. Çünki ...
- Hər bir regionun iqtisadi, sosial və ekoloji problemləri kompleks şəkildə öyrənilməlidir. Ona görə ki ...
- Davamlı inkişaf modeli, əsasən, İEO-lər üçün xarakterikdir. Buna səbəb ...

Öyrəndiklərinizi TƏTBİQ EDİN

Suriyada müharibə, yaxud Meksika körfəzinə neftin dağılması hadisələrinin iqtisadi, sosial və ekoloji fəsadlarını müəyyənləşdirərək sxemi qurun.

Öyrəndiklərinizi YOXLAYIN

1. Şəkil-sxemə əsasən davamlı inkişaf konsepsiyasını şərh edin.

2. Davamlı inkişafı təmin etmək üçün müasir problemlərin həllində hər birinizin rolu nə ola bilər?

- İçməli su problemi ...
- Enerji ilə təminat ...

Dərstdən sonra.

LAYİHƏ: “Davamlı inkişafı təmin etmək üçün nə edə bilərəm” mövzusunda təqdimat.

a. Layihəyə hazırlıq.

Mövzulardan birini seçin və bu problem haqqında məlumat toplayın:

- Enerji böhranı
- Qida problemi
- İçməli su problemi

b. Layihənin icrası.

Yaşadığınız ərazidə mövcud olan problemin səviyyəsini müəyyənləşdirin.

- Evinizdə və yaşadığınız ərazidə mövcud olan problemin necə təzahür etdiyini təsvir edin.
- Problemi yaradan səbəbləri müəyyən edin.
- Problemin həlli üçün hər birinizin görə biləcəyi işləri sistemləşdirin.
- Yaranan problemi tənqid edən sosial reklamın süjet xəttini, foto və ya karikaturasını seçin.
- Problemin həllində vətəndaşlıq borcunuzun yerinə yetirilməsi haqqında qısa təqdimat yazın.
- Problemin cəmiyyət üçün yaratdığı fəsadlara dair mətn və ya slayd hazırlayın.

c. Layihənin təqdimatı.

Gördüyünüz işin nəticələrini hesabat, referat və ya elektron formada təqdim edin.

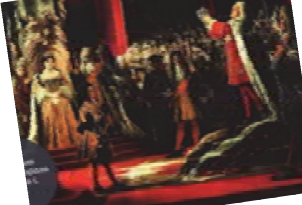
4.2 İQTİSADI İNKİŞAF YOLLARI

Size

məlumdur

Hər bir ölkənin iqtisadiyyatı mürəkkəb sistem olub, sənaye, kənd təsərrüfatı və xidmət sahələrindən ibarətdir. Bu sahələr beynəlxalq əmək bölgüsünün coğrafiyası ilə müəyyən olunur ki, bu da ölkələrin hər hansı bir məhsul istehsalına görə ixtisaslaşmasını ifadə edir.

•TƏDQIQAT İŞİ•

Mətni təhlil edin.

- **ABŞ-da** cəmiyyətin iqtisadi inkişafında dövlətin rolu əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Bu, ABŞ-ın tarixən formalaşması ilə əlaqədardır. Ölkəyə gələn ilk mühacirlər Avropada qanun və dini təqiblərdən qaçan, azadlıqsevər insanlar idi. ABŞ-ın hazırkı azad bazar iqtisadiyyatı da məhz bu prinsiplər əsasında qurulmuşdur.
- **Qərbi Avropada** iqtisadiyyatın formalaşmasına monarxiya quruluşuna xas prinsiplər təsir etmişdir. Ölkələrin iqtisadi və sosial həyatında dövlətlərin rolu yüksəkdir. Region ölkələrinin yüksək inkişafına integrasiya əlaqələrinin daha sıx və əmək intizamının ciddiliyi səbəb olmuşdur.
- **Yaponiya** iqtisadiyyatının formalaşmasına ölkənin adada yerləşməsi və digər dövlətlərdən təcrid olması təsir etmişdir. Bu prinsip ölkə iqtisadiyyatının idxal və ixrac əməliyyatlarının üzərində qurulmasına səbəb olmuş, nəticədə iri sənaye müəssisələrinin liman şəhərlərdə formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

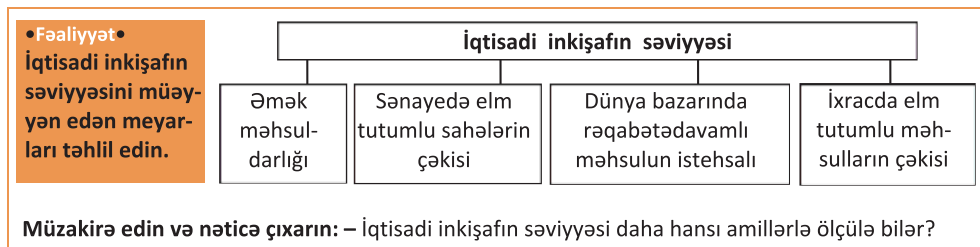
- ABŞ, Qərbi Avropa və Yaponiyanın müasir iqtisadiyyatının formalaşmasına hansı amillər təsir göstərmişdir?

Beynəlxalq aləmdə hər bir ölkə ixtisaslaşdığı sahələrin məhsulları ilə dünya bazarına çıxır. Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt və BƏƏ neft, Yaponiya maşınqayırma və elektrik avadanlıqları, Kanada və Argentina taxılçılıq, Avstraliya və Yeni Zelandiya qoyunçuluq məhsulları, Fransa və İspaniya isə beynəlxalq turizm üzrə ixtisaslaşıb. Beynəlxalq ixtisaslaşmanın dərinləşməsi bir sıra ölkələrin təsərrüfatında qarşılıqlı və sıx əlaqələrin yaranmasına və dünya ölkələri arasında iqtisadi münasibətlərin güclənməsinə gətirib çıxarmışdır.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas formalarından biri olan **beynəlxalq ticarət**də hazır məhsulun ixracı xammal üstələyir, eyni zamanda İEOÖ-lərin ticarət dövriyyəsində payı artır. **Kapital ixracı** (maliyyə-kredit münasibətləri) ölkələrarası investisiya qoyuluşlarının artmasına (İEO-lərdən İEOÖ-lərə), **kompensasiya sazişi** (ödəmə) iri xarici şirkətlərin ölkələrə kreditlər verməsinə, İEO-lər arasında **elmi-texniki əməkdaşlığın** daha da güclənməsinə səbəb olur. Son illərdə **“görünməz ixracat”**, yəni müxtəlif növ xidmətlərin göstərilməsi, **işçi qüvvəsinin miqrasiyası**,

beynəlxalq turizm və s. formaların beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdəki rolu daha da artmışdır.

Ölkələrin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdəki iştirakı onun iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılıdır. İqtisadi inkişafın səviyyəsi müxtəlif amillərdən asılıdır.

İqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksək olması bütün sahələrin eyni vaxtda inkişaf etdirilməsindən asılıdır. Belə ki, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının yalnız bir sahə üzrə qurulması məqsəduyğun deyildir. Çünki iqtisadiyyatının yalnız bir sahədən asılılığı həmin ölkə üçün iqtisadi böhran təhlükəsi yarada bilər (“holland sindromu”).

• INFORMASIYA FONDU •

“Holland sindromu” zamanı təbii sərvətlərdən asılılıq yaranır və istehsal sektoru zəifləyir. Təbii sərvətlərin satışından əldə olunan gəlirlər iqtisadiyyatda süni canlanma yaradır. İlk dəfə 1960-cı ildə Hollandiyada təbii qazın satışı ilə əlaqədar olaraq digər sahələr tənəzzülə uğramışdır. Bu hadisə o vaxtdan “holland sindromu” adlandırılmışdır.

Müasir dövrdə dünyanın əksər ölkələri öz iqtisadi sabitliyini qorumaq üçün müxtəlif yollar axtarır. Onlardan biri də iqtisadi inkişaf modellərinin qurulması və onların tətbiq edilməsidir. İqtisadi modellər ölkələrin inkişaf səviyyəsi və təsərrüfat formalarından asılı olaraq bir-birindən fərqlənir.

Ölkə	İqtisadi inkişaf modellərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri
ABŞ modeli	Dövlət mülkiyyətinin az və iqtisadiyyatdakı iştirakının məhdud olması, ticarətdə məhdudiyyətlərin olmaması, yüksək səviyyəli innovasiya, daxili və xarici bazarın həcmnin böyük olması, inhisarçılığın yaranmasına yol verilməməsi, kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi, aztəminatlı əhalinin normal həyat tərzli.
Yapon modeli	Dünya bazarında lider mövqe, iri şirkətlərin yaradılması, kiçik biznesə investisiya qoyuluşu, milli məqsədlər naminə dövlət və qeyri-dövlət strukturları arasında qarşılıqlı əlaqə, insan amilinə arxalanmaq, daimi işlə təminat, uzunmüddətli planlaşdırılma.
Alman modeli	Dövlət mülkiyyətinin çox olması, dövlətin bazar iqtisadiyyatına fəal təsiri, sosial yönümlü və tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı, iqtisadi göstəricilərin proqnozlaşdırılması, iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin əməkhaqlarında fərqlərin böyük olmaması.
Çin modeli	Mərkəzləşdirilmiş dövlət planlaşdırılması ilə bazar münasibətlərinin uyğunlaşdırılması, dövlət sektorunun güclü inkişafı, müəssisələrarası əlaqələrin qurulması.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Hər bir ölkə özünəməxsus iqtisadi inkişaf modeli seçir. Çünki ...
- Ölkə iqtisadiyyatının yalnız bir sahədən asılılığı düzgün deyil. Ona görə ki ...
- Beynəlxalq ixtisaslaşmanın dərinləşməsi iqtisadi münasibətlərin güclənməsi ilə nəticələnir. Çünki...

Öyrəndiklərinizi

TƏTBİQ EDİN

– Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf modelini yaratmaq üçün digər ölkələrdən hansı xüsusiyyətləri qəbul etmək məqsədəuyğun ola bilər?

Öyrəndiklərinizi

YOXLAYIN

1. Uyğunluğu müəyyən edin.

1) ABŞ modeli	• a) dövlət mülkiyyətinin çox olması
2) Yapon modeli	• b) iri şirkətlərin yaradılması, kiçik biznesə investisiya qoyuluşu
3) Alman modeli	• c) daxili və xarici bazarın həcmnin böyük olması
4) Çin modeli	• d) daimi işlə təminat, uzunmüddətli planlaşdırılma
	• e) milli məqsədlər naminə dövlət və qeyri-dövlət strukturları arasında qarşılıqlı əlaqə
	• f) dövlət planlaşdırılması ilə bazar münasibətlərinin uyğunlaşdırılması

2. Məlumatların hansı beynəlxalq iqtisadi formaları ifadə etdiyini müəyyənləşdirib yazın.

• 1994-cü ilin 20 sentyabrında Azərbaycan Respublikası ilə dünyanın 20-dək ölkəsinin neft şirkətləri arasında bağlanan "Əsrin müqaviləsi" iqtisadiyyatda dönüş yaratdı. Müqaviləyə əsasən yeni neft yataqlarının ("Azəri", "Günəşli", "Çıraq") istismarına investisiyalar qoyuldu.	...
• 2017-ci ilin əvvəlindən sentyabr ayınadək Azərbaycana gələn turistlərin sayı 2 milyon nəfərə çatmışdır.	...
• Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə xarici ticarət əlaqələrinin dövriyyəsi 2016-cı ildə 7,5 mlrd. ABŞ dolları olmuşdur.	...
• 2016-cı ildə dövlət xətti ilə 2197 azərbaycanlı tələbə xarici ölkələrdə təhsil almaq üçün göndərilmişdir. Hazırda Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində 4238 əcnəbi tələbə təhsil alır.	...

4.3 İQTISADI İNKİŞAFIN ƏSAS GÖSTƏRİCİLƏRİ

Sizə
məlumdur

Təbii ehtiyatların mövcudluğu iqtisadi inkişafa təsir göstərsə də, dövlətin apardığı iqtisadi siyasət ən mühüm faktorlardan biridir.

•TƏDQIQAT İŞİ•

Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri – varlı, inkişaf səviyyəsinə görə dünya ölkələri arasında 48-ci yerdədir.

İsveçrə – varlı, inkişaf səviyyəsinə görə dünya ölkələri arasında 1-ci yerdədir.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın: – Hər iki ölkə varlı olduğu halda onların dünya ölkələri arasında tutduğu mövqedə bu qədər fərqin olması nə ilə əlaqədardır?

Dünya iqtisadiyyatının inkişafı uzun tarixi dövr ərzində formalaşmışdır. Böyük Coğrafi kəşflər dünya təsərrüfatının əsas tərkib hissəsi olan dünya bazarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində Şimali Amerika ilə Avropa ölkələrində sənaye çevrilişindən sonra maşınqayırma sənayesi yaranmışdır. XX əsrin ortalarına qədər dünya təsərrüfatı “eninə” inkişaf edirdi. XX əsrin II yarısında təsərrüfatın formalaşmasında ETİ-nin – texnika və texnologiyanın, istehsal və idarəetmənin, eləcə də, elmi yeniliklərin tətbiqi ilə “dərindən” inkişaf başladı. İqtisadiyyatın sürətli inkişafı dünyanın əksər ölkələrini əhatə etdi.

Müasir dövrdə ölkənin iqtisadi inkişafı iki əsas göstərici – ÜDM və ÜMM əsasında xarakterizə olunur. ÜDM və ÜMM müəyyən müddət ərzində (adətən, bir ildə) istehsal edilən məhsul və xidmətlərin pulla ifadə olunan dəyərlərinin cəmidir. ÜDM ölkə daxilində milli və xarici, ÜMM isə ölkə daxilində və onun hüdudlarından kənarda milli iqtisadiyyata mənsub olan şirkətlər tərəfindən formalaşdırılır.

Nümunə:**Məsələni həll edin.**

Ölkədə ÜDM-in dəyəri 47 mlrd. ABŞ dolları, ÜMM-in dəyəri isə 38,5 mlrd. ABŞ dollarıdır. Bu dövlətin ölkə xaricində milli şirkətlərinin istehsal etdiyi məhsulun həcmi 12 mlrd. ABŞ dolları olduğu halda, ÜDM-də xarici şirkətlərin payını hesablayın.

Həlli:

ÜMM = ÜDM – xarici şirkətlərin payı + ölkə xaricində milli şirkətlərin istehsal etdiyi məhsulun həcmi
 38,5 mlrd. ABŞ dollarıdır = 47 mlrd. ABŞ dolları – X + 12 mlrd. ABŞ dolları

X = 20,5 mlrd. ABŞ dolları

Beynəlxalq hesablama sistemində BMT tərəfindən ÜDM-in vahid valyuta (ABŞ dolları) ilə ölçülməsi qərara alınmışdır (ölkədə valyuta məzənnəsi nəzərə alınmaqla).

İqtisadiyyatın əsas göstəricilərindən biri ÜDM-in adambaşına düşən kəmiyyət göstəricisidir. Çünki ölkədə yaşayan əhəlinin həyat səviyyəsini müəyyən etmək üçün bu göstərici əsas götürülür.

• Fəaliyyət •**Xəritə-sxemlə iş.**

Dünya ölkələri üzrə ÜDM və ÜDM-in adambaşına düşən kəmiyyət göstəricilərinin xəritə-sxemlərini müqayisə edin.

Cədvəli tamamlayın.

ÜDM-in həcmi	
10–500	500-dən yuxarı
...	...

1. Dünya üzrə ÜDM-in həcmi, mln. ABŞ dolları ilə

2. Dünya üzrə ÜDM-in adambaşına düşən həcmi, ABŞ dolları ilə

Müzakirə edin və nəticə**çıxarın:**

– Ölkələrdə ÜDM-in ümumi həcmi və ÜDM-in adambaşına düşən həcmi arasında olan fərqlər insanların həyat səviyyəsinə necə təsir edir?

İqtisadiyyatın strukturu ÜDM-də əks olunur. Belə ki, İEO-lərin ÜDM-nin strukturunda emaledici sənaye və xidmət sahələrinin, İEOÖ-lərdə isə hasilat sənayesi və kənd təsərrüfatının payı daha yüksək olur.

Ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi **iqtisadi artımla** müəyyən olunur. İqtisadi artımın ən mühüm göstəriciləri aşağıdakılardır:

- ÜDM və ÜMM-in artması;
- ÜDM və ÜMM-in adambaşına düşən həcmnin artması;
- iqtisadiyyat sahələri üzrə adambaşına düşən məhsul istehsalının artım sürəti.

İqtisadi artım üçün insan potensialı vacib şərtədir. İqtisadi artımın və insan potensialının fasiləsiz olaraq inkişaf etdiyi ölkələrdə **iqtisadi sabitlik** hökm sürür. Belə halda həmin ölkələrin iqtisadiyyatı dünyada baş verən iqtisadi böhranlara daha az məruz qalır. **İqtisadi böhran** hər hansı bir ölkədə siyasi və iqtisadi qeyri-sabitlik səbəbindən meydana gələ bilən və ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərən prosesdir.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- a. İnsan potensialının fasiləsiz inkişafı vacibdir. Çünki ...
- b. ÜDM-in adambaşına düşən göstərici iqtisadiyyatın əsas göstəricilərindən biridir. Çünki ...
- c. İqtisadi böhran ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir edir. Ona görə ki ...

Öyrəndiklərinizi TƏTBİQ EDİN

Ölkədə ÜDM-in miqdarı 60,4 mlrd. ABŞ dollarıdır. Bu dövlətin ölkə xaricində milli şirkətlərinin istehsal etdiyi məhsulun həcmi 33,9 mlrd. ABŞ dolları, ÜDM-də xarici şirkətlərin payı isə 12 mlrd. ABŞ dolları olduğu halda:

- a) ÜMM-i hesablayın;
- b) ölkənin iqtisadi sabitliyi ilə əlaqədar nə kimi nəticə çıxarmaq olar?

Öyrəndiklərinizi YOXLAYIN

1. ÜDM-in adambaşına düşən həcmi hesablayın və ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə müqayisə edin.

- Kanadanın ÜDM-i 1,551 trln. ABŞ dolları, əhalisi 35,8 mln. nəfərdir;
- Özbəkistanın ÜDM-i 66,73 mlrd. ABŞ dolları, əhalisi isə 32,8 mln. nəfərdir.

2. Uyğunluğu müəyyən edin:

1. Hindistan
2. Avstraliya
3. Boliviya
4. Qazaxıstan

- a) ... da ÜDM-in ümumi və adambaşına düşən həcmi yüksəkdir.
- b) ... da ÜDM-in ümumi göstəricisi yüksək, adambaşına düşən göstəricisi isə azdır.
- c) ... da ÜDM-in ümumi göstəricisi orta, adambaşına düşən göstəricisi isə yüksəkdir.
- d) ... da ÜDM-in ümumi göstəricisi və adambaşına düşən göstəricisi aşağıdır.

4.4 İNVESTİSİYA MÜHİTİ

Sizə
məlumdur

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini elan etdikdən sonra ölkə iqtisadiyyatına 120 mlrd. ABŞ dolları həcmində xarici sərmayə qoyulmuşdur. Ölkədə təsərrüfatın müxtəlif sahələrinə qoyulan xarici investisiyalar Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı tərəfindən maliyyələşdirilir.

•TƏDQIQAT İŞİ•

İnvestisiya qoyuluşunda mövcud ola bilən riskləri təhlil edin

№	İnvestisiya qoyula bilən sahələr	Hansı risklər ola bilər		
		siyasi	iqtisadi	ekoloji
1	Mineral ehtiyatların çıxarılması			
2	Yaşayış binalarının inşası			

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– Risklərin dərəcəsinin azaldılması üçün vacib olan şərtlər hansılardır?

Müasir iqtisadiyyatın tərkib hissələrindən biri investisiyadır. İnvestisiya – gəlir əldə etmək üçün qoyulan kapitaldır. O, maliyyə-pul, bank vəsaitləri, səhmlər, texnologiyalar, maşın və avadanlıqlar, kreditlər, intellektual sərvətlər və s. şəklində ola bilər. İnvestisiya eyni zamanda istehsala və əhali məşğulluğuna müsbət təsir göstərir. Məsələn, İmişlidə şəkər zavodunun tikintisinə ayrılan investisiya sonda əhalinin şəkərə olan tələbatının tamamilə ödənilməsinə, respublikanın şəkər idxalatçısından ixracatçıya çevrilməsinə imkan verdi, yeni iş yerləri yarandı, xammala olan tələbat fermer təsərrüfatlarının inkişafına səbəb oldu, şəkər çuğundurunun tullantısından alınan quş yemi quşçuluğun inkişafına şərait yaratdı.

İstehsal sahələrində köhnəlmiş maşın və avadanlıqların yenidən qurulması və dəyişdirilməsi üçün investisiya vasitəsi kimi lizinqdən də istifadə edilir. **Lizinq** pul formasında investisiya deyil, texniki avadanlıqların uzunmüddətli icarəsidir. Lizinq alan müəssisələrdə elmi-texniki tərəqqi sürətlənir, onların rəqabət qabiliyyəti möhkəmlənir.

İnvestisiya dövlət, müəssisə, idarə, təşkilat, fiziki şəxslər və s. tərəfindən qoyula bilər. İnvestisiya qoyuluşu, əlbəttə, sərmayə qoyan (investor) üçün müəyyən dərəcədə risklə bağlıdır. Yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan layihə sərfəli olduqda investisiyalar gəlir gətirir. Əks halda ayrılan investisiya itirilə bilər.

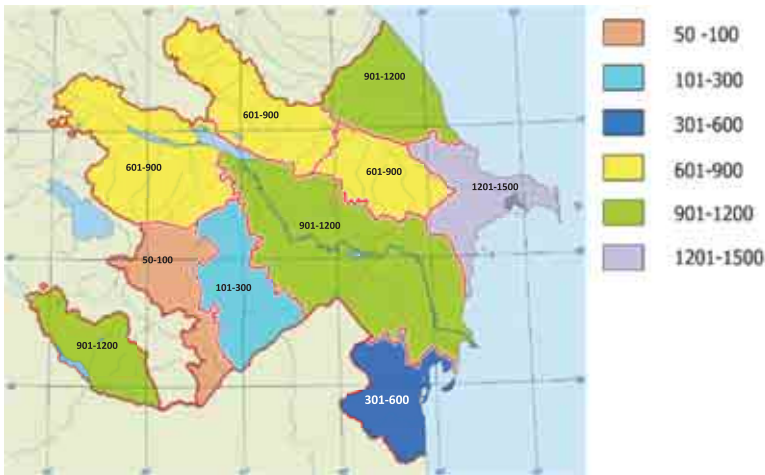
Cəbrayıl rayonu, Cocuq Mərcanlı kəndi

Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən 2016-cı ildə təhlükəsizliyi tam təmin edilən Cocuq Mərcanlı kəndində əsaslı yenidən-qurma işlərinə başlanılmışdır. Kənddə yaşayış və inzibati binaların tikintisi, yolların çəkilişi, müvafiq infrastrukturun qurulması və s. məqsədilə Azərbaycan hökuməti həmin ərazilərə böyük məbləğdə investisiya yatırmışdır.

İnvestisiyalar risklərdən qorunmaq üçün sığortalanır. İnvestor risklərin qarşısını almaq məqsədilə əmlakını sığortalayır. Ona ziyan dəydikdə isə aralarında bağlanmış müqaviləyə əsasən sığorta təşkilatı müvafiq yardımlar göstərir. Azərbaycan Respublikası ərazisində sənaye və kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyaların adambaşına düşən həcmi müxtəlifdir.

Adambaşına investisiya qoyuluşu (manatla)

Hazırda beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi və ölkələrarası əməkdaşlığı inkişaf etdirmək məqsədilə dünyada bir sıra maliyyə təşkilatları fəaliyyət göstərir. Bu təşkilatlar ölkələrdə müxtəlif sahələrə böyük investisiya yatırımları edir.

Təşkilatlar	Fəaliyyət istiqamətləri	Təşkilatın baş qərargahı
Beynəlxalq Valyuta Fondu	Üzv ölkələrə kreditlər verir, beynəlxalq ticarətin genişlənməsinə şərait yaradır, valyuta mübadiləsini tənzimləməyə kömək göstərir.	Vaşinqton (ABŞ)
Asiya İnkişaf Bankı	Şərq ölkələrində iqtisadiyyatın inkişafına yardım göstərir.	Manila (Filippin)
İslam İnkişaf Bankı	Müsəlman ölkələrinin iqtisadi və sosial inkişafına yardım göstərir.	Ciddə (Səudiyyə Ərəbistanı)

Beynəlxalq təşkilatlarla yanaşı, bir sıra ölkələr də investisiya yatırımı edir. Bu onların iqtisadi inkişafı ilə əlaqədardır. Ölkələr iqtisadi cəhətdən inkişaf etdikcə onların investisiya qoymaq imkanlarının coğrafi arealı da genişlənir.

İnvestisiyalar ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən də qoyula bilər. Hər bir şəxs istehsalə, daşınmaz və daşınan əmlakə, bank vəsaitlərinə, qiymətli kağızlara və s.-yə yatırım edə bilər.

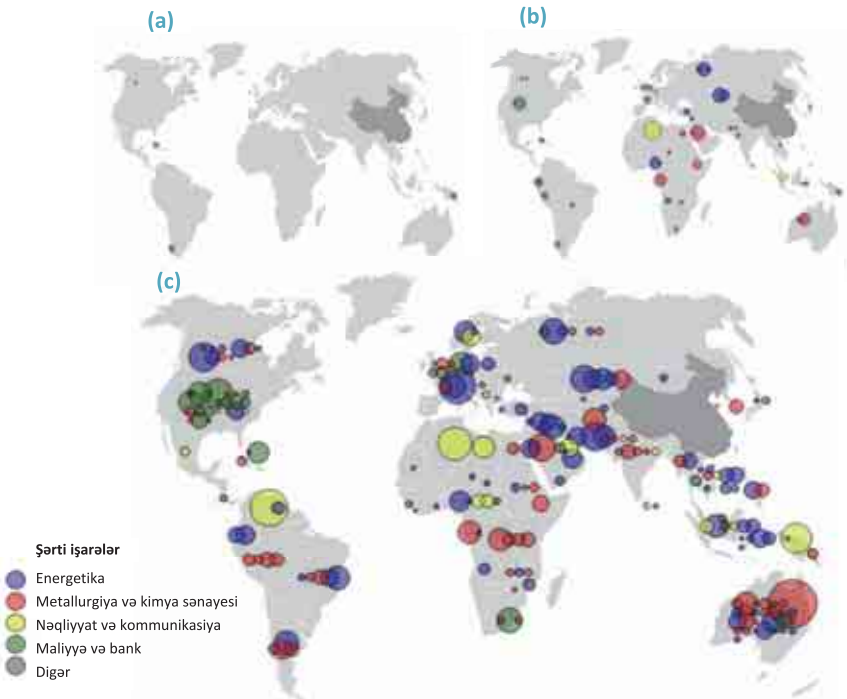
•**Bu maraqlıdır**• Robert Kiyosaki (yapon əsilli Amerika investoru), “Varlıq ata, kasıb ata” kitabından.

- Kasıb pul üçün işləyir, varlıqlar isə pulu özlərinə işlədirlər.
- Varlanmaq üçün universal sxemlər yoxdur. Bunun üçün özümüzdə sahibkarlıq keyfiyyətlərini (ilk növbədə, yeni düşüncə tərzini) aşılmalı, öyrənməli və təcrübə qazanmalıyıq.
- Gələcəyiniz sabah görəcəyiniz işlərdən deyil, bugünkü fəaliyyətinizdən asılıdır.

***Sığorta** – maddi itkilərin ödənilməsinə təmin edən, qanunvericiliklə idarə olunan sistemdir. Bu xidmət eyniadlı təşkilatla sığorta etdirən arasında müqavilə əsasında həyata keçirilir.

•Fəaliyyət•

Çin Xalq Respublikasının dünya ölkələrinə 2005 (a), 2007 (b) və 2010-cu (c) illər ərzində investisiya yatırımlarının dəyişməsinə şərh edin.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- ÇXR hansı regionlarda və hansı sahələrdə investisiya yatırımı edir?

İnvestisiya yatırımları ilə bir sıra **holding** və **korporasiyalar** da məşğul olur.

Holding – iki və ya daha çox şirkət və müəssisələrin birliyidir. Holding istehsal, bank-maliyyə, marketing və bu kimi sahələrlə məşğul olur.

Korporasiya – müəyyən məqsədə çatmaq üçün yaranan birlikdir. Korporasiyalar dünyə təsərrüfatının formalaşmasında fəal iştirak edir.

• **İNFORMASIYA FONDU** •

Pul qazanmaq bir elmdir, amma onu məktəbdə öyrətmirlər. Pul qazanmağın sirlərini bilən insanlar dünyada əhalinin yalnız 1%-ni təşkil edir.

Pul qazanmağın yollarını bilmək üçün iki maliyyə terminini bilmək və onlara əməl etmək lazımdır:

aktivlər və passivlər.

Aktivlər – insana əlavə maliyyə vəsaiti gətirir. Bunlar əmlak, bank hesabları, biznes və səhmlərdir.

Passivlər – insandan əlavə pul qoparır. Onlar həyatı əhəmiyyəti olmayan bahalı əşyalar, kreditə götürülmüş telefon, avtomobil, brend geyim və s.-dir.

Eyni əşyaya aktiv və ya passiv yanaşma ola bilər; məsələn, bahalı avtomobil alıb ona ayda 200–300 manat xərc qoya (benzinə, təmizliyə və s.) və ya avtomobil alıb onu icarəyə verərək ayda 200 manat gəlir əldə edə bilər. Birinci halda avtomobil sənin cibindən pul qoparacaq, ikinci halda isə əksinə, sənə pul gətirəcəkdir.

Bəzi insanlar aktivlərə pul yatırmaqdan çəkinərək bu işin riskli olduğunu düşünürlər. Əslində, yatırımları passivə qoyduqda daha çox uduzurlar. Çünki pulu aktivə yatırırdıqda, gəlir olmasa da, böyük təcrübə qazanmış olursan.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- a. İnvestisiya işsizliyin səviyyəsinin azalmasına gətirib çıxarır. Ona görə ki ...
- b. Riskli investisiyalar sığortalanırlar. Çünki ...
- c. Bir ölkənin digər ölkəyə investisiya yatırımı etməsi birincinin iqtisadi potensialından asılıdır. Çünki ...

Öyrəndiklərinizi TƏTBİQ EDİN

Sahibkarüzümçülük təsərrüfatına 300 000 manat investisiya qoymuşdur. Ondan 210 000 manat əkin sahəsinin və tinglərin alınmasına, texnikaya, təsərrüfat binası və anbarın tikintisinə xərclənmişdir. Bununla yanaşı, sahibkar hər il əməkhaqqı ilə vergi ödəmələrinə 12 000 manat, suvarmaya 4000 manat, gübrələməyə isə 2000 manat xərcləməlidir. İlk beş ildə üzüm plantasiyasında məhsul yığımı kütləvi satış üçün nəzərdə tutulmur. Emal müəssisələrinə satış üçün məhsul altıncı ildən başlayaraq veriləcək. Sahibkarın həmin il 35 000 manat, sonrakı illərdə isə sabit olaraq birinci məhsul yığımı ilindən 1,5 dəfə çox gəlir əldə edəcəyi gözlənilir.

- a. 20 il ərzində sahibkar nə qədər gəlir əldə edə bilər?
- b. Layihə investisiya qoyuluşu üçün nə dərəcədə səmərəlidir?
- c. Hansı risklər investisiya qoyuluşunun səmərəliliyinə mənfi təsir göstərə bilər?

Öyrəndiklərinizi YOXLAYIN

1. Cədvəli tamamlayın.

İNVESTİSIYALAR		
İnvestisiya yatırımları	İnvestisiya mənbələri	Risqlər
...		

2. Uyğunluğu müəyyən edin:

1	İnvestisiya	a)	Texniki avadanlıqların uzunmüddətli icarəsi
2	Holding	b)	Gəlir əldə etmək üçün qoyulmuş kapital
3	Lizinq	a)	Bir neçə şirkət və müəssisələrin birliyi
		c)	

4.5 SƏNAYE VƏ KƏND TƏSƏRRÜFATININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Size
məlumdur

•TƏDQIQAT İŞİ•

Xəritə-sxəmləri təhlil edin.

Şəhərlər
● >12 000 000 nəfər
○ <12 000 000 nəfər

Əhalinin sıxlığı (km²)
■ >200 nəfər
■ 50–200 nəfər
■ 1–50 nəfər

Əhalinin sıxlığı xəritə-sxemi (ÇXR)

Sənaye
● Maşınqayırma
● Metallurgiya
● Yüngül sənaye
● Qida sənayesi

Kənd təsərrüfatı
■ Çəltik
■ Pambıq
■ Buğda
■ Heyvandarlıq

Təsərrüfat sahələrinin xəritə-sxemi (ÇXR)

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- Urbanizasiya səviyyəsinin yüksəlməsi təsərrüfatın strukturunda hansı dəyişikliklərə səbəb olur?
- Dəyişikliklər hansı problemlərin yaranması ilə nəticələnir?
- Ölkənin şərq və qərb rayonlarının təsərrüfat strukturunda hansı fərqlər mövcuddur?

Təsərrüfat sürətlə inkişaf edir. Onun sahəvi tərkibi daim dəyişir. Təsərrüfatın strukturunda sənayenin payı artır. Bu dəyişiklik bütün sahələrdə (əhalinin məskunlaşmasında, şəhər və kənd əhalisinin payının dəyişməsində, ölkədaxili miqrasiyaların axın istiqamətində, ölkə ərazisində nəqliyyat yollarının və digər xidmət sahələrinin inkişaf səviyyəsinin müxtəlifliyində və s.) özünü göstərir. Xüsusilə bəzi İEOÖ-lərdə təsərrüfatın ərazi üzrə yerləşməsində kəskin fərqlər – “sənayenin inkişaf etdiyi mərkəz” və “geri qalmış əyalət modeli” yaranır.

Anqola.

Ölkənin paytaxtı Luandanın inkişaf səviyyəsi əyalətlərdən xeyli irəlidədir.

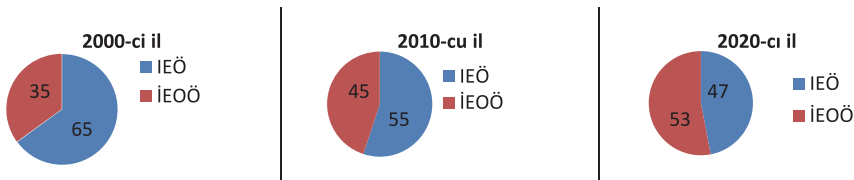
İqtisadi inkişaf səviyyəsinin artması sənayenin tərkibinə daxil olan sahələrin payında da dəyişikliklərin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Dünya sənayesinin inkişaf mərhələləri

I mərhələ (XIX əsr)	Köhnə sənaye sahələri – kömür, dəmir filizi, metallurgiya, tikinti və toxuculuğun inkişafı.
II mərhələ (XX əsrin I yarısı)	Yeni sənaye sahələri – maşınqayırma, alüminium və kimya sənayesinin inkişafı.
III mərhələ (müasir dövr)	Ən yeni sahələr – ETT dövründə yaranan elm tutumlu sahələr, mikroelektronika, robot istehsalı, informasiya texnologiyaları sənayesi, atom və aerokosmik avadanlıqlar istehsalı, mikrobiologiya.

Hazırda ən yeni sənaye sahələrinin xüsusi çəkisi artmış, ənənəvi sahələrin payı isə azalmışdır.

Dünya sənayesində İEO-lərin və İEOÖ-lərin payının dəyişməsi, %-lə

Sənayenin bəzi sahələri üzrə üstünlük İEO-lərdən İEOÖ-lərə keçmişdir. Bu, ağır sənayenin ekoloji cəhətdən bəzi “çirkli” sahələrinin (kimya, qara metallurgiya və s.) İEOÖ-lərə “köçürülməsi” prosesi ilə əlaqədardır. İEOÖ-lərdə zəngin xammal və kifayət qədər ucuz işçi qüvvəsinin olması hasilat sənayesinin sürətlə inkişafına gətirib çıxarır. Bu ölkələr yüngül sənaye sahələrinin inkişaf sürətinə görə də qabaqcıl mövqedədir. Buna baxmayaraq, sənaye məhsullarının istehsalında İEO-lər liderliyini saxlayır. ABŞ, Yaponiya, Qərbi Avropa ölkələri sənayenin yüksək səviyyəsinə daha əvvəl çatmış və hazırda da öz üstünlüklərini saxlamaqdadır. Bu ölkələr bahalı və elm tutumlu istehsal sahələrinin məhsulları üzrə ixtisaslaşmışdır.

• İNFORMASIYA FONDU •

Tropik enliklərdə Günəş şüalarının düşmə bucağının ilboyu böyük və sutka ərzində günəşli saatların miqdarının daha çox olması illik orta temperaturun yüksəlməsinə gətirib çıxarır. İllik orta temperaturun +20°C-dən daha yüksək olması isə qiymətli bitki növlərinin becərilməsi üçün əlverişli təbii şəraitin yaranmasına imkan verir.

Maddi istehsalın ikinci mühüm sahəsi kənd təsərrüfatıdır. Kənd təsərrüfatının strukturu (əkinçilik və heyvandarlıq) bilavasitə təbii şəraitdən asılıdır. Günəş istiliyinin bol olduğu ərazilərdə pambıq, çay, çəltik, qəhvə, kakao və bu kimi ixracat istiqamətli bitkilərin becərilməsinə geniş imkanlar vardır. Bu bitkilərin əkin sahələri Misir, Braziliya, Meksika, İndoneziya, Hindistan, Nigeriya və digər tropik ölkələrdə daha çoxdur.

Bu sahə əhalinin ərzaqla təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Dünya əhalisinin sayının sürətlə artması kənd təsərrüfatında **ekstensiv inkişafdan** (yəni sahə vahidinin və işçi qüvvəsinin sayını artırmaqla, ənənəvi avadanlıqları bərpa etməklə məhsul vahidinin artırılması) **intensiv inkişafa** (yəni elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərini tətbiq etməklə məhsul vahidinin artırılması) keçmək zərurəti yaranır.

1930-cu illərdə ABŞ, Kanada və Böyük Britaniyanın kənd təsərrüfatının inkişafında **“Yaşıl inqilab”** dövrü başladı. “Yaşıl inqilab” yüksək məhsuldarlığa malik olan taxıl sortlarının əldə edilməsini, aqrotexniki qaydaların kənd təsərrüfatına tətbiqini, suvarılan sahələrin genişləndirilməsini, gübrələrin və zərərvericilərə qarşı dərman preparatlarının geniş istifadəsini nəzərdə tutur. Suvarmanın düzgün aparılmaması, eyni zamanda yeraltı suların çirkənlənməsi bataqlıqlaşma, torpaqların şoranlaşması və s. ekoloji problemlərlə nəticələnir.

1980-ci ildən başlayaraq kənd təsərrüfatının inkişafında **“Biotexnoloji inqilab”** dövrü başlayır. Biotexnoloji inqilabın əsas məqsədi bitkilərin təbii şəraitdən asılılığını azaltmaqdır.

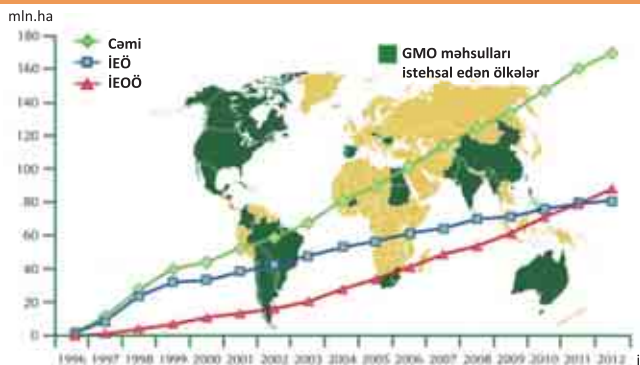
Hazırda kənd təsərrüfatının inkişafında iki istiqamət mövcuddur.

Birinci istiqamət – “orqanik” (üzvi) kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsidir. Orqanik məhsulları əldə etmək üçün süni gübrələr, pestisid və kimyəvi maddələrdən istifadə olunmur. Bu zaman növbəli əkin sistemi tətbiq olunur. Torpaqlara gübrə kimi bitki tullantıları və mal peyini verilir. Zərərvericilərə qarşı təbii mübarizə üsulları və s. tədbirlər həyata keçirilir. Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrdə 1990-cı illərdən etibarən əhalinin “sağlam qida” ilə təmin olunmasında orqanik əkinçilikdən istifadə edilir. Hazırda bu məhsulların əkin sahələri ümumi əkin sahələrinin 2–3%-ni təşkil edir. Onların becərilməsinə daha çox əmək sərf olunur. Bu məhsullar zərərvericilərə qarşı davamsızdır. Orqanik əkinçilikdə məhsuldarlıq aşağıdır. Lakin məhsullar ekoloji cəhətdən təmizdir. Buna görə də məhsulların qiymətləri çox yüksək olur. Hazırda İEO-lərin əksəriyyətində orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsinə üstünlük verilir. Bu sahədə Almaniya və Avstriya daha çox fərqlənir.

İkinci istiqamət – Genetika Modifikasiya Olunmuş (GMO) məhsulların istehsalıdır. Bu zaman bitki və heyvanların genləri dəyişdirilərək **“yeni orqanizm”**lər yaradılır. Həmin orqanizmlər xəstəliklərə, zərərvericilərə, şaxtaya və quraqlığa davamlı olurlar. Belə məhsullar ilk dəfə 1983-cü ildə ABŞ-da soya, qarğıdalı, xiyar, pambıq, kartof, boranı və s. bitkilərin üzərində təcrübələr aparılaraq əldə edilmişdir. 1994-cü ildə isə bu məhsullar satışa çıxarılmışdır. Hazırda GMO məhsullarının əkin sahələri ilkin dövrlə müqayisədə 36 dəfə artırılmışdır.

•Fəaliyyət•

Xəritə-sxema və qrafikə əsasən GMO məhsullarının əkin sahələrinin yayılma arealları ilə onların artım dinamikasını müəyyən edin.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– GMO məhsulları daha çox hansı region və ölkələrdə istehsal olunur?

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Sənayenin sahəvi tərkibi daim dəyişir. Çünki ...
- Misir, Hindistan, Nigeriya və s. ölkələrdə ixracat məqsədli pambıq, çəltik, çay və s. bitkilər yetişdirilir. Ona görə ki ...
- Bir sıra ölkələr “yaşıl inqilab”dan orqanik kənd təsərrüfatına keçmişdir. Buna səbəb ...

Öyrəndiklərinizi**TƏTBİQ EDİN**

Məhsulun qiymətləri arasındakı fərqi mətndən aldığınız məlumatlar əsasında izah edin.

Öyrəndiklərinizi**YOXLAYIN****1. Cədvəli tamamlayın.**

Təsərrüfatın quruluşundakı əsas dəyişikliklər	
İnkişaf etmiş ölkələr	İnkişaf etməkdə olan ölkələr

2. İfadələrdəki səhvləri doğruya çevirin.

- “Biotexnoloji inqilab” yalnız taxıl bitkilərinə tətbiq edilir.
- “Orqanik” kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsində süni gübrələrdən daha çox istifadə olunur.
- İEOÖ-lərdə zəngin xammalla ucuz işçi qüvvəsinin olması onların elmtutumlu istehsal sahələri üzrə ixtisaslaşmasına səbəb olmuşdur.

3. Xəritə-sxemdəki ölkələrin kənd təsərrüfatında son illər hansı dəyişiklik baş vermişdir?

Dərsdən sonra**LAYİHƏ: “Bəşəriyyət GMO olmadan yaşaya bilərmi?”**

mövzusunda fikirlərinizi müxtəlif mənbələrə istinad etməklə əsaslandırın və referat yazın.

Təvsiyə edilən plan:

- GMO nədir?
- GMO-dan istifadə səbəbləri
- GMO-nun insan orqanizminə mənfi təsirləri
- GMO-nun ətraf mühitə mənfi təsirləri
- Nəticə

Referatın qiymətləndirmə meyarları:

- Planın bütün maddələrinin nəzərə alınması
- İşin elmiliyi və mənbələrin etibarlı olması
- Müəllifin fərqli yanaşması
- Orfoqrafik səhvlərin minimum göstəricisi

4.6 PRAKTİK DƏRS. AZƏRBAYCANIN İQTİSADI-COĞRAFI RAYONLARININ SƏNAYESİ

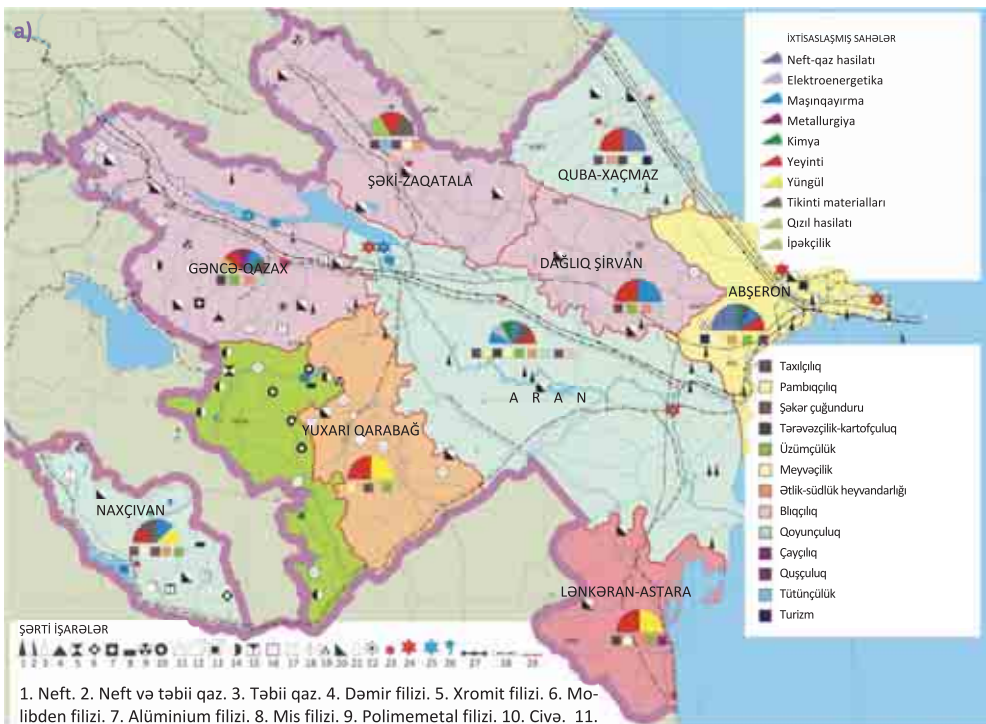
Mənbələrdən istifadə edərək seçdiyiniz Abşeron, Naxçıvan, Aran və Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonlarının sənayesinə dair təqdimat hazırlayın və təqdim edin.

Təqdimatın hazırlanması

1. İqtisadi-coğrafi rayonun qısa səciyyəsi (iqtisadi-coğrafi mövqe, təbii ehtiyatlar, nəqliyyat əlaqələri, əsas sənaye müəssisələri, sənaye mərkəzləri)
2. İqtisadi-coğrafi rayonun ölkə üzrə sənaye məhsulunun istehsalında tutduğu yer (diaqramla)
3. İqtisadi-coğrafi rayonda sənaye mərkəzlərinin xəritə-sxemi (inzibati rayonlar üzrə)
4. İqtisadi-coğrafi rayonun inkişafına dair təkliflər (tezis şəklində)

Mənbə 1

- a) Azərbaycan Respublikasının iqtisadi-coğrafi rayonlarının ixtisaslaşmış təsərrüfat sahələri xəritəsi.
b) Azərbaycan Respublikasının iqtisadi-coğrafi rayonlarının sənaye məhsulunun həcminə görə anamorfoz xəritəsi.

1. Neft. 2. Neft və təbii qaz. 3. Təbii qaz. 4. Dəmir filizi. 5. Xromit filizi. 6. Molibden filizi. 7. Alüminium filizi. 8. Mis filizi. 9. Polimemetal filizi. 10. Civə. 11. Kükürd kolçedanı. 12. Xörək duzu. 13. Şoran duzu. 14. Qızıl. 15. Dolomit. 16. Gips. 17. Əhəng daşı. 18. Mərmər. 19. Kvars qumları. 20. Gil. 21. Sement xammalı. 22. Əqiq. 23. Modul stansiyaları. 24. İstilik-elektrik stansiyaları. 25. Su-elektrik stansiyaları. 26. Mineral bulaqlar. 27. Neft kəməri. 28. Qaz kəməri. 29. İqtisadi rayonların sərhədləri.

Azərbaycanda sənaye məhsullarının istehsalında *Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu* mühüm yer tutur. İqtisadi-coğrafi rayonun sənaye məhsulu istehsalında payı 2015-ci ildə 90,1% olmuşdur ki, onun da 97,4%-i təkcə Bakı şəhərinin payına düşür. Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda sənayenin inkişaf səviyyəsinin yüksək olması regionun paytaxt mövqeyi, ərazidə mövcud olan neft-qaz ehtiyatlarının hasilatı və emalı, əmək ehtiyatlarının, xüsusilə ixtisaslı kadrların cəmlənməsi ilə əlaqədardır. Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda yerləşən çoxsaylı müəssisələrin enerjiyə olan tələbatı İES və İEM-lər (Şimal DRES, Sumqayıt İEM-2 və s.) hesabına ödənilir.

Karbohidrogen ehtiyatları iqtisadi-coğrafi rayonda, xüsusilə də Sumqayıtda neft-kimya sənayesinin inkişafı üçün xammal bazasıdır. Neft-qaz hasilatı və emalı üçün tələb olunan maşın və avadanlıqlar istehsal edən müəssisələr də Abşeronda cəmlənmişdir. Bu sahələrə xarici investisiyalar daha çox cəlb olunur, onların istehsal etdiyi məhsullar isə ölkənin xarici ticarət əlaqələrində mühüm yer tutur. İqtisadi-coğrafi rayon ərazisində istehsal olunan neft avadanlığı dünyanın 40-dan çox ölkəsinə ixrac edilir.

2016-cı ildə iqtisadi-coğrafi rayon dünya bazarına 728,4 min ton dizel yanacağı, 177,5 min ton təyyarə yanacağı, 84,5 min ton yüksəktəzyiqli polietilen və s. məhsullar çıxarmışdır.

- Sumqayıt Texnologiyalar Parkında 10 istehsal müəssisəsi, eyni zamanda universitetlərin elmi tədqiqat mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Burada 3 min nəfərin işləməsi üçün imkan var.

Ağır sənayenin ən mühüm sahələrindən biri olan metallurgiya sənayesi (Sumqayıt boru-prokat zavodu) respublikada boru istehsalı üçün olan tələbatı, əsasən, ödəyir. Yüngül və qida sənayesi, habelə mebel istehsal edən müəssisələr iqtisadi-coğrafi rayonda çoxluq təşkil edir. Tələbat rayonlarına meyil edən tikinti materialları istehsalı (Qaradağ sement zavodu) son illərdə xüsusilə genişlənməmişdir. Əhalinin sayı ilə sıxlığının yüksək olması, müəssisə və təşkilatların iqtisadi-coğrafi rayonda həddən artıq cəmlənməsi ekoloji vəziyyətin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Ekoloji gərginliyi azaltmaq üçün burada yeni meşə zolaqları salınır, alternativ enerji mənbələrindən (külək və günəş enerjisi) istifadə olunur. Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu xam neft və neft emalı məhsulları, maşın və mexanizmlər, elektrotexnika avadanlıqları, müxtəlifölçülü plastik borular, tikinti materiallarının ixracı ilə çıxış edir.

Azərbaycanda sənaye sahələrinin payına görə *Naxçıvan iqtisadi-coğrafi rayonu* ikinci yeri (3,6%) tutur. Naxçıvanda sənaye yerli və gətirilmə xammala əsaslanır, *yüngül və yeyinti sənayesi* müəssisələri çoxluq təşkil edir. Regionda üzümçülüyn inkişafı eyni zamanda şərabçılığın inkişafına da şərait yaratmışdır. Badamlı–Vayxır–Naxçıvan mineral su kəmərinin çəkilməsi Naxçıvan MR-in mineral su doldurulması istehsalını (“Badamlı”, “Sirab”, “Vayxır” və “Darıdağ”) artırmışdır. Naxçıvanda əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasında maşınqayırma, metal və ağac emalı, elektrotexnika müəssisələri böyük rol oynayır. Hazırda Naxçıvanda tikinti materialları, dəmir-beton, kərpic, travertin, mərmər və s. sənaye müəssisələrinin yaradılması, istehsal edilən məhsulun dünya bazarına çıxarılmasına imkan vermişdir. Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində iqtisadi-coğrafi rayon maşın və avadanlıqlar, mineral sular, şərab, tikinti materialları, dəri məmulatları və s. ixracı ilə çıxış edir.

Son illər iqtisadi-coğrafi rayon ərazisindən hasil olunan travertin, istehsal edilən mineral sular, dəri məmulatları, sement və s. Türkiyə, İran, Gürcüstan və digər ölkələrə ixrac olunur. Naxçıvan avtomobil zavodunun məhsulu olan “NAZ-Lifan” minik maşınları Belarus Respublikası tərəfindən daha çox alınır.

- Naxçıvan MR “Duzdağ” fizioterapiya mərkəzi: Duzdağ mağaraları dəniz səviyyəsindən 1173 metr hündürlükdə yerləşir, mağaranın yeraltı hissəsi 300 m-dən artıq dərinlikdədir. Mərkəz 1979-cu ildən fəaliyyət göstərir. Burada eyni zamanda 128 nəfər müalicə ala bilər. Duzdağ mağarası bronxial-astma, tənəffüs yolu xəstəlikləri üçün əvəzədlənməzdir. Son illər xarici ölkələrdən (Türkiyə, İran, Cənubi Koreya, Rusiya, Qazaxıstan və s.) bura xeyli sayda turist axını müşahidə olunur.

Sənayenin inkişafına görə üçüncü yeri *Aran iqtisadi-coğrafi rayonu* (3,5%) tutur. Bu iqtisadi-coğrafi rayon Azərbaycanın enerji ilə təmin olunmasında (Mingəçevir DRES, Varvara SES, Şirvan DRES) mühüm rol oynayır. İqtisadi-coğrafi rayon neft-qaz hasilatına görə də fərqlənir. Mingəçevir texniki rezin, Neftçala yod-brom, Salyan plastik kütlə zavodları Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun kimya sənayesini təmsil edir. İqtisadi-coğrafi rayon respublikanın yüngül sənaye məhsulları istehsalının əsas hissəsini verir. Ərazidə becərilən pambığın ilkin emalı pambıqtəmizləmə zavodlarında həyata keçirilir. Hazırda iqtisadi-coğrafi rayonlarda yerləşən zavodların fəaliyyətlərində ciddi problemlər olsa da, pambıq-parça istehsalı (Mingəçevir), yunun ilkin emalı (Yevlax), xalçaçılıq (Hacıqabul) inkişaf etmişdir.

Neftçala. “Yod-brom zavodu”

- Neftçala rayonu yodlu-bromlu sularla zəngindir. Burada 110 quyu qeydə alınmışdır. Hazırda onlardan 97-si istismar edilir. 800–2500 m dərinliklərdən çıxarılan yodlu-bromlu sular borular vasitəsilə Neftçala yod-brom zavoduna gətirilir və burada emal edilərək kristal yod halına salınır. Hazırda zavodda ildə 400 tona yaxın yod istehsal olunur. Zavod istehsal gücünə görə dünyada üçüncüdür.

Aran iqtisadi-coğrafi rayonu qida sənayesinin inkişafı üçün zəngin xammala malik olsa da, bu sahənin inkişafı kifayət qədər deyildir. Meyvə-tərəvəz, balıq konservləri, ət-süd və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üçün regionda yeni istehsal müəssisələrinin yaradılması imkanları vardır.

İqtisadi-coğrafi rayonun daxili və xarici bazara çıxmaq imkanları böyükdür. Hazırda Aran iqtisadi-coğrafi rayonunda istehsal edilən 400 tona yaxın yodun əsas hissəsi dünya bazarına çıxarılır. Çin, Hindistan, Polşa, Latviya, Rusiya bu məhsulun əsas idxalçılarıdır.

Aran iqtisadi-coğrafi rayonu yod, plastik borular, pambıq-parça, yun-parça, dəri məmulatları, balıq konservləri və s. ilə dünya bazarına çıxır.

Azərbaycanın sənaye məhsulları istehsalının 1,6%-i *Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonu*na payına düşür. İqtisadi-coğrafi rayon dağ-mədən sənayesi üzrə ixtisaslaşmışdır. Gədəbəy və Daşkəsəndə qızıl-mis emalı, Daşkəsəndə dəmir-filizçixarma və saflaşdırma müəssisələri fəaliyyət göstərir. Gəncə “DET-AL Alüminium” zavodunda alüminium istehsalının birinci mərhələsi həyata keçirilir və alüminium-oksidi istehsal olunaraq hazır məhsulun alınması üçün Sumqayıt Alüminium zavoduna göndərilir. Enerji mənbələri (Şəmkir SES, Yenikənd SES, Gəncə İEM) bu sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsinə imkan verir. İstehsal olunan məhsulların müəyyən hissəsi xarici bazara çıxarılır. Hazırda Türkiyə, İtaliya, Misir, Polşa və digər ölkələr tərəfindən idxal edilir. Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonu qızıl, mis, qida sənayesi məhsulları və s. ilə dünya bazarında təmsil olunur.

- Gədəbəy qızıl yatağında 22 min ton qızıl ehtiyatının olduğu aşkar edilmişdir. “AzerGold” tərəfindən istismar edilən yataqdan çıxarılan qızıl külçə halına salınır və “Ayrım” brendi adı ilə dünya bazarında satışa çıxarılır.

Azərbaycanın digər iqtisadi-coğrafi rayonlarında sənaye sahələrinin çoxu yerli xammala əsaslanan qida sənayesi müəssisələri ilə təmsil olunur. Lənkəran-Astara, Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonları meyvə-konserv, Dağlıq Şirvan isə süd məhsulları istehsalına görə ixtisaslaşmışdır. Qida sənayesinin digər sahələri – çörək zavodları, süd məhsulları, qənnadı müəssisələri, demək olar ki, bütün iqtisadi-coğrafi rayonlarda mövcuddur. Ərazisi Ermənistanın işğalı altında olan Kəlbəcər-Laçın və Yuxarı Qarabağ iqtisadi-coğrafi rayonlarında ağır və yüngül (dağ-mədən sənayesi, ağac emalı, süd məhsulları və s.) sənaye müəssisələrinin yaradılması və inkişafı üçün geniş imkanlar mövcuddur.

Azərbaycan beynəlxalq iqtisadi əlaqələrini, əsasən, Türkiyə, Rusiya, ABŞ, Kanada, İtaliya, Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa, İspaniya, Yunanıstan və digər ölkələrlə həyata keçirir. Ölkənin ixrac əməliyyatlarının əsas hissəsini xam neft və qaz, neft məhsulları, şərab, meyvə-tərəvəz konservləri, metal, elektrik enerjisi təşkil edir. İdxal olunan məhsullar isə ərzaq malları, nəqliyyat vasitələri, maşın və avadanlıqlar, elektrotexnika avadanlıqları, oduncaq və meşə məhsulları və s.-dir.

Mənbə 3

Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələri sənaye sahələrinin inkişafına müsbət təsir etmiş, investisiya axınlarına səbəb olmuşdur.

a) İqtisadi-coğrafi rayona ayrılan investisiyaların həcmi (2016-cı il)

No	İqtisadi-coğrafi rayonlar	İnvestisiyanın həcmi (manat)
1	Abşeron	11,8 mlrd.
2	Dağlıq Şirvan	15,2 mln.
3	Şəki-Zaqatala	21,5 mln.
4	Quba-Xaçmaz	27,0 mln.
5	Aran	1,1 mlrd.
6	Lənkəran-Astara	34,0 mln.

7	Gəncə-Qazax	65,4 mln.
8	Yuxarı Qarabağ	42,0 mln.
9	Kəlbəcər-Laçın	190 min
10	Naxçıvan	95,2 mln.

b) İqtisadi-coğrafi rayonlar üzrə sənaye məhsullarından əldə edilən gəlirlər (2016-cı il)

Nö	İqtisadi-coğrafi rayonlar	Sənaye məhsulu (manat)
1	Abşeron	23 mlrd.
2	Dağlıq Şirvan	17 mln.
3	Şəki-Zaqatala	109 mln.
4	Quba-Xaçmaz	79 mln.
5	Aran	881 mln.
6	Lənkəran-Astara	74 mln.
7	Gəncə-Qazax	413 mln.
8	Yuxarı Qarabağ	24 mln.
9	Kəlbəcər-Laçın	650 min.
10	Naxçıvan	917 mln.

4.7 PRAKTİK DƏRS. AZƏRBAYCANIN İQTİSADI-COĞRAFI RAYONLARININ KƏND TƏSƏRRÜFATI

REFERATIN HAZIRLANMASI

Mənbələrdən istifadə edərək seçdiyiniz iqtisadi-coğrafi rayonun kənd təsərrüfatına dair referat hazırlayın və təqdim edin.

Referatın planı:

1. Giriş (iqtisadi-coğrafi rayonun kənd təsərrüfatı baxımından təbii şəraitinin qiymətləndirilməsi).
2. Əsas hissə:
 - 2.1. əkin sahələri;
 - 2.2. suvarma və ya dəmyə əkinçilik;
 - 2.3. heyvandarlıq sahələri;
 - 2.4. ixtisaslaşmış sahələr;
 - 2.5. mövcud problemlər;
 - 2.6. xarici-ticarət əlaqələri.

3. Nəticə və təkliflər.

Referatın məzmunu mətn, xəritə-sxem və qrafik şəklində təqdim olunmalıdır.

Mənbə

1

Subtropik iqlim isti yay və yumşaq qışı ilə əksər bitkilərin becərilməsi üçün əlverişli şəraitə malikdir. Subtropiklər portağal, naringi, limon, qreyfrut və s. bitkilərin vətənidir. Lakin subtropiklərin “doğma” bitkiləri – üzüm, zeytun, xurma, əncir və nar-

dır. Bu bitkilər üçün əlverişli iqlim şəraitinin olmasına baxmayaraq qədim zamanlardan Azərbaycan ərazisində dənli bitkilər, tərəvəz, bostan bitkiləri becərilmiş və meyvə bağları salınmışdır. Bu, yerli əhalinin həyat tərzinə və milli ənənələrə uyğun idi. Ölkə ərazisində relyef və iqlim şəraiti həm *dəmyə*, həm də *suvarma əkinçiliyinin* inkişaf etdirilməsi üçün imkan verir. Belə ki, Aran və Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonlarında suvarma olmadan əkinçiliyin inkişaf etməsi mümkün olmadığı halda, digər rayonlarda dəmyə xarakterli əkinçilik üçün geniş imkanlar vardır. Yay aylarının quraq keçməsi Lənkəran-Astara və Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonları ərazisindəki ovalıqların münbit torpaqlarında da suvarmanın tətbiqini tələb edir.

Azərbaycanda əkinçiliyin müxtəlif sahələri inkişaf etsə də, taxılçılıq hər zaman mühüm sahə olmuşdur. Ölkədə ərzaq taxılına illik tələbat 1,7 mln. tondur. İl ərzində taxıl yığımı 2,9 mln. ton olsa da, ərzaq taxılının müəyyən hissəsi xarici ölkələrdən idxal edilir. Çünki ölkə ərazisində yığılan taxıl məhsullarının çox hissəsi heyvandarlıq və quşçuluqda yem məqsədilə istifadə olunur.

• **Bu maraqlıdır** • Digər subtropiklər kimi Azərbaycan ərazisi də əkinçiliyin beşiyi hesab edilir. Ölkə ərazisində əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatı Eneolit dövründə (e.ə. VI minillik) inkişaf etmişdir. Naxçıvan (I Kültəpə), Muğan, Mil, Qarabağ düzündə məskunlaşan yerli xalqlar müxtəlif kənd təsərrüfatı alətləri hazırlayıb, məhsul yığır və onlardan istifadə edirdilər. Əhalinin saxladığı heyvan sürülərində isə, demək olar ki, bütün ev heyvanları var idi.

Azərbaycanın alçaq dağlıq və dağətəyi rayonlarında azməhsuldar yazlıq taxıl əkinləri üstündür. Qış aylarının mülayim keçdiyi düzənlik ərazilərdə isə daha məhsuldar payızlıq taxıl növləri əkilir. Ölkə ərazisində dənli bitkilərin əsas növü buğdadır. Bundan əlavə, arpa, az miqdarda qarğıdalı (heyvandarlıq üçün yem məqsədilə) əkilir. Son illər əkin sahəsinin artmasına görə fərqlənən dənli bitkilərdən biri də çəltikdir. Çəltik bitkisi su və işçi qüvvəsinə çox tələbkardır.

Əkinçilik təsərrüfatında ikinci yeri texniki bitkilər tutur. Azərbaycanda pambıqçılıq təsərrüfatının prioritet – yəni, aparıcı sahə hesab olunduğu rayonlarda məhsulun ilkin emal edilməsi üçün müəssisələr fəaliyyət göstərir.

Aranda pambıq sahəsi

• 1970–80-ci illərdə respublikada 190–250 min ha sahədə pambıq əkilirdi. Onun da əsas hissəsi Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun payına düşürdü. Sovet hakimiyyəti dağıldıqdan sonra ölkələrarası iqtisadi əlaqələr zəiflədi, istehsal olunan məhsulların satışında problemlər yaranı. Hazırda pambıqçılıq təsərrüfatı inkişaf etdirilir. 2016-cı ildə Aran iqtisadi-coğrafi rayonunda 51 min ha ərazidə pambıq əkilmişdir.

Azərbaycanda geniş yayılmış texniki bitkilərdən biri üzumdür. İllik məhsul yığımı 157 min tondur. Şərab istehsalı üçün yerli xammal kifayət qədərdir. Son illər şəkər çuğunduru əkin sahələri getdikcə genişləndirilir. Texniki bitkilərdən çay və tütün də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ərzaq bitkisi kimi kartof əkinləri, demək olar ki, bütün iqtisadi-coğrafi rayonlarda becərilir. Lakin kartofun məhsuldarlığı Gəncə-Qazaxda daha yüksəkdir.

Azərbaycanda çoxsahəli meyvəçilik təsərrüfatının inkişafı üçün geniş imkanlar vardır. Aran və Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonları quru subtropik meyvəçilik (əncir, nar, heyvə və s.), Lənkəran-Astara sitrus meyvəçiliyi (limon, portağal və s.), Quba-Xaçmaz tumlu meyvəçilik (alma, armud, gilə və s.), Naxçıvan çayirdəkli meyvəçilik (ərik, şaftalı və s.), Şəki-Zaqatala isə qərzəkli meyvəçilik (qoz, fındıq, şabalıd və s.) üzrə ixtisaslaşmışdır.

• İNFORMASIYA FONDU •

“Şəmkir aqroparkı” Cənubi Qafqazda ilk aqropark layihəsidir. Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunun iqtisadiyyatında mühüm rolə malikdir. Onun əsası 2014-cü ildə qoyulmuşdur. Aqroparkda 604 hektar sahədə istixana, şitilik, tinglik, meyvə bağları vardır. Burada Fransa şirkəti tərəfindən meyvələri ölçüsünə və rənginə görə çeşidləyən və qablaşdırən avadanlıq quraşdırılıb. İstehsal olunan məhsullar (meyvə konsentrasi və şirəsi, tomat, cəvz və s.) “Made in Azerbaijan” brendi ilə Rusiya, İsveçrə, BƏƏ, Ukrayna, Qazaxıstan və d. ölkələrə ixrac olunur.

Aqroparkda tərə, soyuducu anbar (meyvə və kartof üçün), avtoservis və Elmi Araşdırmalar və İnnovasiya Mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Kənd təsərrüfatının ikinci mühüm sahəsi olan heyvandarlığın coğrafiyası mürəkkəbdir. Heyvandarlığın inkişafı, ilk növbədə, yem ehtiyatlarının coğrafiyası ilə əlaqədardır. Maldarlıq, əsasən, taxılçılıq rayonlarına, qoyunçuluq isə yay və qış otlaqlarına meyl edir. Dağlıq rayonlarda yay otlaqları, Aran və Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonlarında qış otlaqları, Gəncə-Qazax və Şəki-Zaqatalada isə yay və qış otlaqları geniş yayılmışdır. Naxçıvan düzənliklərində qış aylarının sərt keçməsi orada soyuqadavamlı qoyun cinslərinin yetişdirilməsini tələb edir. Dağlıq rayonlarda arıçılıq, urbanizasiya rayonlarında isə quşçuluq təsərrüfatları geniş yayılmışdır. Xəzər dənizinə çıxışı olan iqtisadi-coğrafi rayonlarda balıqçılıq təsərrüfatları vardır.

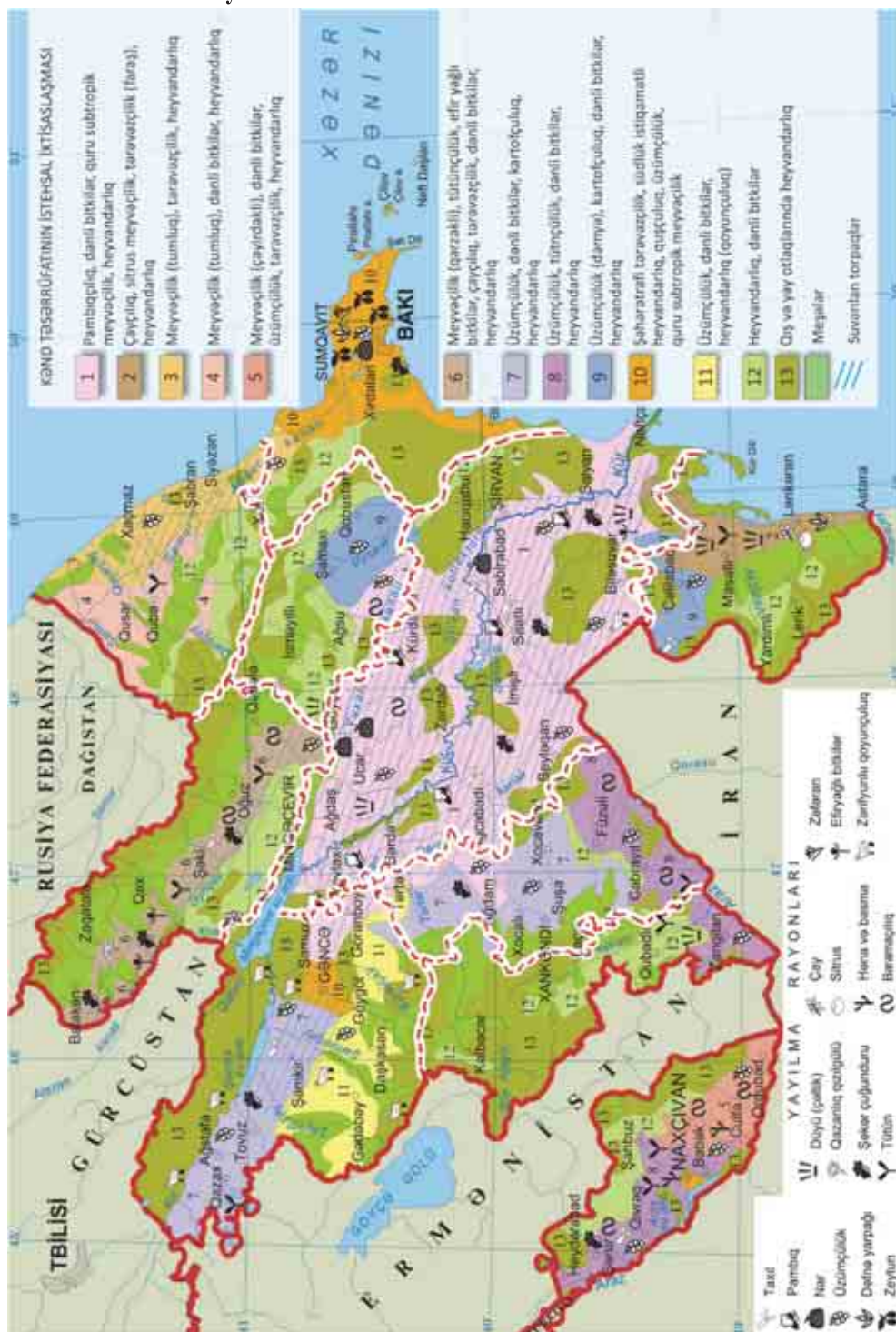
Kənd təsərrüfatı ölkə əhalisinin ərzağa olan tələbatını ödəyən ən mühüm sahədir. Lakin Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün təkə kənd təsərrüfatının inkişafı kifayət deyildir, həmçinin istehsal olunan məhsulları emal edən aqrar-sənaye komplekslərini inkişaf etdirməklə ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək mümkündür. Belə olan halda Azərbaycan ərzaq məhsullarının iri ixracatçısına çevrilə bilər.

• İNFORMASIYA FONDU •

“Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi proqramı” Azərbaycan Respublikası hökumətinin ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində öhdəlik və məqsədlərini əhatə edir. Ərzaq təhlükəsizliyi proqramının məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artırmaq;
- 2) ərzaq məhsullarının qiymətlərini müəyyən edilən səviyyədə saxlamaq;
- 3) ərzaq qıtlığı hallarına yol verməmək.

Hazırda Azərbaycan taxıl, meyvə, kartof, mal əti, süd məhsulları, bitki yağları, tütün məhsulları və s.-nin müəyyən hissəsini idxal edir. Tərəvəz, çay, pambıq, göndəri və s. məhsullar isə ixrac olunur.

(a) Taxılçılıq (2015-ci il)

İqtisadi-coğrafi rayonlar	Əkin sahəsi, min ha	Məhsul yığımı, min ton	Payızlıq və yazlıq buğda əkin sahələri, min ha
Abşeron	1,7	2,6	0,6
Gəncə-Qazax	86,1	281,7	48,8
Şəki-Zaqatala	142,9	459,2	78,3
Lənkəran-Astara	87,2	241,9	66,2
Quba-Xaçmaz	91,0	237,7	60,8
Aran	318,5	1 083,0	144,2
Dağlıq Şirvan	106,1	318,9	59,8
Naxçıvan	39,4	117,3	26,7
Kəlbəcər-Laçın	–	–	–
Yuxarı Qarabağ	76,8	250,9	53,5
Ölkə üzrə cəmi	949,7	2 993,2	539

(b) Kənd təsərrüfatı bitkilərinin ümumi yığımı (2015-ci il)

	istehsalı, min ton							
	buğda	arpa	qarğıdalı	çeltik	pambıq	tütün	şəkər çuğunduru	kartof
Abşeron	2	2	–	–	–	–	–	1
Gəncə-Qazax	153	97	30	–	1	–	17	426
Şəki-Zaqatala	231	134	91	–	–	4	1	57
Lənkəran-Astara	187	35	6	1	–	–	2	146
Quba-Xaçmaz	161	69	7	–	–	–	–	49
Aran	515	494	69	2	34	–	95	84
Dağlıq Şirvan	183	133	1	–	–	–	9	13
Naxçıvan	79	27	5	–	–	–	–	45
Kəlbəcər-Laçın	–	–	–	–	–	–	–	–
Yuxarı Qarabağ	176	68	5	–	1	–	60	18
Ölkə üzrə cəmi	1687	1059	214	3	36	4	184	839

(c) Heyvandarlıq (2015-ci il)

İqtisadi-coğrafi rayonlar	İribuynuzlu mal-qaranın baş sayı (min)	Qoyun və keçilərin baş sayı (min)	Arı ailələrinin sayı (min pətək)
Abşeron	41	209	1
Gəncə-Qazax	330	1 736	37
Aran	1 078	2 612	8
Şəki-Zaqatala	269	815	42
Quba-Xaçmaz	200	546	15
Lənkəran-Astara	338	472	3
Dağlıq Şirvan	160	726	18
Naxçıvan	109	663	70
Yuxarı Qarabağ	121	494	8
Kəlbəcər-Laçın	62	404	19
Ölkə üzrə cəmi	2 708	8 677	251

(d) Kənd təsərrüfatı məhsullarından əldə edilən gəlirlərin iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsü (2015-ci il)

İqtisadi-coğrafi rayonlar	Kənd təsərrüfatı məhsullarından əldə edilən gəlirlər (%)
Abşeron	3
Gəncə-Qazax	16
Aran	32
Şəki-Zaqatala	9
Quba-Xaçmaz	11
Lənkəran-Astara	11
Dağlıq Şirvan	5
Naxçıvan	8
Yuxarı Qarabağ	4
Kəlbəcər-Laçın	1
Ölkə üzrə cəmi	100

4.8 AZƏRBAYCANIN NƏQLİYYATI VƏ XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ

Sizə
məlumdur

Nəqliyyat iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrindən biri olub özündə nəqliyyat vasitələrini, nəqliyyat yollarını, yardımçı obyektləri (liman, stansiya və s.) və nəqliyyatı idarə edən mütəxəssisləri birləşdirir.

•TƏDQIQAT İŞİ•

Azərbaycanın nəqliyyat yolları xəritə-sxeminə əsasən cədvəli tamamlayın.

Əsas magistral yolları	Keçdiyi ərazilər	
	inzibati rayonlar üzrə	iqtisadi-coğrafi rayonlar üzrə
əsas avtomobil magistralları		
Bakı-Qazax		
Bakı-Quba		
Bakı-Astara		
əsas dəmir yolu xətləri		
Bakı-Tbilisi		
Bakı-Dərbənd		
Ələt-Culfa		
Osmanlı-Astara		

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– Əsas magistral yolları Azərbaycanın hansı iqtisadi-coğrafi rayonlarından keçir və bu yollar rayonların iqtisadiyyatına necə təsir göstərir?

2015-ci ildə Azərbaycanda ÜDM-in 10,8%-i nəqliyyat sahəsindən əldə edilən gəlirlərin hesabına formalaşmışdır. Respublika ərazisində nəqliyyatın bütün növləri inkişaf etmişdir.

1883-cü il

2017-ci il

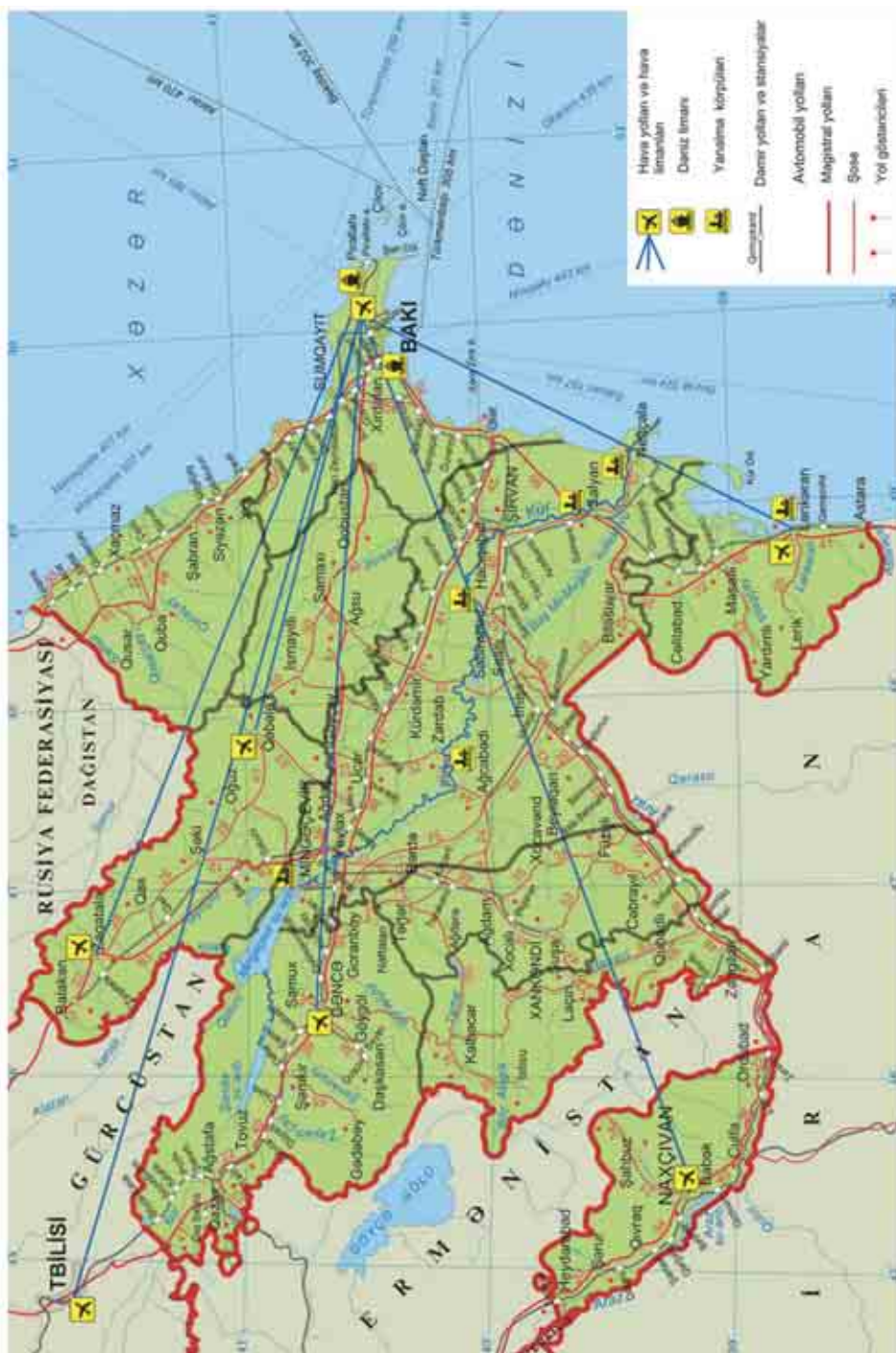
Bakı dəmir yolu vağzalı

• **Bu maraqlıdır** • Azərbaycan nəqliyyatında ilk ən böyük yenilik 1892-ci ildə Bakı şəhərində “konka” yolunun istismara verilməsi olmuşdur. Konkaya 2–3 at qoşulurdu. Konka yolu şəhərin çox hissəsini əhatə edirdi. Qısa müddət ərzində ölkə ərazisi nəqliyyat yolları ilə əhatə olundu və daha sonra bu yollar beynəlxalq magistralarla birləşdirildi.

Bakı şəhəri, dənizkənarı küçədə konka. 1889-cu il.

Azərbaycanın nəqliyyat yolları xəritəsi

İqtisadi inkişafın istiqamətləri

Azərbaycanın “Böyük İpək yolu” (və ya TRASEKA) və Şimal-Cənub magistral-ları üzərində yerləşməsi ölkə ərazisində nəqliyyatın daha yüksək inkişafına səbəb olmuşdur. Avtomobil yolları genişləndirilmiş, yeni infrastruktur yaradılmışdır. Ha-zırda ölkə ərazisində avtomobil yollarının uzunluğu 16 346 km-dir. Yolların 24,5%-i respublika, 75,5%-i yerli əhəmiyyətlidir.

1988-ci ildən başlayaraq Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəti-cəsində Azərbaycan ərazisinin 20%-i işğal edildiyindən avtomobil yollarının 4498 km-i dövlətin nəzarəti altında deyil.

• **İNFORMASIYA FONDU** •

Azərbaycanda ilk avtomobil yolları: Bakı-Şamaxı-Kürdəmir, Quba-Dəvəçi (Şabran)-Qızılburun, Lənkəran-Prışib, Lənkəran-Lerik, Nuxa (Şə-ki)-Zaqatala-Laqodexi, Yevlax-Şuşa, Şuşa-Gorus, Ağdam-Cəbrayıl və Qaramanlı-Ordubad-Culfa olmuşdur.

2015-ci ildə avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə 137 mln. ton yük və 1,7 mlrd. nəfər sərnışin daşınmışdır. Azərbaycan Respublikasının magistral avtomobil yolları ölkə ərazisinin konfigurasiyasına uyğun olaraq, əsasən, 3 istiqamətlidir:

- Bakı-Qazax (Gürcüstan sərhədi) – 503 km.
- Bakı-Quba (Rusiya sərhədi) – 208 km.
- Bakı-Astara (İran İslam Respublikası sərhədi) – 312 km.

• **Bu maraqlıdır** •

Avtomobil yollarını birləşdirən 1478 körpü vardır.

Respublika əhəmiyyətli avtomobil yollarının uzunluğu, km-lə (2016-cı il)

İqtisadi-coğrafi rayonlar	Uzunluğu, km-lə
Abşeron	598
Gəncə-Qazax	2602
Şəki-Zaqatala	1804
Lənkəran-Astara	1873
Quba-Xaçmaz	1741
Aran	4395
Yuxarı Qarabağ	584
Dağlıq Şirvan	1276
Naxçıvan	1473
Kəlbəcər-Laçın	-
Cəmi:	16346

Avtomobil nəqliyyatının iqtisadi əhə-miyyəti böyükdür. Bu nəqliyyat növü məhsuldar qüvvələrin ərazi üzrə səmə-rəli yerləşdirilməsində, iqtisadi-coğrafi rayonların bir-biri ilə və xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında müstəsna rol oynayır.

Dəmir yolu nəqliyyatı uzaq məsafələrə ucuz başa gələn fasiləsiz yük və sər-nişindəşimə ilə fərqlənir.

• **İNFORMASIYA FONDU** •

Azərbaycanda ilk dəmir yolu 1878-ci ildə 20 km uzunluğunda Bakı-Sabun-çu-Suraxanı dəmir yolu xətti olmuşdur. Bu yol Bakı limanından neft məh-sullarını və işçiləri daşımağa xidmət edirdi. 1883-cü ildə Bakı-Tbilisi (550 km), 1900-cü ildə Bakı-Dərbənd (231 km), 1941-ci ildə Ələt-Culfa (449 km – hazırda bu yolun bir hissəsi işğalçı Ermənistanın üzündən fəaliyyət göstərmir) dəmir yolu xətti çəkilmişdir.

Dəmir yolları ilə yüklərin daşınmasının daha ucuz başa gəlməsi ölkə ərazisində yeni xətlərin çəkilməsinə zəmin yaratdı. Osmanlı-Astara (125 km), Yevlax-Mingəçevir (19 km), Yevlax-Xankəndi (105 km), Yevlax-Balakən (162 km), Salyan-Neftçala (35 km) dəmir yolları iqtisadi-coğrafi rayonların nəqliyyat əlaqələrinin qurulmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

• **İNFORMASIYA FONDU** •

Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu. Pekindən Londona kimi uzanan “dəmir ipək yolunun” bir hissəsidir. Bakıdan Qars şəhərində, uzunluğu 850 km olan yolun 30 oktyabr 2017-ci ildə açılışı olmuşdur. Dəmir yolu xətti regionun inkişafı üçün geniş perspektivlər açır. Bu xətt Mərkəzi Asiyanın türk dövlətlərinin qərb ölkələrinə çıxışına imkan yaradır.

Hazırda Bakı-Astara-Təbriz dəmir yolu xətlərinin çəkilişi də başa çatmaq üzrədir. 2016-cı ildə dəmir yolu nəqliyyatı ilə 17 mln. ton yük və 1,8 mln. nəfər sərnəşin daşınmışdır.

Azərbaycanın neft və qaz hasilatına malik olması boru kəməri nəqliyyatının inkişafına gətirib çıxarmışdır. Hazırda boru kəmərləri Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində mühüm rol oynayır. Qərbə və şimala doğru uzanan boru kəmərləri ölkə iqtisadiyyatını xarici dövlətlərlə əlaqələndirir.

Bakı-Supsa neft boru kəməri – Səngəçal terminalından başlayaraq Abşeron, Aran və Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonlarının ərazisindən keçməklə Gürcüstanın Qara dəniz sahillərindəki Supsa terminalınadək (Poti şəhəri yaxınlığında) uzanır. Bu kəmərin uzunluğu 837 km, diametri 530 mm-dir. 2015-ci ildə kəmərlə 4,2 mln. ton neft daşınmışdır.

• **Bu maraqlıdır** •

Neftin boru kəməri vasitəsilə nəql olunması ideyasının müəllifləri Rokfeller və Mendeleev (1863-cü il) hesab olunur. Bu ideyanı ilk dəfə Nobel və Rotşild qardaşları, həmçinin “Royal Dutch Shell” şirkəti təcrübədə həyata keçirmişdir.

Bakı-Novorossiysk neft boru kəməri – Səngəçal terminalından başlayır. Xəzər dənizi sahili boyunca Abşeron və Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonlarından keçməklə Rusiyanın Novorossiysk limanına qədər uzanır. Onun uzunluğu 1330 km-dir. 2015-ci ildə kəmərlə 1,2 mln. ton neft daşınmışdır.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri – 2006-cı ilin may ayından istifadəyə verilmişdir. Neft kəməri Gürcüstan ərazisi ilə Türkiyə ərazisinə, oradan isə Aralıq dənizinə qədər uzanır. Kəmərin uzunluğu 1767 km-dir ki, onun da 1076 km-i Türkiyənin, 443 km-i Azərbaycanın, 248 km-i isə Gürcüstanın payına düşür. 2015-ci ildə kəmərlə 26,9 mln. ton neft daşınmışdır.

Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəməri 2006-cı ilin sonunda istifadəyə verilmişdir.

Uzunluğu 971 km olan kəmərlər il ərzində 20 mlrd. m³ qazötürmə gücünə malikdir. Azərbaycan və Gürcüstan ərazisindən keçməklə Türkiyənin Ərzurum şəhərinə qədər uzanan bu qaz kəməri Türkiyənin BOTAS şirkətinin boru kəmərinə qoşulur. Türkiyə ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən, Türkiyə 15 il müddətində Azərbaycandan 91 mlrd. m³ qaz alacaqdır. 2007-ci ildə Ankaradan Komotiniyə (Yunanıstan) çəkilən boru xətti Türkiyə ilə Yunanıstanın qaz kəmərlərini birləşdirdikdən sonra Azərbaycan qazının Türkiyə ilə yanaşı, Yunanıstana və digər Avropa ölkələrinə ixracına imkan yarandı.

2015-ci ildə respublikamızda 60 mln. ton yük boru kəməri vasitəsilə daşınmışdır. Daşımaların 76,6%-i neft, 23,4%-i qaz kəməri vasitəsilə həyata keçirilmişdir.

Dəniz nəqliyyatı ən ucuz nəqliyyat növü olub sərnəşin və yüklərin daşınmasında digər nəqliyyat növlərindən kəskin surətdə fərqlənir.

Azərbaycanın nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrində Xəzər dənizinin çox böyük əhəmiyyəti var. Gəmiçilik kanalları və su hövzələri Azərbaycana Dünya okeanına çıxmaq imkanı verir. Dəniz nəqliyyatı *xarici və daxili (kabotaj*) daşımalara* bölünür.

• İNFORMASIYA FONDU •

Xəzər dənizindən Dünya okeanına çıxmaq üçün iki istiqamət vardır; *birinci istiqamət*: Volqa çayı – Volqa-Don kanalı – Don çayı – Azov dənizi – Kerç boğazı – Qara dəniz – Bosfor boğazı – Mərmərə dənizi – Dardanel boğazı – Aralıq dənizi – Cəbəllüttariq boğazı – Atlantik okeanı istiqamətindədir.

Aralıq dənizindən Süveyş kanalı vasitəsilə Qırmızı dənizə, sonra isə Hind okeanına da çıxmaq mümkündür.

İkinci istiqamət: Volqa çayı – Ribinsk su anbarı – Volqa – Balt kanalı – Oneqa gölü istiqamətindədir. Oneqadan Belomor kanalı ilə Ağ dənizə və ya Svir çayı – Ladoqa gölü – Neva çayı – Fin körfəzi – Baltik dənizi vasitəsilə həyata keçirilir.

***Kabotaj** – bir ölkənin dəniz limanları arasında əlaqədir və iki növü var:

- **böyük kabotaj** – bir ölkəyə mənsub müxtəlif dəniz limanları arasında daşımalar;dir;
- **kiçik kabotaj** – bir ölkəyə mənsub eyni dəniz limanları arasında daşımalar.

Bakı Dəniz Ticarət Limanı Xəzər dənizində ən böyük liman olub 1902-ci ildən istifadəyə verilmişdir. Liman Abşeron yarımadasının cənub sahilində, Zığ (Sultan) və Şıx burunları arasında 11,12 km uzunluğunda olan təbii Bakı buxtasında yerləşir.

Bakı dəniz limanı Xəzər dənizi hövzəsində sahəsinə və dərinliyinə görə ən əlverişli buxtadır. Buxtada yerləşməsi liman təsərrüfatının fəaliyyətində, o cümlədən hidro-texniki qurğuların tikintisi üçün çox vacibdir. 2015-ci ildə Bakı Dəniz Ticarət Limanı vasitəsilə 6,6 mln. ton yük və 8,5 min sərnəşin daşınmışdır.

• Fəaliyyət •

Xəritə-sxemə əsasən cədvəli tamamlayın.

Dəniz yolları	Hansı liman şəhərləri arasındadır	Məsafə
Azərbaycan – Türkmənistan		
Azərbaycan – Qazaxıstan		
Azərbaycan – İran		
Azərbaycan – Rusiya		

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– Dəniz nəqliyyatı hansı ölkələrin beynəlxalq-iqtisadi nəqliyyat əlaqələrində körpü rolunu oynaya bilər?

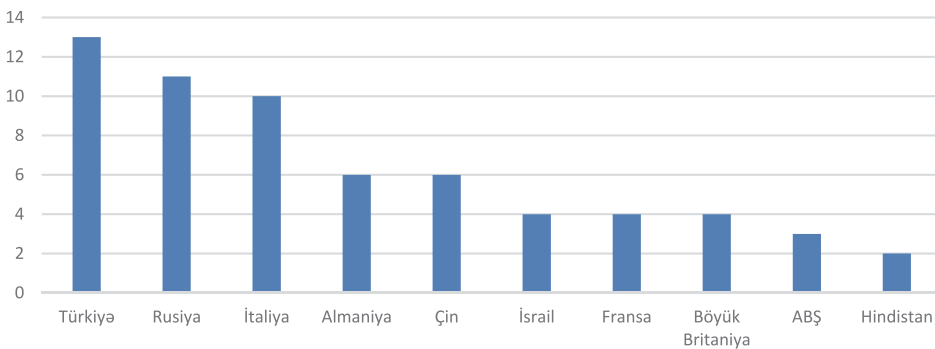
Azərbaycan Respublikasının ən böyük hava limanı Heydər Əliyev adına Beynəlxalq Hava Limanıdır. Hava limanının aerodromu 2 uçuş-enmə zolağı və 3 hərəkət zolağından ibarətdir. Bununla yanaşı, respublikamızda Naxçıvan, Gəncə, Zaqatala, Qəbələ, Yevlax, Zabrət və s. kiçik hava limanları da fəaliyyət göstərir.

2015-ci ildə respublikamızda hava nəqliyyatı ilə 129 min ton yük və 0,9 mln. sərnişin daşınmışdır. Vahid nəqliyyat şəbəkəsinin formalaşması nəqliyyat qovşaqlarını yaradır.

Nəqliyyat qovşağı – müxtəlif növ nəqliyyat yollarının kəsişdiyi coğrafi məntəqədir. Respublikamızın əsas nəqliyyat qovşaqlarına Bakı, Yevlax, Gəncə, Şirvan şəhərləri aiddir.

Azərbaycanın ticarət əlaqələri nəqliyyat vasitələrinin köməkliyi ilə həyata keçirilir. Ölkənin xarici ticarət əlaqələri aparılan zaman onun digər ölkələrlə ixrac-idxal arasındakı münasibətlər əsas götürülür və bu, **ticarət balans**ı adlanır. Ticarət balansının saldosu müsbət və ya mənfi ola bilər. Ölkənin satdığı məhsulun dəyəri aldığı məhsulun dəyərindən çox olarsa, o zaman balans müsbət, aldığı məhsulun dəyəri satdığı məhsulun dəyərindən çox olarsa, balans mənfi olur. Hazırda Azərbaycan Respublikası 150-dən çox ölkə ilə ticarət əlaqələrini həyata keçirir.

2016-cı ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi çox olan ölkələr (%)

2016-cı ildə ölkədə ticarət dövriyyəsi 21 mlrd. ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Ölkədən ixrac olunan məhsulların dəyəri 13 mlrd., idxal olunanlar isə 8 mlrd. ABŞ dollarına bərabərdir. İxrac edilən məhsullar arasında xam neft, benzin, sürtkü yağları, təbii qaz, gips, üzüm şərabları, meyvə-tərəvəz məhsulları, şəkər, bitki yağları, pambıq – mahlic, kartof, yun və s., idxal olunan məhsullar isə maşın və avadanlıqlar, dərman preparatları, taxıl, meşə məhsulları və s.-dir.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Azərbaycanın magistral avtomobil yolları, əsasən, 3 istiqamətlidir. Çünki ...
- Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri üzərində yerləşməsi ölkə ərazisində nəqliyyatın daha yüksək inkişafına səbəb olmuşdur. Ona görə ki ...
- Azərbaycanın gəmiçilik nəqliyyatında süni yaradılmış kanalların və su hövzələrinin əhəmiyyəti böyükdür. Çünki ...

Öyrəndiklərinizi

TƏTBİQ EDİN

- Mətnə əsasən cədvəli tamamlayın, nəqliyyat növləri üzrə yük və sərnişin daşınmalarının payını əks etdirən dairəvi diaqram qurun.

Nəqliyyat növləri	Yükdaşıma	Sərnişindaşıma
Avtomobil nəqliyyatı		
Dəmir yolu		
Dəniz nəqliyyatı		
Hava nəqliyyatı		
Boru kəməri		

- Azərbaycanda avtomobil yollarının sıxlığını hesablayın.

Öyrəndiklərinizi

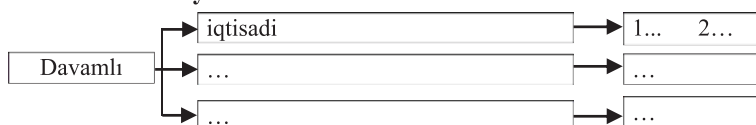
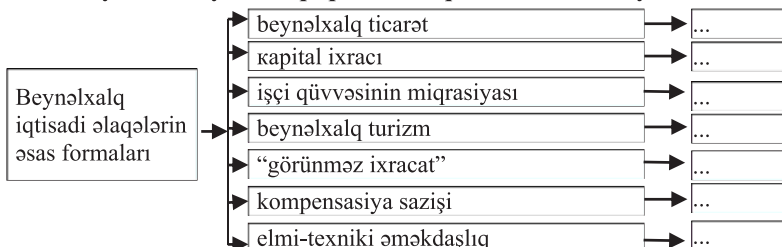
YOXLAYIN

- Azərbaycanda nəqliyyat yollarını azalan sıra ilə düzün: **a.** yükdaşımalara; **b.** sərnişindaşımalara görə.
- Xəritə-sxemdə təsvir olunan dəmir yolu magistralı hansı iqtisadi-coğrafi rayonları birləşdirir?

- Elektrikləşdirilmiş dəmir yolları
- Elektrikləşdirilməmiş dəmir yolları
- İstismarda olmayan və sökülmüş dəmir yolları

Məntəqələr	İqtisadi-coğrafi rayonlar
A–B	
R–K	
A–D	
A–E	
R–C	
D–L	
A–F	

1. Sxemi tamamlayın:**2. Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinə nümunə yazın****3. Anlayışların izahını verin:** investisiya; lizinq; holding; korporasiya; biotexnoloji inqilab; orqanik kənd təsərrüfatı məhsulları.

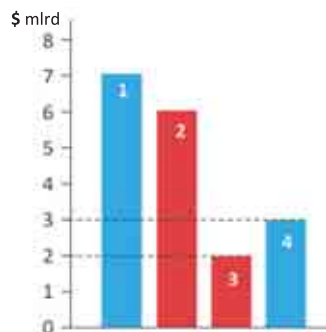
4. Ölkə ÜDM-nin dəyəri 26 mlrd. ABŞ dolları, ÜMM-nin dəyəri isə 14,5 mlrd. ABŞ dollarıdır. Bu dövlətin ölkə xaricində milli şirkətlərinin istehsal etdiyi məhsulun həcmi 8 mlrd. ABŞ dolları olduğu halda, ÜDM-də xarici şirkətlərin payını hesablayın.

5. Verilmiş məlumatlar əsasında Azərbaycanın yükdaşımalarda nəqliyyat növlərinin payını hesablayın.

	Dəmir yolu	Dəniz nəqliyyatı	Avtomobil nəqliyyatı	Boru kəməri	Hava nəqliyyatı	Cəmi (%)
Yükdaşımalar, min ton.	17 mln. t	6,6 mln. t	137 mln. t	60 mln. t	124 min t	
Onların payı (%)						100

6. Sxemə əsasən ölkə şirkətlərinin ÜDM-də payının neçə faiz olduğunu müəyyən edin:

- 1 – ÜMM (ümumi milli məhsul)
- 2 – ÜDM (ümumi daxili məhsul)
- 3 – Xarici şirkətlərin ÜDM-də payı
- 4 – Xarici dövlətlərdə olan ölkəyə məxsus şirkətlərin ÜDM-də payı

7. Cədvəli tamamlayın.

Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonları	İxtisaslaşdığı sahələr	
	sənaye	kənd təsərrüfatı

5

QLOBAL PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Diaqnostik qiymətləndirmə

5.1. Alternativ enerji mənbələri

5.2. Bioloji ehtiyatlar və onlardan istifadə

5.3. Dünyanın içməli su problemi.

Layihə: “Su hövzələrinin çirklənməsi və mühafizə tədbirləri”

5.4. Dünyanın ərzaq problemi

5.5. İnsanların alıcılıq qabiliyyəti.

Layihə: “Ailənin istehlak səbəti”

5.6. Tullantılar və onlardan istifadə.

Layihə: “Ailənin məişət tullantıları”

Ümumiləşdirici sual və tapşırıqlar

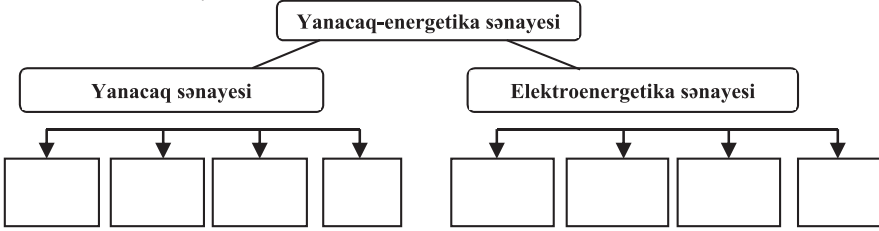

Qlobal problemlər – bütün dünya ölkələrini, yaxud regionları əhatə etməklə əhalinin həyat və fəaliyyəti üçün gələcəkdə daha ciddi təhlükə yaradan problemlərdir. Qlobal problemlər siyasi, ekoloji və iqtisadi xarakterli olsa da, onların yaratdığı fəsadlar bir-biri ilə bağlıdır.

Bəzi mütəxəssislər coğrafi problemlərin qloballaşmasını dünya əhalisinin artan tələbatı ilə əlaqələndirirlər. Lakin hesablamalar göstərir ki, Yer kürəsində mövcud olan resurslardan səmərəli istifadə olunarsa, əksər problemlərin qarşısını almaq mümkündür. Ərzaq problemini – bioloji ehtiyatlardan düzgün istifadə, xammal problemini – tullantıların təkrar emalı, içməli su problemini – suyun qənaətlə istifadəsi, enerji problemini – alternativ mənbələrdən istifadə, ekoloji problemləri – əhalinin maarifləndirilməsi və təhsil səviyyəsinin artırılması ilə həll etmək mümkündür.

Qlobal problemləri heç bir ölkə təkbaşına həll edə bilməz. Bunun üçün dünya ölkələrinin bütün imkanlarının birləşdirilməsi vacibdir.

1. Sxemi tamamlayın.

2. Xəritə-sxemdəki məntəqələri cədvələ uyğun qruplaşdırın.

İçməli su ilə təmin olunma səviyyəsi	Ölkələr
Yüksək	
Orta	
Aşağı	

3. Hansı sənaye sahələri ətraf aləmi daha çox çirkləndirir?

- A) metallurgiya, cihazqayırma, maşınqayırma
- B) sellüloz-kağız, kimya, metallurgiya
- C) yüngül sənaye, cihazqayırma, elektroenergetika
- D) tikinti, aviasiya, ağac emalı

4. Cədvəli tamamlayın.

Ekoloji problemlərin həlli yolları		
1...	2...	3...

5. İEÖ-lər üçün səciyyəvi problemlər:

- A) ərzaq problemi, Dünya okeanında mineral resursların mənimsənilməsi, ekoloji problemlər
- B) əmək ehtiyatlarının çatışmazlığı, məişət tullantılarının utilizasiyası, ərzaq problemi
- C) ekoloji problemlər, ərzaq problemi, demoqrafik problemlər
- D) ətraf mühitin çirklənməsi, kosmosun mənimsənilməsi, içməli su çatışmazlığı
- E) əmək ehtiyatlarının çatışmazlığı, ekoloji problem, məişət tullantılarının artıqlığı

6. Cəmiyyətin qlobal problemlərinin həll edilməsində ölkələrarası əlaqələrin vacibliyi nə ilə əlaqədardır?

5.1 ALTERNATİV ENERJİ MƏNBƏLƏRİ

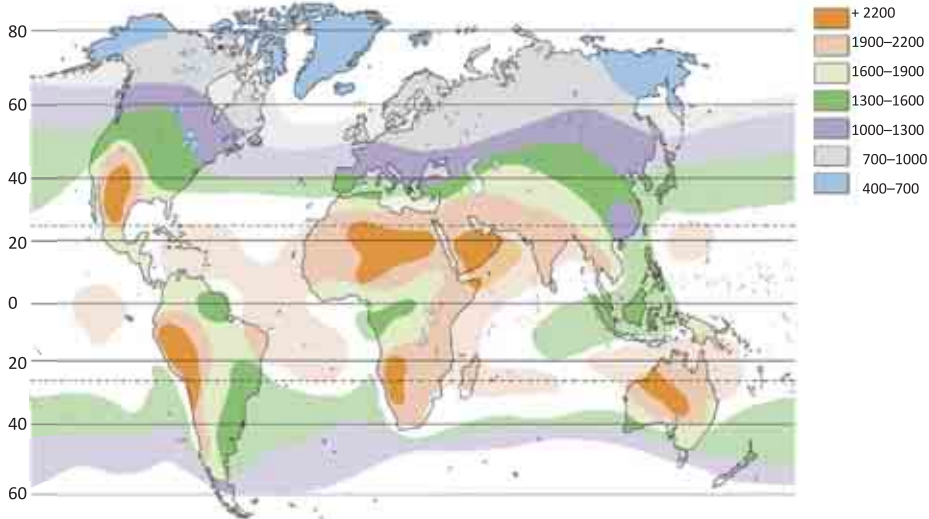
Sizə
məlumdur

Dünya ölkələrinin yanacaq-enerji balansında neft, qaz və daş kömür üstünlük təşkil edir. Elektrik enerjisi istehsalının əsas hissəsi İES və SES-lərin payına düşür.

• TƏDQIQAT işi •

Xəritə-sxemi təhlil edin.

Günəş enerjisinin Yer səthində paylanması (kVt-saat/m²/il)

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- Hansı ölkələrin Günəş enerjisindən istifadə etmək imkanları daha böyükdür? Fikrinizi əsaslandırın.

Neft, qaz və daş kömür kimi mineral ehtiyatlar tükənən və bərpa olunmayan enerji mənbələridir. Bu mənbələrin tükənmə dərəcəsinə çatması bəşəriyyəti onlara qənaət etməyə və yeni alternativ enerji mənbələrinin axtarılmasına vadar edir. Müasir elmin nailiyyətləri Yerin geotermal enerjisindən, günəş şüalarından, külək, qabarma və çəkilmənin enerjisindən tükənməyən enerji mənbəyi kimi istifadə edilməsinə imkan verir.

Günəş şüalarından istilik və elektrik enerjisi almaq üçün stansiyalar inşa edilir. Bu da *tükənməyən günəş energetikası* və ya *helioenergetika* (yun. “*Helios*” – Günəş) adlanır.

Hazırda dünyada yüzdən çox iri günəş elektrik stansiyası (Günəş ES) mövcuddur. Onların ən iriləri Kaliforniyada (ABŞ) yerləşir.

Günəş ES		
Adı	Ölkə	Gücü
“Star GES”	ABŞ, Kaliforniya	579 MVt
“Topaz GES”	ABŞ, Kaliforniya	550 MVt
“SunlightFarmGES”	ABŞ, Kaliforniya	550 MVt

• **Bu maraqlıdır** • Kaliforniyada yerləşən “İvanpa Solar” stansiyası 13 km² sahəni əhatə edir. Gücü 392 meqavat olan stansiya 140 000 mənzili enerji ilə təmin edir. Bu enerjini adi yanacaq növlərindən əldə etdikdə hər il atmosfərə 400 000 ton karbon qazı, yaxud 77 000 avtomobildən çıxan zərərli qazlar atılmış olardı. “İvanpa Solar” stansiyasında günəş batareyaları ilə yanaşı, güzgülü panellərdən də istifadə olunur. İki güzgülü modul panellər – **heliostat** adlanır. Stansiyada 173 min ədəd heliostat vardır.

ABŞ, Kaliforniya – “İvanpa Solor”

Günəş ES-in tikilməsində əsas şərt il ərzində günəş şüalarının Yer səthinə düşmə bucağının kəmiyyəti və günəşli günlərin sayıdır. Azərbaycan ərazisində günəşli günlərin sayı 250–270-ə bərabərdir. Xüsusilə Abşeron yarımadası, Kür-Araz ovalığı və Naxçıvan MR günəş ehtiyatları ilə zəngindir. Son vaxtlar bu ehtiyatlardan istifadə edilməyə başlanılmışdır. Hazırda Naxçıvan MR-də 20 MVt gücə malik stansiyada 78 min 684 ədəd günəş panelləri və 11 elektrik yarımstansiya quraşdırılıb. Bundan başqa, Sumqayıt Günəş ES (1,7 MVt), Suraxanı Günəş ES (1,4 MVt), Pirallahı Günəş ES (1,1 MVt) quraşdırılmışdır.

(a) Günəş batareyası istehsal edən “Azgüntex” zavodu.

(b) Heliotelektrik stansiyası. Sumqayıt.

• Evin damında suyun qızdırılması üçün quraşdırılan günəş kollektoru

Günəş enerjisindən istifadə etməklə suyun qızdırılmasının sadə üsulu qədim zamanlardan insanlara məlumdur. XIX əsrin sonlarından başlayaraq mənzilləri isti su ilə təmin etmək üçün binaların üstündə daha mükəmməl *günəş kollektorları* quraşdırılmağa başlandı. Günəş kollektoru məişətdə qaz balonlarını əvəz edirdi. Bundan başqa, günəş istiliyini yığan xüsusi qurğuların köməkliliyi ilə quyulardan suyun çıxarılmasında, meyvə və tərəvəzin qurudulmasında və s.-də istifadə edilirdi. Müasir dövrdə günəş kollektorundan Çin, Yaponiya, İtaliya, İspaniya, Türkiyə, Misir, Yunanıstan, İsrail və s. ölkələrdə geniş istifadə edilir.

•Fəaliyyət•

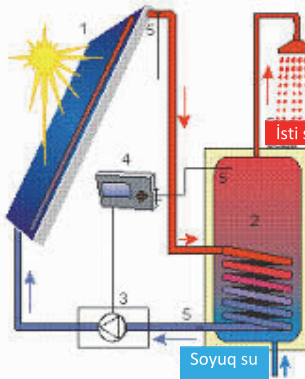
COĞRAFIYA

və

FİZİKA

Günəş kollektorunun sxeminə əsasən onun iş prinsipini izah edin.

- 1 – kollektor – alt tərəfində suyun fırlanması üçün boruların yerləşdirildiyi tündrəngli metal lövhə (əsasən, alüminiumdan olur);
- 2 – akkumulyator çəni;
- 3 – nasos;
- 4 – nizamlayıcı;
- 5 – temperaturölçən.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- Günəş kollektorunun tündrəngli metal lövhə olması hansı fiziki qanunauyğunluğa əsaslanır?
- Günəş kollektoru digər suqızdırıcılarla müqayisədə hansı iqtisadi və ekoloji üstünlüklərə malikdir?

Elektrik enerjisini qabarma-çəkilmə və küləyin gücündən istifadə etməklə də əldə etmək mümkündür.

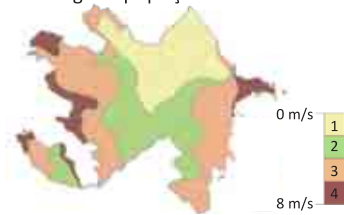

Qabarma-çəkilmə elektrik stansiyaları – dəniz və okean sahillərində yerləşdirilir. Çünki Günəşin və Ayın cəzətmə qüvvəsi bu yerlərdə gün ərzində suyun səviyyəsinin 4 dəfə dəyişməsinə səbəb olur (2 qabarma və 2 çəkilmə hadisəsi bir-birini əvəzləyir). Suyun səviyyəsi 18 m-ə qədər qalxa bilər. Qabarma-çəkilmə elektrik stansiyaları Fransa, Böyük Britaniya, Kanada, Çin, ABŞ, Hindistan və s. ölkələrdə vardır. Enerji almaq üçün körfəzin və ya çayın mənsəbində bənd quraşdırılır. Qabarma-çəkilmə zamanı su sahilə doğru irəli-geri hərəkət edərək turbinləri işə salır və yaranan enerji xüsusi qurğular vasitəsilə elektrik enerjinə çevrilir.

Külək elektrik stansiyaları (KES) – enerjini hava axınlarından əldə edir. Bir turbin (külək generatoru) 600–800 ev üçün elektrik enerjisini istehsal edə bilər. KES-in normal fəaliyyət göstərməsi üçün küləyin orta illik sürətinin 4,5 m/san olması vacib şərtidir. KES enerjisi Danimarka və Niderlandın yanacaq-enerji balansında əsas yer tutur. Azərbaycanda isə KES-in gücünün 4,5 QVt olacağı proqnozlaşdırılır.

Azərbaycan ərazisinin külək enerjisinin sürətinə görə qruplaşdırılması

Azərbaycan Respublikası külək enerjisindən istifadə edilməsi üçün böyük potensiala malikdir.

•Fəaliyyət•

Statistik məlumatlarla iş.

- Statistik məlumatlara əsasən respublikamızın 1995–2016-cı illərdə elektrik enerjisi istehsalının dəyişməsinə təsvir edən xətti diaqram qurun.
- Statistik məlumatlara əsasən 1995–2016-cı illərdə yanacaq-energetika balansının tərkibini təsvir edən dairəvi diaqram qurun.

İllər	Elektrik enerjisinin istehsalı, mln. kVt/saat	ondan:			
		İES	SES	KES	Günəş ES
1995	17 044	15 401	1556	–	–
2000	18 699	17 069	1534	–	–
2001	18 969	17 521	1301	–	–
2002	18 701	16 558	2020	–	–
2003	21 286	18 681	2470	–	–
2004	21 744	18 589	2755	–	–
2005	22 872	19 344	3009	–	–
2006	24 543	21 407	2518	–	–
2007	21 847	19 051	2364	–	–
2008	21 642	19 090	2232	–	–
2009	18 869	16 289	2308	2,1	–
2010	18 710	15 003	3446	0,5	–
2011	20 294	17 317	2676	–	–
2012	22 988	19 537	1821	–	–
2013	23 354	20 065	1489	0,8	0,8
2014	24 728	21 401	1300	2,3	2,9
2015	24 688	20 905	1637	4,6	4,6
2016	24 952	22 935	1959	22,8	35,3

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– Azərbaycan Respublikasının enerji balansı hansı istiqamətdə inkişaf etməkdədir?

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Gələcəkdə alternativ enerji mənbələrindən istifadəyə tələb artacaqdır. Çünki ...
- Azərbaycanda külək və günəş ən mühüm alternativ enerji mənbələri hesab edilir. Buna səbəb ...
- Qabarma-çəkilmə enerjisindən istifadə yalnız okeansahili ölkələr üçün xarakterikdir. Ona görə ki ...

Öyrəndiklərinizi TƏTBİQ EDİN

Cədvəli tamamlayın və fikirlərinizi təsdiq edin.

Elektrik stansiyaları	Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlarında daha perspektivli əraziləri müəyyənləşdirin.
Günəş ES	
Qabarma-çəkilmə ES	
KES	

Öyrəndiklərinizi YOXLAYIN

1. Məlumatı oxuyun və aşağıdakı suala cavab verin:

• 2020-ci ildə Yaponiya hökuməti Günəş və digər tükənməyən enerji mənbələrinin payının ölkənin yanacaq-enerji balansında 20%-ə çatdırılmasını planlaşdırır. Hazırda Yaponiyada günəş batareyaları və külək enerji stansiyalarının və digər tükənməyən enerji mənbələrinin yanacaq-enerji balansında payı 1,8%-dir.

– Yaponiya hökuməti ölkəsinin yanacaq-enerji balansının strukturunu nə üçün dəyişməyə çalışır?

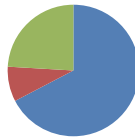
2. Müasir dövrdə Azərbaycanın yanacaq-enerji balansı hansı diaqramda daha dəqiq təsvir edilmişdir?

a)

b)

c)

■ İES
■ SES
■ Alternativ enerji

3. Alternativ enerji mənbələrindən istifadənin səmərəliliyini təsdiq edən ən azı üç səbəb göstərin.

4. Xəritədə verilmiş regionda hazırda hansı enerji mənbələrindən istifadə edilir, gələcəkdə hansı alternativ enerji mənbələrindən istifadə daha perspektivlidir?

5.2 BIOLOJİ EHTİYATLAR VƏ ONLARDAN İSTİFADƏ

Sizə

məlumdur

Bioloji ehtiyat – insanların istifadə etdiyi və edə biləcəyi bitki və heyvanlar aləmi-dir. Bitki ehtiyatlarına oduncaq tədarük etmək üçün meşələr, biçənək və otlaqlar, göbələk və yosunlar, eyni zamanda qida (qoz, fındıq və s.) və dərman (müalicə üçün bitki yarpaqları, kökləri və s.) məqsədilə istifadə olunan ağac və kollar (on-ların yarpaqları, meyvələri və s.) daxildir. Heyvanlar aləmi də bioloji ehtiyatlar he-sab olunur.

• Tədqiqat işi •

COĞRAFIYA

və

KİMYA

Sxemdə raps bitkisindən necə istifadə edilməsi göstərilmişdir:

1. Raps bitkisi becərilir və yığılır.
2. Rapsın toxumundan yağ əldə edilir.
3. Raps yağı etanolla (1/10 həcmində) qarışdırılır, nəticədə yağ turşuları və qliserin çökərək efir yağı əmələ gəlir.
4. Efir yağı dizelə əlavə edilərək avtomobillər üçün adi yanacaq əldə olunur və xüsusi dizel mühərriklərində istifadə edilir.
5. Efir yağının istifadəsindən sonra havaya atılan qazlar bitkilər tərəfindən udulur.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- Avropa ölkələrində raps yağının istehsalının genişləndirilmə-sinin 3 səbəbini qeyd edin.

Raps bitkisindən yağ istehsalı son dövrdə Avropa ölkələrində geniş miqyas almışdır. Bu yağdan avtomobil yanacağı kimi kütləvi surətdə isti-fadə edilməsi planlaşdırılır.

Elektrik enerjisi istehsalında mühüm sahələrdən biri də **bioenergetikadır**. Bio-energetika – bioyanacaqdan istifadəyə əsaslanır. Bioyanacaq alternativ enerji mənbəyi olub bərpaolunan ehtiyatdır. Bioyanacağı bütün üzvi maddələrdən: soya, raps, peyin və s., hətta məişət tullantılarından da almaq mümkündür. Bioyanacaq bərk, maye və qaz halında ola bilər.

Bioyanacağın bərk növləri

1. Oduncaq və biokütlə

- **Oduncaq** – ən qədim yanacaq növüdür. Hazırda oduncaq və ya biokütlə istehsal etmək üçün *enerji meşələri*, yəni tezböyüyən (evkalipt, söyüd və s.) meşə sahələri genişləndirilir.
- **Biokütlə** – fotosintez nəticəsində enerji mənbəyinə çevrilir. Biokütlədən elektrik enerjisi və duru yanacaq istehsal etmək mümkündür.

2. Mal peyini

- Bəzi ölkələrdə elektrik enerjisi almaq üçün mal peyindən istifadə olunur. Bunun üçün, ilk növbədə, yaş peyin qalıblara salınır, qurudulur, istilik-elektrik stansiyalarında yandırılır. Müasir dövrdə qurudulmuş peyindən (təzəkdən) dağ kəndlərində qış aylarında evlərin qızdırılmasında da istifadə edilir.

3. Almaniyanın şimalında torf hasilatı

- Torf yanacağından **qranul** əldə edilir. Alternativ enerji mənbələrindən istifadə-nin inkişaf etdiyi bəzi Avropa ölkələrində mənzillərin qızdırılmasında qranuldan ist-i-fadə edilir. Qranulun ən iri istehsalçıları Avropa (İsveç, Almaniya, Avstriya) və Çindir.

Qranul

Bioyanacaqın maye növü. Bitkilərin xammal kimi istifadəsi zamanı alınan etanol, metanol, biodizel və s. bioyanacaq növləridir. Bioetanolumun dünyada istehsalının 45%-i Braziliyanın, 44,7%-i isə ABŞ-ın payına düşür. Braziliyada etanol şəkər qamışından, ABŞ-da isə qarğıdalıdan istehsal olunur. Şəkər qamışı və qarğıdalıdan alınan etanol iqtisadi cəhətdən daha sərfəli hesab edilir. Çünki neftdən alınan benzin istehsalı üçün böyük miqdarda vəsait tələb olunur (neftin kəşfiyyatı, hasilatı, daşınması, emalı və s.). Şəkər qamışının becərilməsi üçün Peru, Karib dənizi ölkələri, Hindistan, İndoneziya, Mozambik və s.-də əlverişli iqlim şəraiti olsa da, bu ölkələrdə şəkər qamışı, əsasən, şəkər istehsalında istifadə edilir. Avropa ölkələrində isə tərkibində nişasta və şəkər olan bitkilər, yəni buğda, sorqo, arpa, şəkər çuğunduru, kartof və s. həm də bioetanol istehsalı məqsədilə əkilir.

Bioyanacaq istehsalı üçün xammal mənbələri

Şəkər qamışı

Günəbaxan

Soya

Biodizel xammalı – bitki və yosunlardan alınan efir yağlarıdır. Avropada biodizel üçün raps və günəbaxandan, ABŞ-da soyadan, Kanadada kanoladan (rapsın növü), İndoneziya və Filippində palma və kokos yağından, Braziliyada kastor yağından istifadə olunur. Biodizel suya töküldükdə bitki və canlılara heç bir zərər vermir, suda həll olur, 28 gün sonra su hövzəsinin 99%-i biodizeldən təmizlənir.

Bioyanacağın qaz növü. Təbii qazın bioloji əvəzedicisidir. Bioloji tullantıların emalı zamanı metan və karbon qazı ayrılır. Bioqaz elektrik enerjisinin alınmasında və ya avtomobil yanacağı kimi istifadə edilir. Bioqaz istehsalı üçün ən yararlı xammal bioloji tullantılardır: peyin, quş zıllı, kanalizasiya lili, balıq və heyvan ıçalatı, çürümüş meyvə-tərəvəz qalıqları və s. Bioqazın istehsalı prosesində yaranan tullantılar kənd təsərrüfatı üçün əvəzsiz üzvi mənşəli gübrə hesab edilir. Belə gübrələr kimyəvi gübrələrdən daha üstündür və yeraltı suları (xüsusilə qrunut sularını) çirkləndirmir.

•**Bu maraqlıdır**• Bioqaz əldə etmək üçün sadə qurğulardan istifadə olunur. Onları ferma təsərrüfatlarında, ət və balıq kombinatlarında, süd məhsulları istehsal edən müəssisələrdə, quşçuluq fermalarının ərazisində yerləşdirmək məqsədəuyğundur. Belə qurğular təhlükəsiz, ekoloji cəhətdən təmiz yanacağın alınmasını təmin edir.

İstehsal prosesi:

- Enerji almaq üçün tullantılar torpağın altına basdırılmış iri çənə yığılır. Yaranan qaz xüsusi qurğuların köməyi ilə yanacağa çevrilir və emal edilir.

Bioqazdan alternativ enerji kimi istifadə edilməsinə yanaşma müxtəlif ölkələrdə fərqlidir. Bioqazdan ən çox istifadə edən ölkə Danimarkadır. Danimarkanın ümumi enerji balansının 18%-ni bioqaz təşkil edir. Bioqaz istehsal edən irihəcmli qurğuların sayına görə Almaniya fərqlənir. Hazırda İsveçrədə bioqazla işləyən avtobuslar da fəaliyyət göstərir.

Bioqazdan istifadə İEOÖ-də – Çin, Hindistan, Vyetnam, Nepal və s.-də sürətlə artır. Bu ölkələrdə fərdi evlər üçün bioqaz emal edən kiçikhəcmli qurğular da istehsal olunur.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

1. Azərbaycanda bioenergetikanın geniş inkişafına şərait var. Ona görə ki ...
2. Gələcəkdə ölkələrin ümumi enerji balansında bioenerjinin payı artacaq. Çünki ...
3. Bioenerji ehtiyatlarından istifadə ekoloji cəhətdən daha səmərəlidir. Buna səbəb ...

Öyrəndiklərinizi

TƏTBİQ EDİN

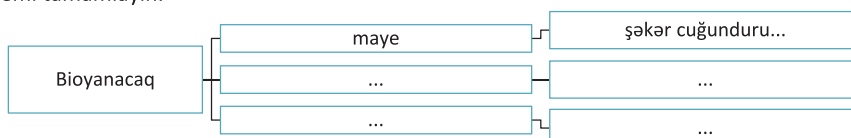
Şəkillərə əsasən (a, b, c) esse yazın. Bu şəkilləri nə birləşdirir?

Öyrəndiklərinizi

YOXLAYIN

1. Sxemi tamamlayın.

2. Xəritə-sxemə əsasən cədvəli tamamlayın.

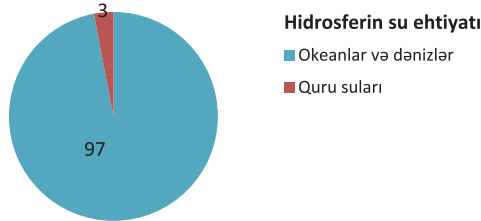
№	Ölkələr	Maye yanacaq əldə etmək üçün istifadə olunan xammal
1		
...		

5.3 DÜNYANIN İÇMƏLİ SU PROBLEMİ

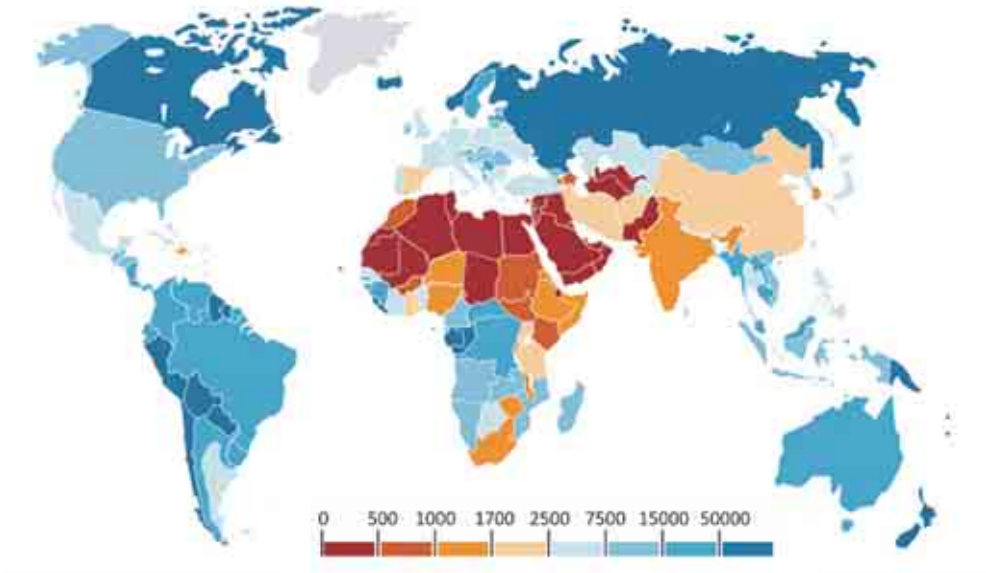
**Sizə
məlumdur**

Yer kürəsi su planetidir. Hazırda planetin hər sakininə 250 milyon ton su düşür. Lakin suyun 97%-i Dünya okeanının duzlu sularıdır. Quru suları – göllər, çaylar, yeraltı sular, bataqlıqlar Yer kürəsindəki suyun cəmi 3%-ni təşkil edir. Yerləşməsinə görə quru suları yeraltı və səth sularına ayrılır.

• TƏDQIQAT İŞİ • Xəritə-sxemə əsasən cədvəli tamamlayın.

Ölkələr üzrə il ərzində adambaşına düşən içməli suyun miqdarı, m³-lə.

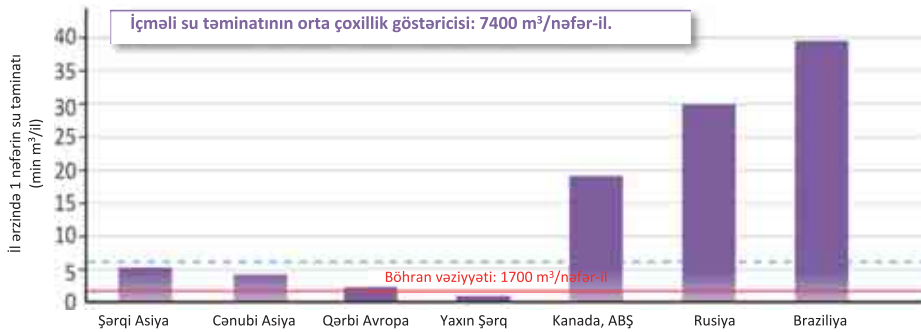
İçməli su qıtlığının mövcud olduğu ölkələr (m ³)	İçməli su ilə orta dərəcədə təmin olunmuş ölkələr (m ³)	İçməli su ilə yaxşı təmin olunmuş ölkələr (m ³)

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- İçməli su probleminin mövcud olduğu ölkələrin iqtisadi vəziyyətini təhlil edin.
- Ölkələrdə iqtisadi inkişafın səviyyəsi içməli su probleminin həllinə necə təsir edir?

Yer kürəsi su ehtiyatları ilə zəngin olsa da, içməli su (yaxud şirin su) çatışmazlığı global miqyas almaqdadır. İçməli suların çox hissəsi, əsasən, əhalinin məskunlaşmadığı Antarktida, Qrenlandiya və Arktika adalarında – örtük buzlaqlarında, habelə yüksək dağ zirvələrində buz halındadır. Bu sulardan geniş miqyasda istifadə etmək

hələlik mümkün deyil. Təbiətdə istifadə oluna biləcək içməli su resursları bütün hidrosferin cəmi 2%-ni təşkil edir. Tədqiqatçılar içməli su probleminin gələcəkdə digər problemlərdən daha ciddi ola biləcəyini proqnozlaşdırırlar. Hazırda Yer kürəsində 700 mln. nəfər insan su qıtlığından əziyyət çəkir. Mütəxəssislər hesab edir ki, 10 ildən sonra onların sayı 3 mlrd. nəfərə çata bilər.

Braziliya, Rusiya, Kanada, Çin, İndoneziya, ABŞ, Banqladeş, Hindistan, Venesuela, Myanma kimi ölkələrin içməli suya olan tələbatı bolsulu çayların hesabına ödənilir. Lakin içməli su ehtiyatının çox olması heç də bu ölkələrdə əhalinin su ilə tam təmin olunmasını göstərmir. Çünki təmin olunma il ərzində adambaşına düşən içməli suyun miqdarı ilə (m³) ölçülür.

Ölkələrin içməli su ilə təminatı

Ölkələr	İl ərzində adambaşına, m³	Ölkələr	İl ərzində adambaşına, m³
ABŞ	9628	Türkmənistan	206
Rusiya	29 944	Türkiyə	3210
Azərbaycan	972	Misir	30
Böyük Britaniya	2422	Nigeriya	1620
Almaniya	1297	Argentina	7506
Hindistan	1185	Braziliya	30 680
İran	1943	Kanada	90 104
Qazaxıstan	5041	Avstraliya	24 747
Pakistan	350	Yeni Zelandiya	81 562

İçməli su ehtiyatları cəmiyyətin inkişafında mühüm rola malikdir. Bu ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi, ekoloji cəhətdən qorunması, suların mühafizə olunması və s. müasir dünyanın əsas problemlərindən biridir. Problemlərin aradan qaldırılması üçün dünyanın bütün ölkələri birgə fəaliyyət göstərməlidir. Çünki hazırda dünyada təmiz su ehtiyatlarına olan tələbat insanların həyat və təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Əhalinin ümumi sayının artımı və iqtisadiyyatın inkişafı təmiz su qıtlığına səbəb olur. Su qıtlığı bəzi hallarda, xüsusilə *transsərhəd*, yəni eyni su mənbəyindən iki və daha artıq ölkənin istifadə etdiyi hövzələrdə daha kəskin şəkildə özünü göstərir. Bu problem bəzi hallarda siyasi gərginliklərlə nəticələnə bilər.

BMT-nin məlumatlarına əsasən, son 50 il ərzində Yer üzündə içməli su ehtiyatlarına nəzarət zəminində 500 münaqişə və 37 silahlı toqquşma baş vermişdir. Bunlara Hindistanla Pakistan, Sudanla Misir, İraqla Suriya, Seneqalla Mavritaniya və s. lokal münaqişələri misal göstərmək olar.

•**Bu maraqlıdır**• XX əsrin 50-ci illərində Suriya ilə İsrail arasında baş verən silahlı toqquşmaya hər iki ölkənin Colan yüksəkliyindəki şirin su ehtiyatlarına – İordan çayına nəzarət etmək iddiası səbəb olmuşdur.

•**Fəaliyyət**• Ölkələri transsərhəd su ehtiyatlarından asılılığına görə təhlil edin.

Ölkələr	asılılıq, %-lə
Küveyt	100
Türkmənistan	97,1
Misir	96,9
Mərakeş	96,5
Banqladeş	91,3
Nigeriya	89,6
Niderland	87,9
Azərbaycan	76,6

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- Hansı ölkələrin içməli su ehtiyatlarından asılılığı daha azdır?
- İçməli su ehtiyatlarından asılılıq ölkələrin iqtisadiyyatına necə təsir edir?

Müasir dünyada içməli suya tələbatın çoxalması suyun ölkələrarası ticarət əlaqələrində rolunun artması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, hazırda Niderland Norveçdən, Səudiyyə Ərəbistanı Filippindən, Sinqapur Malayziyadan içməli suyu idxal edir.

İçməli su çatışmazlığı ilə yanaşı, suyun keyfiyyət göstəricisi də əsas problemlərdən biridir. Suyun keyfiyyəti fiziki-kimyəvi göstəricilərə əsasən müəyyən olunur.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) ekspertləri qeyd edirlər ki, dünyada xəstəliklərin 80%-i keyfiyyətsiz içməli su ilə bağlıdır. Çirklənmiş su qarın yatalağı, vəba, dizenteriya, malyariya, sarıqızdırma və s. xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Bunun qarşısını almaq üçün suyun keyfiyyət göstəriciləri yaxşılaşdırılmalıdır.

Təbii su ehtiyatlarının qorunub saxlanması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- sənaye müəssisələri və məişətdə istifadə edilmiş çirkli sular yenidən təmizlənməli;
- sudan az istifadə edən istehsal texnologiyaları tətbiq olunmalı;
- kənd təsərrüfatında suvarma sistemləri təkmilləşdirilməli;
- gübrələrdən səmərəli istifadə edilməli və s.

• İNFORMASIYA FONDU •

Suyun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin ən geniş yayılmış meyarlarından biri tərkibində olan zərərli maddələrin miqdarıdır. Suda olan zərərli maddələrin maksimal miqdarı insanların və gələcək nəsillərin həyat və sağlamlığı üçün təhlükə törətməməlidir. İcməli suyun tərkibini müəyyən edən bir neçə standart var:

- Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının standartı.
- Avropa İttifaqının standartı.

Azərbaycanda suyun keyfiyyəti MDB ölkələrinin birgə qəbul etdiyi standartlara uyğun olaraq 35 meyar üzrə təmin edilir. ÜST 50, Aİ isə 75 standart üzrə suyun keyfiyyətini təmin edir. Keyfiyyətli və təmiz su mənbəyi artezian suları hesab olunur, çünki artezian suları iki sukeçirməyən lay arasında yerləşir, üstdəki sukeçirməyən lay onu çirklənmədən qoruyur.

•**Bu maraqlıdır.** Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəmərinin uzunluğu 262,5 km, boruların diametri 2 m-dir. Kəməri su ilə təmin etmək üçün Oğuz rayonu ərazisində 100-ə yaxın qazılan artezian quyusunun suyu anbarlarda cəmlənir və yüksək təzyiqlə borulara vurulur. Su kəməri səkkiz rayonun ərazisindən keçməklə Abşeron yarımadasına qədər uzanır.

Oğuz-Qəbələ-Bakı kəməri ilə Bakıya verilən suyun keyfiyyəti Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının standartlarına tam uyğundur.

Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəməri

Dünyanın bir sıra ölkələri ilə birlikdə Azərbaycan da su ehtiyatlarının mühafizəsi ilə bağlı bir sıra müqavilələrə imza atmışdır. Azərbaycan “Transsərhəd su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsinə dair konvensiya”ya (17 mart 1992-ci ildə Helsinkidə qəbul olunmuşdur) qoşulmuş və 14 mart 2000-ci il tarixində onu ratifikasiya (beynəlxalq sənədlərin təsdiqlənməsi) etmişdir. Lakin Azərbaycanın transsərhəd çay sularının qonşu dövlətlərin ərazisində həddən artıq çirklənməsi ölkəmizdə ekoloji gərginliyin artmasına, **ekosistemin** – canlı və cansız komponentlərin bir-biri ilə sıx əlaqədə olduğu su mənbələrinin korlanmasına səbəb olur.

Bu çayların sularında çirkləndirici maddələrin miqdarı (əsasən, fenol, mis, neft məhsulları) sanitariya normalarından 9–15 dəfə çoxdur. Yay aylarında isə bu göstəricilərin miqdarı daha yüksək həddə çatır.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Hindistan və Çindən Hind, Qanq və Xuanxe kimi bol sulu çayların axmasına baxmayaraq bu dövlətləri su ilə orta dərəcədə təmin olunmuş ölkələr qrupuna daxil edirlər. Çünki ...
- Su ilə zəif təminat ölkə iqtisadiyyatına təsir edir. Çünki ...
- Yer planeti su ilə zəngin olsa da, icməli su çatışmazlığı mövcuddur. Ona görə ki ...

Öyrəndiklerinizi TƏTBİQ EDİN

1. Mətnə əsasən cədvəli tamamlayın.

- Azərbaycanın çox hissəsi arid zonada yerləşdiyindən onun su ehtiyatları olduqca məhduddur. Suvarma əkinçiliyinin inkişafı, meliorativ tədbirlərin həyata keçirilməsi (şoran torpaqların yuyulması və s.), iri sənaye qovşaqlarının və şəhər aqlomerasiyalarının formalaşması Azərbaycanda şirin suya olan tələbatın getdikcə artması ilə nəticələnir. Respublikamızda il ərzində istifadə olunan ümumi su ehtiyatlarının 65–70%-i kənd təsərrüfatının, 20–25%-i sənayenin, qalan hissəsi isə əhəlinin icməli suya olan tələbatının ödənilməsinə sərf edilir.

Kənd əhalisi məişətdə orta hesabla gün ərzində adambaşına 15 litr su istifadə edir. Müasir şəhərlərdə isə bu göstərici 300–500 litrə bərabərdir. Azərbaycan çaylarının mövcud su ehtiyatları tələbatı ödəyə bilmir.

Ölkə ərazisindəki iri çaylar – Kür, Araz, Samur, Qanix, Qabırçı və s., əsasən, tranzitdir. Bu çaylar ümumrespublika içməli su ehtiyatının 65%-ni təşkil edir.

Hazırda Azərbaycanın Kür, Araz, Samur və digər çayları ekoloji problemlərlə üzləşmişdir. Onların içərisində Araz çayının ekoloji durumu daha acınacaqlıdır. Belə ki, Oxçuçay vasitəsilə onun sularına Ermənistan ərazisindən kimyəvi çirklə sular və yüksək dərəcədə zərərli maddələr axıdılır. Nəticədə çayın suyunda mikroflora və mikrofauna məhv olur, çayın özlünləşmə prosesi çətinləşir.

İçməli su mənbələrindən biri də yeraltı sularıdır. Qafqaz regionunda ən iri artezian hövzəsi Kür-Araz ovalığı hesab olunur. Gəncə-Qazax və Mil-Qarabağ düzlərində artezian sularından suvarma məqsədilə geniş istifadə olunur.

Hazırda respublikamızda təqribən 1,5 mln. ha suvarılan torpaq sahəsi mövcuddur. Bu torpaqları şoranlaşmadan qorumaq məqsədilə kollektor-drenaj sistemləri qurulub və meliorasiya tədbirləri həyata keçirilir. Görülən işlərə baxmayaraq suvarma sistemlərinin texniki vəziyyətinin zəif olması nəticəsində (kanalların dibinə beton çəkilməyib) torpaq sahələrinin 40 min ha-sı şoranlaşmaya məruz qalmışdır.

Əkin sahələrinin suvarılmasında su anbarları (Mingəçevir, Şəmkir, Bəhrəmtəpə və s.) xüsusi rol oynayır. Tərtərçay üzərindəki Sərsəng su anbarı Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə yerləşdiyindən ondan istifadə mümkünsüzdür. İşğaldan əvvəl bu su anbarı vasitəsilə Tərtər, Ağdam, Bərdə, Goranboy, Yevlax, Ağcabədi rayonları ərazisində 100 min ha-yə yaxın torpaq sahəsi suvarılırdı. Hazırda Sərsəng su anbarına texniki xidmət göstərilmədiyi üçün o, qəza vəziyyətindədir. Bu da regionun iqtisadi, sosial və ekoloji baxımdan gərgin zonaya çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Transsərhəd çaylarda su ehtiyatlarından istifadə edilməsi ilə bağlı Azərbaycanla Gürcüstan hökumətləri arasında ikitərəfli sənəd imzalanmışdır. Azərbaycan və İran arasında Araz çayının suyundan birgə istifadə ilə əlaqədar komissiya fəaliyyət göstərir. İşğalçı Ermənistanla hazırda transsərhəd çaylardan istifadə edilməsi və mühafizə olunması ilə bağlı məsələlərin həlli mümkün deyil.

Yeraltı suların daha çox cəmləndiyi ərazilər

Problem	
Problem özünü nədə göstərir?	
Problemi gərginləşdirən səbəblər	
Problemin həlli yolları	

Öyrəndiklərinizi YOXLAYIN

1. Su hövzələrinin çirklənməsi hansı sosial, iqtisadi və siyasi problemləri yaradır?
2. Verilən regionu içməli su ilə təmin olunması baxımından xarakterizə edin.

LAYİHƏ: “SU HÖVZƏLƏRİNİN ÇİRLƏNMƏSİ VƏ MÜHAFİZƏ TƏDBİRLƏRİ”

Su hövzələrini çirkəndirən mənbələrdən birini seçin və aşağıdakı plan üzrə təqdimat hazırlayın:

1. Çirkənmə mənbələri
 2. Çirkənmənin nəticələri (iqtisadi, ekoloji, siyasi)
 3. Su hövzələrinin daha çox çirkənməmiş olduğu ölkə və regionlar
 4. Çirkənmənin qarşısını almaq üçün görülməli tədbirlər
 5. Su hövzələrinin çirkənmə mənbəyinə görə Azərbaycandakı vəziyyətin təhlili
- Təqdimata xəritə-sxem, şəkillər əlavə edin.

Su hövzələrini çirkəndirən mənbələr.

Neft və neft məhsulları

Qısa məlumat

Hər il Dünya okeanına 10 mln. tondan artıq neft məhsulları axıdılır. Aerofotoşəkillər okean səthinin 30%-nin neft qatı ilə örtülü olduğuna dair informasiya verir.

Okeanın neftlə çirkənməsinin mənbələri müxtəlifdir: neft məhsulları boşaldıldıqdan sonra boş tankerlərə doldurulan suyun axıdılması, tankerlərə neftin yüklənməsi, sahilboyunda yerləşən neft emalı müəssisələrindən axıdılan sular, gəmi qəzaları və materik dəyazlığında olan neft mədənləridir.

Sənaye və məişətdə çirkəb suları

Sənaye və məişət çirkəb suları su ehtiyatlarının əsas çirkənmə mənbəyidir. Sellüloz-kağız sənayesi, kimya, koks-kimya, meşə kimyası, metallurgiya, maşınqayırma, elektrokimya, neft və qaz sənayesi müəssisələrinin sürətlə inkişaf etməsi çirkəli suların həcmının artmasına səbəb olur.

Kənd təsərrüfatı ilə əlaqəli çirkənmə

Hidrosferi çirkəndirən ən başlıca mənbələrdən biri əkinçilikdə istifadə olunan zərərli maddələrdir (pestisidlər, ammoniyak, nitrat, fosfor, kalium və s.). Xüsusilə suvarılan torpaqlarda bu maddələr yeraltı suları və d. su hövzələrini çirkəndirir.

İsti sulardan çirklənmə

Elektrik stansiyaları və sənaye müəssisələri çox zaman istifadə olunmuş isti və çirkli suları su hövzələrinə axıdır. Bu da suyun temperaturunun qalxmasına və sonda həmin suda yaşayan flora və faunanın məhvinə səbəb olur.

Radioaktiv çirklənmə

Radioaktiv elementlər su hövzələrinə düşdükdə onların kəskin çirklənməsinə səbəb olur.

1946-cı ildən başlayaraq Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, ABŞ və s. ölkələr radioaktiv tullantıları basdırmaq üçün okean dərinliklərindən istifadə edirlər. Bundan başqa, radioaktiv elementlər sualtı qayıqlarda baş verən qəzalar zamanı da okean sularına qarışır. Onların mənfi təsirləri uzunmüddətlidir.

Bərk tullantılarla çirklənmə

Okean və dəniz sularına atılan çoxsaylı əşyalar (şüşə qablar, süni polimerlərdən hazırlanmış məhsullar və s.) təbii mühit şəraitində dağılıb-çürümür.

5.4 DÜNYANIN ƏRZAQ PROBLEMI

Sizə
məlumdur

Tibbi coğrafiya xəstəliklərin yayılmasının təbii-coğrafi səbəblərini, onların xüsusiyyətlərini, təbii mühitin elementlərinin insan sağlamlığına təsirini öyrənir. Sağlam qida, içməli suyun tərkibi, qidalanma normasına əməl etmək və s. sağlamlıq göstəriciləridir.

• TƏDQIQAT İŞİ •

Ərzaq məhsullarının cari qiymətlərini müəyyən edin və cədvəli tamamlayın:

Nö	Ərzaq məhsulları	16–60 yaşında insanlar üçün, kq-la/il	Qiymət (AZN)
1	Un məhsulları (çörək və çörək məhsulları)	136,8	0,30 – 1,00
2	Kartof	54,8	0,5 – 1,50
3	Tərəvəz və bostan məhsulları	97,2	
4	Meyvə və giləmeyvələr	38,0	
5	Ət və ət məhsulları	84,0	
6	Süd və süd məhsulları	223,6	
7	Balıq və balıq məhsulları	7,7	
8	Yumurta (ədəd)	240	
9	Şəkər və qənnadı məmulatlar	16,9	
10	Bitki yağı, marqarin və s	10,9	
11	Kərə yağı	7,0	
12	Digər məhsullar	4,7	

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- Statistik göstəricilər əsasında müəyyən edin ki, ailəniz 1 il ərzində ərzaq üçün nə qədər vəsait xərcləyir?
- Hər bir ailənin ərzaq təminatına xərclənən vəsaitin miqdarının fərqli olmasına hansı amillər təsir göstərir?

İnsan öz orqanizminin normal və sağlam fəaliyyəti üçün müəyyən qədər ərzaq məhsulları qəbul etməli və gəlirlərinin müəyyən qismini ona xərcləməlidir. Dünya əhalisinin sayının çoxalması, sənayenin payının artması, təbii mühitin dəyişməsi, urbanizasiya səviyyəsinin yüksəlməsi və digər amillər *ərzaq probleminin* son illər qlobal miqyas almasına səbəb olmuşdur. Ərzaq problemi – ərzaq məhsullarının istehsalı, bölgüsü və istehlakında mövcud olan çatışmazlıqlardır. Əhalinin ərzaqla təminatı probleminin bioloji, iqtisadi, sosial, eləcə də siyasi əhəmiyyəti vardır. Hazırda bəzi region və ölkələrdə ərzaq problemi ərzaq təhlükəsizliyi, yəni ərzaq çatışmazlığı təhlükəsi həddinə çatmışdır.

• İNFORMASIYA FONDU •

Ölkələrdə ərzaq problemləri müxtəlif səbəblərdən yaranır. Bu, ilk növbədə, ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır. Ərzaq probleminin yaranmasının digər səbəbi əhalinin sürətlə artmasıdır. Səbəblərdən biri də keçmiş müstəmləkə ölkələrində əkin sahələrinin hər hansı ixrac xarakterli bitkilərin plantasiyasına ayrılması və çoxsahəli kənd təsərrüfatının məhv edilməsidir. Ərzaq problemlərinin yaranmasında – quraqlıq, sel, daşqın, subasma və bu kimi təbiət hadisələri də mühüm rol oynayır.

Ərzaq təminatı bilavasitə kənd təsərrüfatı və qida sənayesinin yaratdığı kompleks sahənin, yəni *aqrar sənaye kompleksinin* (ASK) inkişafından asılıdır. Ümumiyyətlə, əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasının 84%-i bitkiçilik, 16%-i isə heyvan-darlıq məhsulları hesabına ödənilir.

Əhalinin ərzaqla təmin olunmasına görə dünya ölkələri 4 qrupa ayrılır:

- aclıq problemi olmayan;
- yarım ac və ya gizli aclıq keçirən (yəni kifayət qədər qida aldığı halda orqanizmdə mineral və vitaminlər çatışmır);
- aclıq çəkənlər (yəni 1800 kilokaloridən az qida qəbul edən ölkələr);
- kritik aclıq vəziyyəti və ya ac ölkələr (əhalinin gündəlik qidalanması 1000 kilokaloridən daha aşağı olur).

BMT-nin hesablamalarına görə, hazırda dünyada hər doqquz nəfərdən biri müəyyən dərəcədə ac qalır. Gün ərzində dünyada 18 mln. uşaq aclıqdan əziyyət çəkir, 850 mln. insan isə doyunca qidalanmır. Qida çatışmazlığı müxtəlif sosial və iqtisadi problemlərin yaranması ilə nəticələnir.

Əhalinin ərzaqla təmin olunmasında qida rasionunun əhəmiyyəti böyükdür. Qida rasionu təbii şəraitdən və əhalinin milli adət-ənənələrindən asılıdır. Tibb elmi yerli qidaların keyfiyyətli və istifadəsinin faydalı olduğunu əsaslandırır. Yaşadığı mühitin təbii nemətlərindən istifadə edən insanların orqanizmi üçün bu qidaları daha məqsədəuyğun hesab edir.

ABŞ, Kanada, Avstraliya və Yeni Zelandiyada əhalinin qida rasionunda buğda, kartof, şəkər, ət, süd və balıq məhsullarına üstünlük verilir. Qərbi Avropa ölkələrinin qida rasionunda buğda və kartof məhsullarına tələbat nisbətən azdır. Burada ət, süd, yumurta, meyvə və tərəvəz məhsullarına tələbat daha çoxdur. Cənubi Avropa ölkələrində meyvə, tərəvəz, bitki yağı və un məhsullarından daha çox istifadə olunur. Cənubi, Cənub-Şərqi, Şərqi Asiya və Latın Amerikası ölkələrində yaşayan əhalinin qida rasionunda düyünün payı 60–90% arasında dəyişir.

•**Bu maraqlıdır**• Qida piramidası düzgün qidalanmanın optimal modelidir. O, pəhriz deyil, sağlam qidalanma üçün tövsiyələrdir. Müxtəlif ölkələrdə qida piramidasının tərkibindəki ərzaqların çeşidləri fərqlidir. Əksər ölkələrdə əhalinin əsas qida mənbəyi dənli bitkilərdir. Lakin gündəlik menyuda meyvə və meyvə şirələrinin (xüsusən yeniyetmələr üçün) olması vacibdir. Onlar orqanizmdə A və C vitaminlərinin mənbəyidir.

Qida piramidası

• **İNFORMASIYA FONDU** •

İnsanların gündəlik qida rasionunda ərzaq kilokaloriliyi ilə yanaşı, sağlam qidaların da rolu böyükdür. Mütəxəssislərin fikrinə görə, ən sağlam qida rasionu – Çad, Syerra-Leone, Mali, Qana, Kot-d'İvuar, Seneqal və İsraildə qeydə alınıb. Bu ölkələrin sakinləri, əsasən, yerli qidalara – meyvə-tərəvəz, qoz, fındıq və digər faydalı ərzaqlara üstünlük verirlər. Ən zərərli qidalar sayılan fast-fud və yarımfabrikatları ABŞ, Kanada, Çin, Çexiya, Qazaxıstan, Belarus, Argentina və s. ölkələrin sakinləri daha çox qəbul edirlər.

Ərzaq probleminin həll edilməsində BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı – ƏKTT (FAO) məqsədyönlü tədbirlər görür və ərzaq təhlükəsizliyinə nəzarət

edir. **Ərzaq təhlükəsizliyi** hər bir dövlətin aqrar və iqtisadi siyasətinin əsas məqsədlərindən biridir. Bu məqsəd dünya, region, milli, yerli və ev təsərrüfatları səviyyəsində həyata keçirilir. Beynəlxalq ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyası ilk dəfə 1973-cü ildə ƏKTT tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu konsepsiyaya görə, hər bir ölkə:

- ərzaq məhsullarının istehsal səviyyəsi,
- qida məhsullarının qiymətləri,
- ölkə əhalisinin alıcılıq qabiliyyəti,
- əhalinin gəlirlərinin orta aylıq səviyyəsi,
- dövlət tərəfindən aztəminatlı ailələrə verilən güzəşt və müavinətlər,
- dövlətin ərzaq resursları və s. ilə təmin edilməlidir.

Bundan başqa, Beynəlxalq Ərzaq Təşkilatı dövlətlərin ərzaq təhlükəsizliyinin əsas göstəricilərini: a) ölkədə taxıl ehtiyatlarının ümumi həcmi, b) növbəti taxıl yığımına qədər ehtiyat taxılın saxlanılmasını, c) əhalinin hər nəfərinə düşən taxıl istehsalının illik istehlakdan 17–20% artıq ehtiyatının olmasını (yəni ölkədə əhalinin illik tələbatından 2 ay artıq taxıl ehtiyatı olmalıdır) müəyyən etmişdir.

ƏKTT-nin son proqnozlarına görə, 2050-ci ildə Yer kürəsi əhalisinin əlavə 2,3 mlrd. nəfərini ərzaqla təmin etmək lazım gələcək. Bu məqsədlə dünya kənd təsərrüfatı istehsalı 70%-dək artırılacaq və məhsullar əkin sahələrinin hesabına deyil, məhsuldarlığın çoxaldılması yolu ilə əldə ediləcəkdir. Lakin iqlim şəraitinin pisləşməsi, su çatışmazlığı, torpaqların eroziyası dünyada ərzaq təminatında problemlər yarada bilər.

• **İNFORMASIYA FONDU** •

ƏKTT (FAO – Food and Agriculture Organization) – 1945-ci ildə Kanadanın Kvebek şəhərində təsis olunmuşdur. Mənzil-qərargahı Roma şəhərindədir. ƏKTT-nin şüarı “Çörək olsun!”dur.

Təşkilatın əsas fəaliyyət istiqamətləri:

- aclığın ləğvi;
- qidalanmanın və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;
- ərzaq, kənd təsərrüfatı, balıqçılıq məhsullarının istehsalı, emalı və bölgüsünün düzgün aparılması;
- aqrar-sənaye rayonlarının inkişafına və kənd əhalisinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına kömək etmək.

Dünya ölkələrinin ərzaqla təmin olunması adambaşına düşən ərzaq kalorisinin qiymətinə əsaslanır. Əhalinin gündəlik ərzaq norması 2 göstərici ilə ifadə olunur:

1) orqanizmin *qida enerjisi* ilə təmin olunmasına görə – Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı ilə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ƏKTT və ÜST) məlumatlarına əsasən bir insanın qidalanma normasının gün ərzində 2400–2500 kilokalori olması;

2) orqanizm üçün qəbul edilən *qida məhsullarının tərkibinə* görə – gündəlik tibbi norma üzrə tələb olunan qidaların qəbul edilməsi.

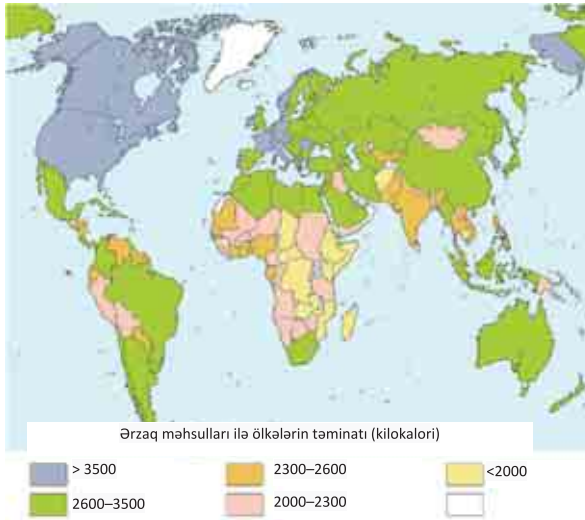
Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin aqrar və iqtisadi siyasətinin əsas məqsədlərindən biridir. Ona görə ki ...
- Ərzaq problemi demoqrafik problemlə sıx bağlıdır. Bunun səbəbi ...
- Əkin sahələrinin çox hissəsində ixracəyönlü əkinçiliyin inkişaf etdirilməsi problem yaradır. Çünki ...

Öyrəndiklərinizi TƏTBİQ EDİN

1. Xəritə-sxemə əsasən cədvəli tamamlayın.

Ərzaq məhsulları ilə ölkələrin təminatı			
Yüksək	Orta	Aşağı	Aclıq

Öyrəndiklərinizi YOXLAYIN

1. Xəritə-sxemədəki ölkələri ərzaq probleminin mövcudluğuna görə qruplaşdırın.

2. Cədvəli tamamlayın.

Ərzaq problemi		
səbəbləri	nəticələri	həlli yolları

3. Azərbaycanda əhəlinin gündəlik un məmulatlarına tələbatının norması 370 q qəbul edilmişdir. Ölkədə il ərzində təqribən nə qədər un istehsal edilməlidir?

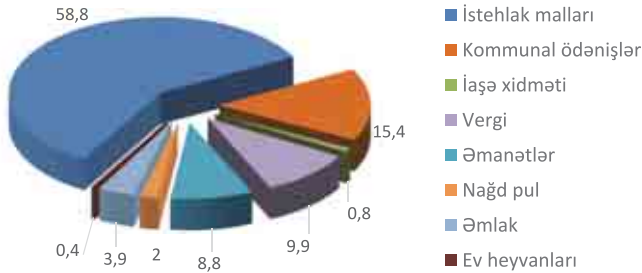
**Sizə
məlumdur**

İnsanlar cəmiyyətin məhsuldar qüvvəsi və istehsal edilən məhsulların istehlakçılarıdır. Onlar tələb-təklif, rəqabət əsasında bazar iqtisadiyyatını qurur, məhsul və xidmətlər üçün qiymətlər sistemini tətbiq edir, məhsulun maya dəyərini hesablayır və əlavə gəlir əldə edirlər.

• TƏDQİQAT işi •

Əhalinin gəlirlərinin xərcləndiyi sahələri təhlil edin.

Əhalinin xərcləri (dünyada %-lə)

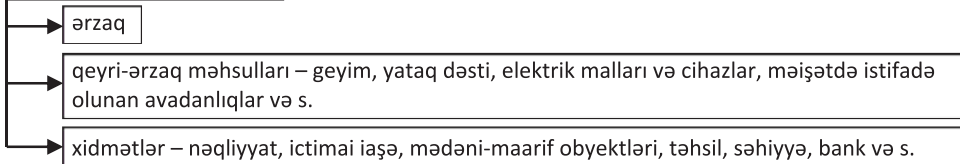
Müzakirə edin və nəticə çıxarın: – Əhalinin xərclərinə hansı amillər təsir edir?

Dünya əhalisi gəlirlərini müxtəlif sahələrə xərcləyir. Bu, ilk növbədə, onların məskunlaşdığı təbii şəraitdən, şəhər və ya kənd yaşayış məntəqələrində yaşamasından, əhalinin adət-ənənələrindən və s.-dən asılıdır. Bəzi xalqlar adət-ənənələrin (bayram, mərasimlər və s.) keçirilməsinə xeyli vəsait sərf edirlər. Təbii şəraitin sərt olduğu ərazilərdə əhalinin gəlirlərinin xeyli hissəsi qalın geyimlərə, mənzillərin qızdırılmasına və s. xərclənir.

Əhalinin xərcləri onların gəlirlərindən asılıdır. Adambaşına düşən gəlirlər isə həyat səviyyəsini əks etdirir. Əhalinin həyat səviyyəsini göstərən amillərdən biri **istehlak səbətidir**.

İstehlak səbəti – il ərzində orta hesabla insanın sağlamlığı və həyat fəaliyyəti üçün minimum ehtiyacların toplusudur. Bu, insanların həyat fəaliyyəti üçün tələb olunan minimal mal və xidmətlərin cəmidir.

İstehlak səbətinin tərkibi

İstehlak səbətinin tərkibinə daxil olan məhsulların sayı hər bir ölkədə fərqlidir. Bu rəqəm Fransada 250, ABŞ-da 300, İngiltərədə 350, Almaniya da 475, İtaliya da 530-a bərabərdir.

Əhalinin istehlak səbətinə daxil olan məhsul və xidmət ehtiyaclarının ödənilməsi səviyyəsi onların gəlirlərindən və alıcılıq qabiliyyətindən asılıdır. Məhsulların

qiymətlərinin dəyişməsi, pul şəklində olan əməkhaqqının artması və ya azalması istehlak səbətinə təsir edir.

Məhsul və xidmətin qiymətləri keyfiyyətin yaxşılaşdırılması, istehsal xərclərinin artması ilə əlaqədar olaraq (məsələn, taxılın qiymətinin artması un məhsullarının bahalaşmasına səbəb olur) arta bilər. Bu zaman pulun alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür, yəni **inflyasiya** baş verir.

• **İNFORMASIYA FONDU** •

İnflyasiya termini latınca “*inflatio*” sözündən əmələ gəlib, mənası “hədsiz artırılma” deməkdir. İnflyasiya tələb və təklifin tarazlığının pozulmasıdır. Bu isə, əsasən, əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin artımı fonunda yaranır.

Ölkə əhalisinin istehlak səbətinə olan tələbatının ödənilməsi dövlətin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Lakin dünyanın əksər ölkələrində əhalinin “istehlak səbətinə” olan tələbatı ödənilmir. İEOÖ-lərdə yaşayan 4,6 mlrd. insanın 800 mln. nəfəri normal, sağlam və fəal həyat tərzini sürmək üçün kifayət qədər ərzaq ala bilmir, yaxud xidmətlərdən istifadə etmir.

Dünya əhalisinin 2,5–3 mlrd. nəfəri yoxsul yaşayır. Onlar gün ərzində 2 ABŞ dollarından az vəsait xərcləyirlər. Əhalinin 1,2 mlrd. nəfəri isə səfil, yəni gün ərzində cəmi 1 ABŞ dolları və ondan daha az vəsaitlə dolanır, ən aşağı alıcılıq qabiliyyətinə malik olurlar. Əhalisinin əksər hissəsinin yoxsul olduğu ölkələr, əsasən, Mərkəzi, Şərqi, Qərbi Afrikada və Cənubi Asiyadadır.

• **İNFORMASIYA FONDU** •

Dünya Bankı tərəfindən adambaşına düşən illik gəlirlər 4 kateqoriyaya ayrılır:

- yüksək (13 000 ABŞ dollarından çox),
- orta (4000 – 13000 ABŞ dolları),
- aşağı (1000 – 4000 ABŞ dolları),
- çox aşağı (1000 ABŞ dollarından az).

Adambaşına düşən gəlirlərin çox olduğu ölkələrdə insanların alıcılıq qabiliyyəti daha yüksəkdir. Bu zaman əhalinin pul vəsaiti xərclədiyi sahələr də müxtəlif olur. Onlar gəlirlərinin müəyyən hissəsini digər ehtiyaclara: istirahətin təşkilinə, təhsilin səviyyəsinin artırılmasına, daşınmaz əmlakın alınmasına və s.-yə xərcləyirlər. Gəlirlərini qənaətlə və səmərəli istifadə edənlər isə büdcələrində toplanan vəsaiti **istiqraz** və **səhm** şəklində qorumağa üstünlük verirlər.

• **İNFORMASIYA FONDU** •

İstiqraz – şirkətin fond ehtiyaclarını ödəyə bilmək üçün borc sənədidir. **Səhmlər** isə şirkətin sərmayəsinin müəyyən bir hissəsini təmsil edir.

Səhm sahibinin ortaqlıq hüququ vardır.

İstiqraz borc sənədi, səhm isə mülkiyyət sənədidir. İstiqrazların gəliri sabit, səhmin gəliri isə dəyişəndir. Göründüyü kimi, səhm və istiqrazlar bir-birinə bənzəsə də, onların arasında böyük fərqlər mövcuddur. Buna baxmayaraq onların hər ikisi investisiya vasitəsidir.

• **Bu maraqlıdır** • Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ, ingiliscə: SOCAR) – neftin çıxarılması, daşınması, emalı və istehlakını həyata keçirir. Bununla yanaşı, şirkət investisiya qoymaq üçün qiymətli kağız, yəni istiqraz vərəqələri buraxır. SOCAR istiqrazları, əlbəttə, sahibinə əvvəlcədən müəyyən olunmuş müddətdə faiz gəlirini əldə etməyə imkan verir.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- İstehlak səbəti insanların həyat səviyyəsini əks etdirir. Çünki ...
- İnkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin alıcılıq qabiliyyəti daha yüksəkdir. Ona görə ki ...

Öyrəndiklərinizi

TƏTBİQ EDİN

Statistik məlumatlar əsasında Belçika ilə Banqladeşdə əhalinin alıcılıq qabiliyyətini müqayisə edin.

Belçika: əhalinin sayı 10,8 mln. nəfər, ÜDM isə 467 mlrd. ABŞ dolları

Banqladeş: əhalinin sayı 142 mln. nəfər, ÜDM isə 258,6 mlrd. ABŞ dolları

Öyrəndiklərinizi

YOXLAYIN

1. Düzgün ifadəni müəyyən edin.

- A. İstehlak səbəti insanların həyat fəaliyyəti üçün 1 il ərzində tələb olunan minimal mal və xidmətlərin cəmidir.
B. İstehlak səbəti 1 ay ərzində insan üçün minimal norma daxilində hesablanmış ərzaq məhsullarının cəmidir.

2. Uyğunluğu müəyyən edin:

1	İnflyasiya	a)	Mülkiyyət sənədidir.
2	Səhm	b)	Fond ehtiyaclarını ödəyə bilmək üçün borc sənədidir.
3	İstiqraz	c)	Pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsidir.

Dərsdən sonra

LAYİHƏ: "Ailənin istehlak səbəti"

1. İstehlak səbətinə daxil olmayan, lakin ailənizdə 1 il ərzində istifadə edilən ərzaq, qeyri-ərzaq məhsullarının və digər ehtiyacların (mənzil və kommunal, istirahət, təhsil və s.) siyahısını tərtib edin və onların təqribi qiymətlərini hesablayın.

Nö	Ərzaq və qeyri-ərzaq məhsulları, digər ehtiyaclar	16–60 yaşında insanlar üçün, kq/il	Qiymət (AZN)
1			
2			

2. Tərtib etdiyiniz siyahı və illik xərcləriniz üçün aldığınız nəticəni evdə valideynlərinizlə müzakirə edin.

3. Ailə büdcəsinə qənaət etmək barədə təkliflər hazırlayın.

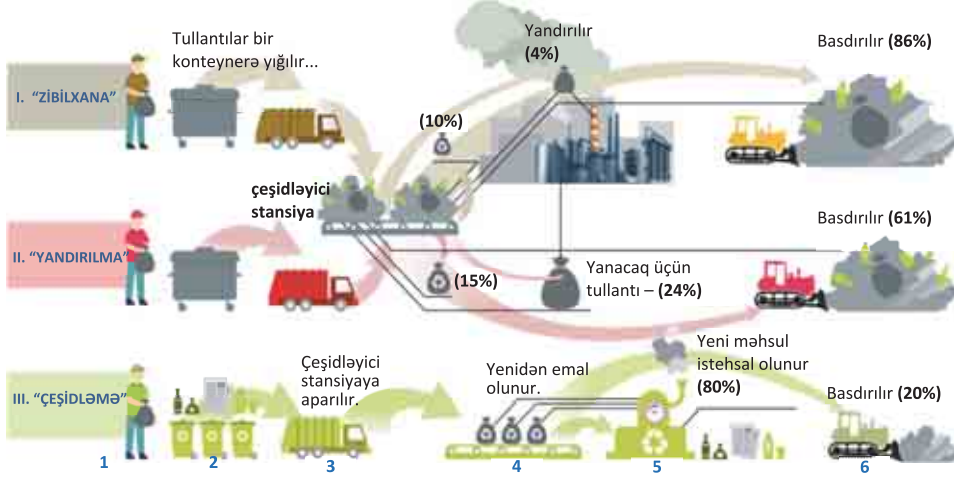
5.6 TULLANTILAR VƏ ONLARDAN İSTİFADƏ

Sizə məlumdur

Mütəxəssislərin fikrincə, iri şəhərlərdə gün ərzində bir nəfər 1 kq məişət tullantısı atır. Bu tullantılar ətraf mühitin çirklənməsində əsas mənbə sayılsa da, onlar qiymətli xammal hesab olunur. Tullantılardan səmərəli istifadə sayəsində faydalı qazıntılara qənaət etmək mümkündür.

• TƏDQIQAT işi •

Şəklə əsasən tullantıların hansı metodlarla utilizasiyasının məqsədəuyğun olduğunu təhlil edin.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- Hansı metodu daha üstün hesab edirsiniz?
- Məqsədəuyğun hesab etdiyiniz metodun hansı iqtisadi, sosial və ekoloji üstünlükləri vardır?

Tullantılar ətraf mühitin çirklənməsində ən mühüm problemlərdən biridir. Tullantılar 2 qrupa ayrılır.

• **Məişət tullantıları** – gündəlik istifadə olunan kağız, selofan, plastik və şüşə qablar, qida tullantıları və s.-dir. Təmir zamanı atılan tullantılar da məişət tullantıları sayılır.

• **İstehsalat tullantıları** – tibb ocaqlarında, sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrində atılan, eləcə də radioaktiv maddələrdir.

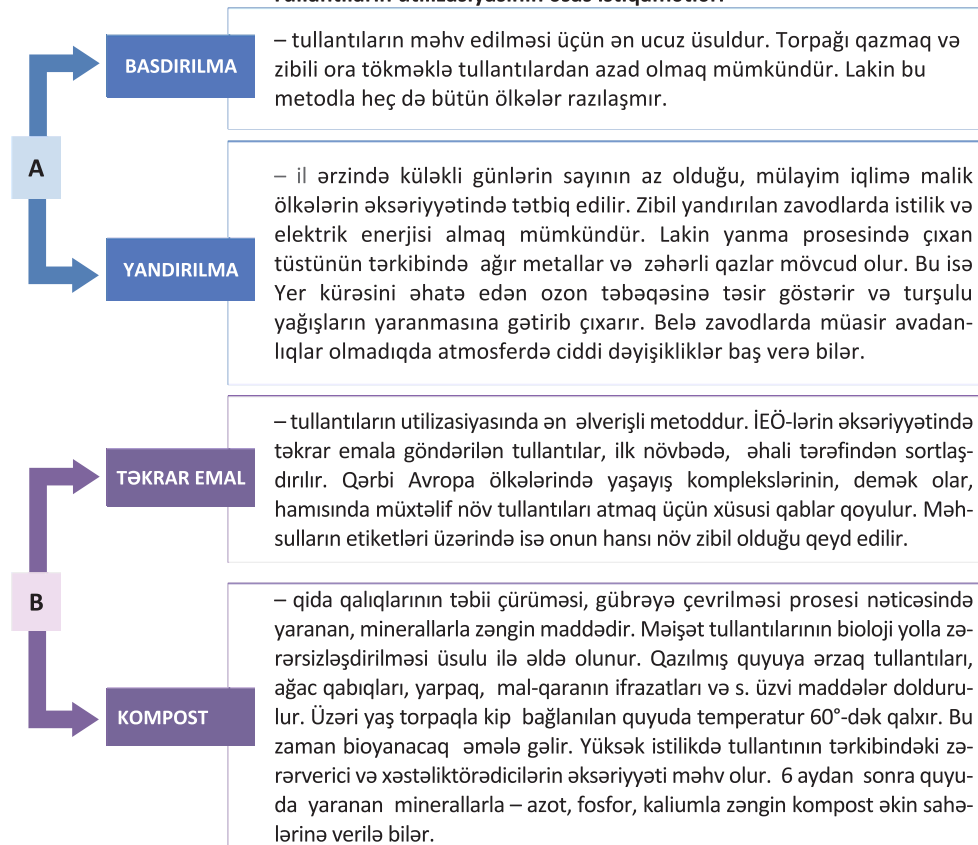
Hazırda əhəlinin məskunlaşdığı bütün ərazilərdə məişət və istehsalat tullantılarının həcmi təhlükəli həddə çatmışdır. Yer kürəsində nəhəng zibil yığınları yaranmışdır. Zibilliklər infeksiya xəstəliklərin mənbəyidir. Zibil çürüyərək zəhərli maddəyə çevrilir, torpağa hopur və suya qarışır. Tullantılardan təhlükəli metan qazı ayrılır.

Zibil növləri	Məhvölma müddəti
Qida tullantıları	1 ay ərzində
Kağız	2 ilədək
Texta parçaları, konserv qutuları	10 ilədək

Kərpic qırıntıları, beton parçaları, avtomobil akkumulyatorları, elektrik batareyaları, rezin təkərlər, plastik qablar	100 ilədək
Polietilen torbalar	200 ilədək
Alüminium qablar	500 ilədək
Şüşə	1000 il

Zibil tullantılarından xilas olmağın müxtəlif yolları vardır. Tullantıları səmərəli üsullarla zərərsizləşdirmək olar. Onlardan yarımfabrikatların, yanacaq materiallarının və s.-nin istehsalında xammal kimi istifadə edilə bilər. Bu proses *tullantıların utilizasiyası* adlanır.

Tullantıların utilizasiyasının əsas istiqamətləri

COĞRAFIYA

VƏ

KİMYA

Hazırda dünyada tullantılardan hazırlanan bioqazdan istifadə edən 150 “elektrik stansiyası” fəaliyyətdədir. Üzvi maddələrin anaerob qıcqırdılması metodu ilə bioqazın istehsal edilməsi Böyük Britaniya, Almaniya və Fransada daha geniş tətbiq olunur. Bunun üçün xüsusi qazılmış yeraltı boşluqlara üzvi tullantı doldurulur. Bu “zibillik”də toplanan metan qazından fasiləsiz olaraq 15–20 il ərzində bioqaz istehsal etmək mümkündür. İqtisadçılar hesab edirlər ki, 2030-cu ildən sonra zibilxanaların yaranması problemi olmayacaq.

Tullantıların utilizasiyası problemini müxtəlif ölkələr fərqli yollarla həll edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə tullantıların emalında ekoloji və iqtisadi prinsiplər daha üstündür. Hazırda dünya ölkələrinin əksəriyyətində ekoloji tarazlığı qorumaq məqsədilə tullantıların təkrar emalı üçün texnologiyalar tətbiq edilir. Avropa ölkələrində tullantıların 23%-i təkrar emal prosesinə cəlb olunur. Buna baxmayaraq hər il dünyada 700 mln. ton tullantı yaranır. Tullantıların çox az hissəsi canlı aləm üçün təhlükəsiz halda utilizasiya edilir.

Təkrar emalın
loqotipi

Məişət tullantılarının xeyli hissəsi basdırılır və ya yandırılır. Tullantıların təkrar emalı sahəsində lider olan ölkələrdə – Almaniya, İsveçrə və Yaponiyada da tullantıların 30–40%-i yandırılır. Bu ölkələr istisna olmaqla digər dövlətlərin əksəriyyətində tullantıların bir qismi torpağa basdırılır. Tullantıların miqdarına görə fərqlənən ABŞ-da (ildə 240 mln. ton) onların yarısından çoxu basdırılır, 14%-i yandırılır, 30%-i təkrar emal edilir. Azərbaycanda il ərzində 1,5 mln. tona yaxın istehsalat və məişət tullantıları yaranır. Onların da təxminən 300 min tona yaxını (20%) təkrar emal edilir.

• İNFORMASIYA FONDU •

Avropa İttifaqı ölkələrində məişət tullantılarının utilizasiyasının əsas istiqamətləri, %-lə (2016-cı il)

Ölkələr	Eməltmə	Yandırılma	Kompost	Basdırılma
Almaniya	48	34	14	0
Belçika	36	35	24	5
İsveç	36	49	14	1
İsveçrə	34	49	17	0
İrlandiya	32	39	4	62
Niderland	32	39	28	1
Sloveniya	34	1	2	62
Danimarka	34	48	14	4
Fransa	18	34	16	32
Bolqarıstan	0	0	0	100
Macarıstan	1	1	0	99

•**Bu maraqlıdır**• Tullantılardan istifadə, onların qablaşdırılmasını və idarə olunmasını öyrənən elm sahəsi **harbologiya** adlanır.

Almaniya. Ölkədə tullantıların toplanması və onların emalı ilə məşğul olan xüsusi sənaye sahəsi fəaliyyət göstərir. Almaniya tullantıların çeşidlənməsi praktiki

kasının tətbiq edildiyi ilk ölkələrdən biridir. Tullantıların çeşidlənməsi əhali tərəfindən aparılır. Tullantıların xammal kimi istifadəsini asanlaşdırmaq məqsədilə zibil qutuları əvvəlcədən kodlaşdırılır: ağ qutu – kağız; mavi qutu – qida tullantıları; qırmızı qutu – metal tullantıları və s.

Alman ailələrinin yaşadıkları mənzillərin əksəriyyətində mətbəxdə tullantıların emal edilməsi üçün avadanlıq quraşdırılır. Tökülən zibil qalıqları elevatorla binanın zirzəmisinə toplanır, xırdalanır, ələnir və bioqaz emalı üçün xüsusi avadanlığa boşaldılır. İstehsal olunan bioqaz binadakı mənzillərin qızdırılması, elektrik enerjisi və isti su tələbatını ödəməyə qabildir və beləliklə də binalar özünü təmin edə bilər. Almaniyanın zibilyandıran zavodlarından alınan elektrik enerjisi ölkədə istehsal edilən ümumi enerjinin 0,6%-ni təşkil edir. Hazırda belə zavodlarda yandırılmaq üçün zibil çatışmazlığı sonda ölkənin qonşu dövlətlərdən zibil idxal etməsi ilə nəticələnmişdir.

Almaniyada əhalinin tullantılara olan münasibəti ciddi alman qanunları və yüksək səviyyədə aparılan maarifləndirmə işləri ilə müşayiət olunur. Ölkədə plastik qablardan istifadə, marketlərdə polietilen torbaların verilməsi qadağandır. Ən kiçik yaşlarından etibarən alman uşaqları ətraf mühitə həssas münasibət göstərir, təbiətin və özünün sağlamlığının qayğısına qalır, təmizliyə nəzarət edirlər. Zibil çeşidlənməsi ilə məşğul olan əhalinin maddi maraqları təmin olunur. Zibil toplayan və təhvil verən yeniyetmələr mükafatlandırılır. Son illərdə belə könüllülərin (volontyor) fəaliyyəti nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır.

Yaponiya. İl ərzində ölkədə 50,5 mln. ton tullantı əmələ gəlir. Yapon məhəllələrinin çox hissəsində qida, məişət və lazımsız əşyalar adı ilə qruplaşdırılan plastmas zibil qablarına rast gəlmək olar. Yaponlar ekoloji mühitin qorunmasına və təkrar emal prosesinə zibilliklərin yaranmasına qarşı ciddi mübarizə aparmaqla başlayırlar. Kənd yerlərində də tullantıların çeşidləndirilməsi üçün xüsusi yerlər ayrılmışdır. Zibil növləri xüsusi gün və vaxtda atılır. Zibillərin toplanması, çeşidlənməsi, daşınması və emalı xüsusi qanunlarla tənzimlənir. Yaponiyada müxtəlif elektrotexnika avadanlığının və ya cihazların tullantısına istehsalçı müəssisə cavabdehdir. Təbliğət və maddi həvəsləndirmə yolu ilə əhaldən köhnə cihaz və avadanlıqların toplanması istehsalçı müəssisənin borcudur. Əks halda yapon qanunlarına əsasən cərimələr tətbiq edilir.

Braziliya. Cənubi Amerikada yüksək inkişaf etmiş ölkə olmasa da, tullantıların emalında fərqlənir. Kuritiba şəhəri məişət tullantılarının toplanmasına görə dünyada birinci yerdədir. Şəhərdə, demək olar ki, bütün plastik və şüşə qablar, metal, kağız və s. tullantılar toplanılır və təkrar emal edilir. Şəhər meriyası pul mükafatı və ya kiçik yemək paketləri müqabilində əhalinin kasıb təbəqəsini tullantı toplanmasına cəlb edir (ay ərzində 400 ton tullantı).

Azərbaycan. Ölkədə tullantıların toplanması, daşınması və zərərsizləşdirilməsi istiqamətində bir sıra işlər həyata keçirilir. Lakin tullantıların çeşidlənməsində əhalinin rolu çox azdır. Tullantılar, əsasən, Bakı, Sumqayıt, Gəncə və digər iri şəhərlərin ətrafında olan tullantı poliqonlarında toplanılır.

Bakı şəhərində orta hesabla adambaşına il ərzində 350 kq tullantı düşür. Tullantıların emalına, əsasən, 2009-cu ildən başlanılmışdır. “Təmiz şəhər” ASC layihəsi əsasında Balaxanıda tullantıların emalı zavodunda zibillər bərk, polietilen, metal, kağız və s. olmaqla çeşidlənir. Çeşidlənmiş tullantıların 40%-ə qədəri ikinci emala

göndərilir, qalan hissə isə yandırılır və basdırılır. Tullantıların yandırılması xüsusi sobalarda 850°C temperaturda həyata keçirilir. Sobaların üzərində yerləşdirilən xüsusi qurğulara su vurulur və qaynar su istilik şəbəkələrinə və istilik elektrostansiyalarına göndərilir. Emal zamanı əldə olunan qaynar su 231,5 mln. kvt/saat elektrik enerjisi istehsal etməyə imkan verir.

• İNFORMASIYA FONDU •

Hazırda inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində tullantıların çeşidlənməsində yeni texnologiyalar tətbiq olunur.

- kağız tullantıları (makulatura) kağız kütləsinə çevrilir və ondan kağız məhsulu alınır;
- şüşə kiçik hissələrə xırdalanır, üyüdüür və çınqıl ilə bircə beton və ya asfalta qatışdırılır;
- plastmas əridilir və sintetik xammala çevrilir;
- metal qırıntıları əridilir və müxtəlif detallar istehsal etmək üçün prokata çevrilir (tullantı metalın yenidən istifadəsi enerjiyə 90% qənaət etməyə imkan verir);
- qida tullantılarından və çürüntülərdən üzvi gübrələr alınır;
- sənaye və tibbi tullantıların bəziləri təhlükəli (batareyalar, ayaqqabı mazı, boya qabları, köhnə dərmanlar və dərman qabları və s.) ola bilər – onların çeşidlənməsi xüsusi texnologiyalar əsasında aparılır.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Tullantıların utilizasiya edilməsi bəşəriyyətin ən mühüm problemlərindən biridir. Ona görə ki ...
- Tullantıların təkrar emalı (onlardan ikinci dəfə istifadə edilməsi) onların zərərsizləşdirilməsinin ən əlverişli üsulu hesab olunur. Çünki ...
- Ölkələrin tullantıların basdırılması üsulundan imtina etməsi vacibdir. Çünki ...

Öyrəndiklərinizi

TƏTBİQ EDİN

Tullantıların utilizasiyasında dünya ölkələrindəki hansı nailiyyətlərin Azərbaycanda da tətbiqinin məqsədəuyğunluğu barədə qruplarda müzakirə aparın və nəticələrinizi təqdim edin.

Öyrəndiklərinizi

YOXLAYIN

1. Cədvəli tamamlayın.

Tullantıların utilizasiyasının üsulları	Nəticələr	
	mənfi	müsbət
1.		

2. Tullantıların utilizasiya edilməsi istiqamətlərinə görə uyğunluğu müəyyən edin.

No	Ölkələr	%	Utilizasiya istiqaməti
I	İsveçrə	1) 100	a) yandırma
II	Almaniya	2) 49	b) basdırma
III	Bolqarıstan	3) 48	c) emal etmə

Dərsdən sonra

LAYİHƏ: "AİLƏNİN MƏİŞƏT TULLANTILARI"

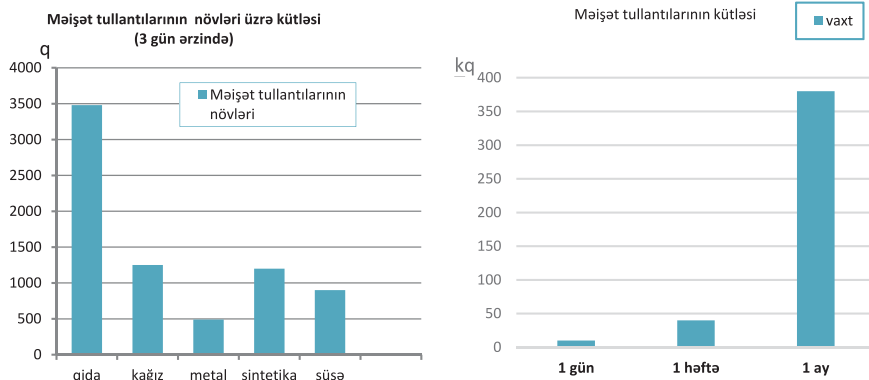
Məqsəd: 3 gün ərzində ailədə toplanan məişət tullantılarının miqdarının və tərkibinin təyin edilməsi.

Vəzifələr:

- mövzu ilə əlaqədar məlumatlarla tanış olun;
- 3 gün ərzində yığılan bərk tullantıları çeşidləyin;
- əldə olunan nəticələri cədvəldə qeyd edin;

- 4) 1 həftə və 1 ay ərzində toplanan zibillərin orta kütləsini hesablayın;
- 5) məişət tullantılarının azaldılmasına və təkrar istifadəsinə dair təkliflər verin.

(Nümunə):

Nəticə (nümunə):

1. Aparılan tədqiqat nəticəsində məişət tullantılarının həcmində qida tullantılarının (3000–3500 q) üstünlük təşkil etdiyini müəyyənləşdirmək olar. Onların yarısı ev heyvanlarına yem kimi, qalan hissəsi isə çürüntüyə çevrilə bilər.
2. İkinci yerdə kağız tullantılarıdır (1000–1200 q) ki, onlar da tez utilizasiya olunur, yəni yandırılır və torpaqda çürüyür (1 ay ərzində).
3. Üçüncü yeri sintetik tullantılar (900–1000 q) tutur. Onlar ən təhlükəli tullantılardır. Çünki çətin utilizasiya olunur. Sintetik tullantılar yandırıldıqda havaya çoxlu miqdarda zəhərli qazlar atılır, torpaqda gec çürüyür və ya heç çürümür.

Təkliflər (nümunə):

1. Ərzaq tullantılarından heyvanlara yem və ya həyatı təsərrüfatlar üçün gübrə kimi istifadə etmək olar.
2. Məişət tullantılarını təkrar istifadə etmək (məsələn: dibçək, qələmlər üçün stəkan və s. hazırlamaq).
3. Şüşə qabları ikinci dəfə istifadə etmək mümkündür.
4. Polietilen paketlərdən az istifadə etmək üçün dükanlara zənbil və ya torbalar aparmaq olar.

- “Məişət tullantılarından təkrar necə istifadə etmək olar?” barəsində düşünün və öz fikirlərinizi tətbiq etməklə müxtəlif təşkilatlar tərəfindən keçirilən “Məişət tullantılarının ikinci həyatı” sərgisində iştirak edin.

Regionları verilən plan üzrə səciyyələndirin.

1. Enerji mənbələri ilə təminat:
 - a) hazırda istifadə olunan enerji mənbələri;
 - b) alternativ enerji mənbələrindən istifadə perspektivləri.
2. İçməli su ilə təminat.
3. Ərzaq məhsulları ilə təminat.
4. Məişət tullantılarının utilizasiya edilməsi yolları.

Avrasiyanın siyasi xəritəsi

6

BEYNƏLXALQ İNTEQRASIYA VƏ QLOBALLAŞMA

Diaqnostik qiymətləndirmə

- 6.1. Beynəlxalq inteqrasiya
- 6.2. Beynəlxalq maliyyə mərkəzlərinin coğrafiyası
- 6.3. Azad iqtisadi zonalar
- 6.4. Dünyada sülh problemi
- 6.5. **Praktik dərs.** Türk dünyası birliyi
- 6.6. **Konfrans dərs.** Azərbaycanın iqtisadi-mədəni əlaqələri
Ümumiləşdirici sual və tapşırıqlar

Cəmiyyətin inkişafı prosesində dövlətlərin bir-biri ilə əlaqələri güclənir. Onlar hər hansı təbii-ictimai-sosial-ekoloji problemlərin həll edilməsində birgə fəaliyyət göstərirlər.

Maliyyə bazarlarının genişlənməsi, beynəlxalq integrasiyanın formalaşması, elm və texnologiyaların həyatın bütün sahələrinə tətbiqi və s. qloballaşma prosesinin tərkib hissəsidir. Bu proses dövlətlərarası integrasiya əlaqələrinin yaranmasına səbəb olur.

Son illər integrasiyaların gücləndirilməsinə transmilli korporasiyalar (TMK) təsir göstərmişdir. Onlar qloballaşmanın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi qiymətləndirilir. İntegrasiya proseslərinin formalarından biri olan azad iqtisadi zonalar (AİZ) isə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu münasibətlər sosial-iqtisadi inkişafa təkan verir, ölkələr xarici investisiyaların cəlb edilməsinə şərait yaradır, eyni zamanda əhalinin məşğulluğuna müsbət təsir göstərir.

1. Uyğunluğu müəyyən edin.

Kapital ixracı

Region və ölkələrin müəyyən məhsul və ya xidmət sahəsi üzrə ixtisaslaşması

Beynəlxalq coğrafi əmək bölgüsü

İxrac və idxal edilən məhsullar arasında fərqin olması

Ticarət balansı

Ölkələrin bir-birinə kredit verməsi

2. Xəritə-sxemdəki ölkələri üzv olduqları təşkilatlara uyğun qruplaşdırın.

Təşkilatlar	Ölkələr

3. Türk dövlət və qurumlarını cədvələ uyğun olaraq qruplaşdırın.

1. Tatarıstan. 2. Özbəkistan. 3. Sintiszyan-Uyğur. 4. Başqordıstan. 5. Saxa. 6. Qazaxıstan. 7. Altay. 8. Qırğızıstan. 9. Tıva.

Müstəqil türk dövlətləri	
Digər dövlətlərin tərkibində olan türk qurumları	

4. Xəritə-sxemdəki ölkələr üçün ümumi olan xüsusiyyəti tapın:

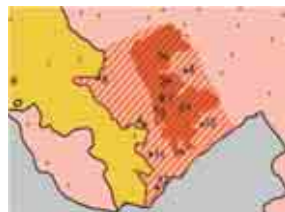
- eyni dil ailəsinə mənsubdur;
- iqtisadi cəhətdən varlı ölkələrdir;
- Aİ üzvü olan ölkələrdir;
- OPEK üzvləridir;
- ərəb ölkələridir.

5. Sxemi tamamlayın.

6. İşğal altında olan şəhər və rayonları müəyyənəldirin.

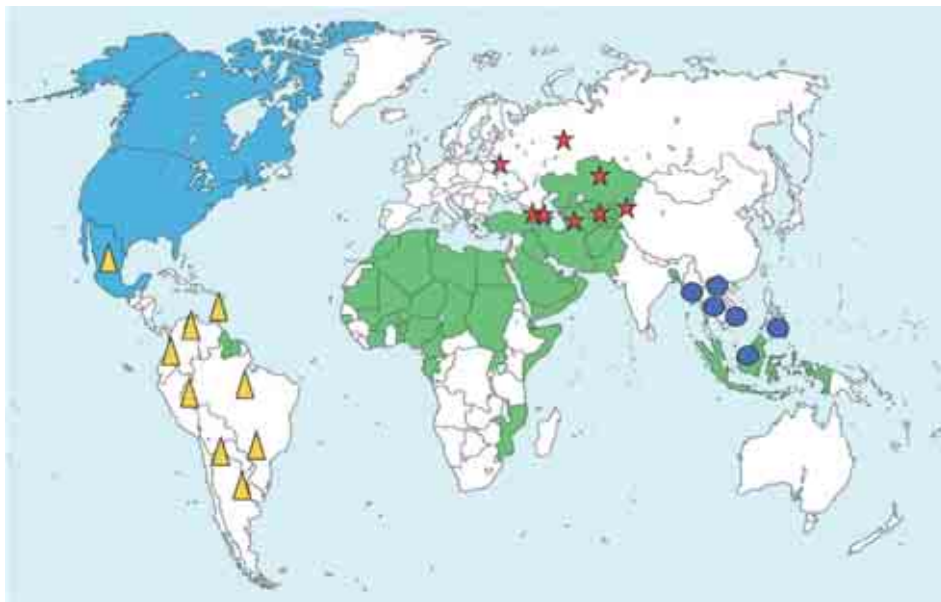

6.1 BEYNƏLXALQ İNTEQRASIYA

Sizə
məlumdur

• TƏDQİQAT İŞİ • Dövlətləri daxil olduqları beynəlxalq təşkilatlara uyğun olaraq qruplaşdırın.

Təşkilat	Fəaliyyət istiqaməti	Üzv olan ölkələr
Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası (NAFTA)	1994-cü ildə təsis olunub, ticarət, xidmət, investisiya, işçi qüvvəsi mübadiləsi və ekoloji maarifləndirmə sahəsində əməkdaşlığı həyata keçirir.	
Latin Amerikası İntegrasiya Assosiasiyası (ALADI)	1969-cu ildə təsis edilən And ölkələri, Latin Amerikası Azad Ticarət Zonası 1980-ci ildən ALADI kimi fəaliyyət göstərir. Latin Amerikası ölkələri arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrini həyata keçirir.	
İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT)	1969-cu ildə təsis edilən İslam Konfransı Təşkilatı 2011-ci ildən İƏT kimi fəaliyyət göstərir. İƏT iqtisadiyyat, elm, mədəniyyət və digər sahələrdə əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardımın göstərilməsini həyata keçirir.	
Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB)	1991-ci ildə təsis olunub, keçmiş SSRİ ölkələri arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişləndirilməsini həyata keçirir.	
Cənub-Şərqi Asiya Ölkələri Assosiasiyası (ASEAN)	1967-ci ildə təsis olunub, siyasi, iqtisadi və mədəni regional əməkdaşlığı həyata keçirir.	

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– Ölkələrin beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunması onlara hansı üstünlükləri verir?

• **İNFORMASIYA FONDU** •

Avropa
İttifaqının
bayrağı

Avropa İttifaqı (Aİ). Aİ-nin əsası 1948-ci ildə Brüsseldə Qərbi Avropa İttifaqı kimi yaradılmışdır. Hazırda Aİ 28 dövləti birləşdirən siyasi-iqtisadi təşkilatdır. Aİ-nin mənzil-qərarqahı Brüsseldə yerləşir. Aİ-nin əsas məqsədi Avropanın siyasi və iqtisadi üstünlüyə nail olmasıdır. Bunun üçün üzv ölkələr arasında, ilk növbədə, məhsul və xidmətlərin sərbəst dövriyyədə olduğu ümumi bazar və gömrük ittifaqını qurmaq tələb olunur.

Ölkələrarası əlaqələrin güclənməsində integrasiyaların (lat. “*integrasiya*” – “qovuşma”, “birləşmə”) rolu getdikcə artır. İntegrasiyanın ən mühüm növü **beynəlxalq iqtisadi integrasiya**dır. Beynəlxalq iqtisadi integrasiyaya nail olmaq üçün bir neçə

mərhələ keçmək lazımdır.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın ən sadə forması **güzəştli ticarət zonası**dır. Bu zonaya daxil olan ölkələr müəyyən məhsulların ixrac və idxalına güzəştlərin tətbiqini nəzərdə tutur. Güzəştli ticarət zonası ilə **azad ticarət zonası** arasında fərq böyük olmur. Çünki güzəştli ticarət zonasının məqsədi sonda azad ticarət zonasını yaratmaqdır.

Azad ticarət zonasında gömrük rüsumları və ticarət məhdudiyyətləri ləğv olunur. Bu zonaya daxil olmayan ölkələrə isə gömrük rüsumları tətbiq oluna bilər ki,

buna da nəzarəti **gömrük ittifaqı** həyata keçirir. Gömrük ittifaqının məqsədi üzv ölkələr arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin daha sıx qurulmasıdır. Mal və xidmətlərin sərbəst hərəkəti ilə bərabər, kapitalın və işçi qüvvəsinin sərbəstliyini təmin etmək üçün **ümumi bazar** formalaşır. İntegrasiyanın bu mərhələsində üzv ölkələr arasında fiziki (sərhədlər), texniki (standartlar) və maliyyə (vergilər) faktorları maksimum səviyyədə uyğunlaşdırılır.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın nisbətən mürəkkəb mərhələsi **iqtisadi ittifaq**dır. İqtisadi ittifaq üzv olan ölkələrdə məhsul istehsalı tənzimlənir, birgə xarici ticarət siyasəti yeridilir. Bu, eyni anda gömrük ittifaqına və ümumi bazara tətbiq edilir.

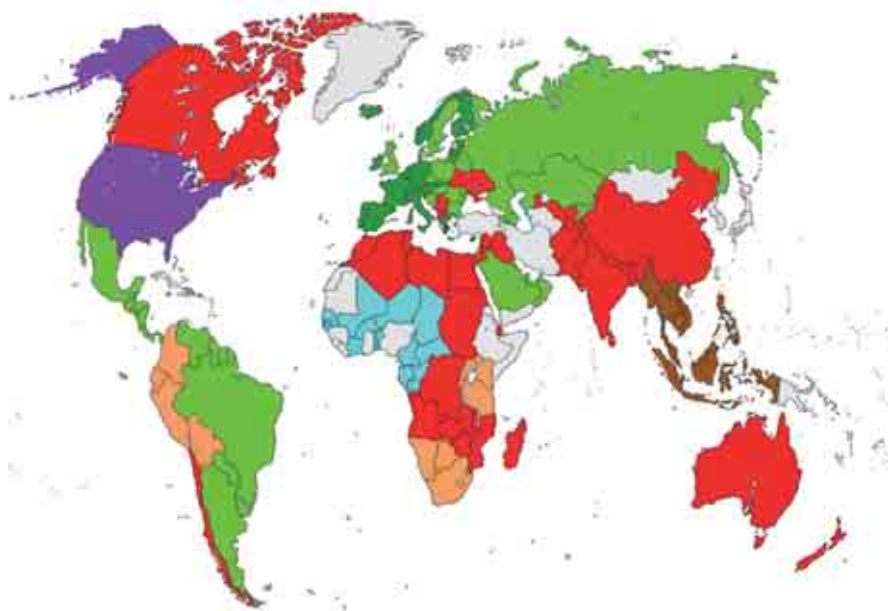
Növbəti mərhələ **iqtisadi və valyuta birliyi** adlanır. Birliyə daxil olan ölkələrdə iqtisadi və vahid valyutanın tətbiq edilməsi siyasəti həyata keçirilir.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın son mərhələsi **tam iqtisadi integrasiya**dır. Bu mərhələdə üzv olan ölkələr iqtisadi siyasəti təkbəşinə həyata keçirə bilmir. Ölkələr arasında integrasiya bütün sahələri (maliyyə, xarici siyasət, təhsil, ekologiya və s.) əhatə edir.

• **İNFORMASIYA FONDU** •

Tam iqtisadi integrasiya çoxmillətli təşkilatdan daha çox, vahid dövlətə bənzəyir. Hazırda Tam iqtisadi integrasiyaya yalnız ABŞ nail olmuşdur. Çünki ABŞ 50 ştat, 1 federal dairə və 13 koloniyani özündə birləşdirən yüksək integrasiya etmiş dövlətdir.

• Fəaliyyət • Xəritə-sxemdən istifadə edərək dünya ölkələrini iştirak etdikləri beynəlxalq iqtisadi integrasiyalar üzrə qruplaşdırın.

Beynəlxalq integrasiyalar	Ölkələr
Tam iqtisadi integrasiya	
İqtisadi və valyuta birliyi	
İqtisadi ittifaq	
Ümumi bazar	
Gömrük ittifaqı	
Azad ticarət zonası	
Güzəştli ticarət zonası	

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- Ölkələrin iqtisadi inkişafı ilə onların beynəlxalq iqtisadi integrasiyada tutduğu mövqe arasında əlaqə varmı?
- Beynəlxalq iqtisadi integrasiyaların ölkələrin iqtisadi inkişafına nə kimi təsirləri vardır?

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya **transmilli korporasiyaların** (TMK) yaranmasına səbəb olur. TMK-lar dünyanın bir çox ölkələrində müəssisə və filiallarla təmsil olunan iri şirkətlər birliyi. Onlar beynəlxalq aləmdə siyasi və iqtisadi təsir qüvvəsinə malikdir. Məsələn, Transatlantik Azad Ticarət Zonası Aİ ilə ABŞ arasında iqtisadi və ticarət maneələrini aradan qaldırmışdır.

Beynəlxalq integrasiyalar siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və s. istiqamətlərdə də ola bilər. Bu tip integrasiyalar **sahəvi təşkilatların** yaranmasına səbəb olur. Hər bir sahəvi təşkilat müəyyən məqsəddə xidmət edir. Onlar insanları sülhə, əmin-amanlığa və həmrəyliyə səsləyir, dünyada təhlükəsizliyin təmin olunmasına çalışır. Bunlara Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik (AEBA), Ümumdünya Turizm Təşkilatı (ÜTT), Təhsil, Elm və Mədəniyyət məsələləri üzrə İslam Təşkilatı (İSESKO), BMT-nin Maarif, Elm və Mədəniyyət məsələləri üzrə Təşkilatı (YUNESKO) və s. aiddir.

TƏŞKİLAT	FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTİ
	IAEA – Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik 1957-ci ildən BMT-nin ixtisaslaşdırılmış agentliyidir. Nüvə texnologiyasının dinc məqsədlərlə istifadə edilməsi sahəsində elmi-texniki əməkdaşlığı həyata keçirir. 168 ölkə AEA-nın üzvüdür.
	UNWTO – 1925-ci ildə təsis edilən “Turizmin təbliği üzrə rəsmi təşkilat” 1975-ci ildən ÜTT kimi fəaliyyət göstərir. BMT yanında ixtisaslaşdırılmış bir qeyri-hökumət təşkilatıdır. Üzv olan ölkələr arasında turizm sahəsi üzrə koordinasiya yaradır və vahid statistik məlumat bazasını formalaşdırır.
	İSESKO – Təhsil, Elm və Mədəniyyət məsələləri üzrə İslam Təşkilatı 1979-cu ildə təşkil olunmuşdur. İSESKO-nun yaradılmasında əsas məqsəd islam ölkələrinin həmrəyliyinə təmin etməkdir. Təşkilata 57 ölkə daxildir. Ölkələrin İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvü olması vacib şərtidir.
	UNESCO – BMT-nin Maarif, Elm və Mədəniyyət məsələləri üzrə Təşkilatı 1945-ci ildən fəaliyyət göstərir. YUNESKO insanların irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq təhsil, elm və mədəniyyət sahələri üzrə xalqların əməkdaşlığını genişləndirmək yolu ilə sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə kömək edir. 190 ölkə bu təşkilatın üzvüdür.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Güzəştli ticarət zonası ilə azad ticarət zonası arasında fərq böyük olmur. Çünki ...
- Transmilli korporasiyalar beynəlxalq aləmdə güclü iqtisadi və siyasi təsir qüvvəsinə malikdir. Ona görə ki, ...
- İqtisadi ittifaq beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın nisbətən mürəkkəb mərhələsidir. Ona görə ki ...

Öyrəndiklərinizi

TƏTBİQ EDİN

1. Cədvəli tamamlayın.

Dövlət	Təşkilat	İnteqrasiyanın səviyyəsi
Azərbaycan		
BƏƏ		
Rusiya		
İndoneziya		
ABŞ		
Boliviya		
Fransa		
Braziliya		
Niger		

Öyrəndiklərinizi

YOXLAYIN

1. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın ölkənin iqtisadiyyatına təsirlərini seçin:

- 1) ölkələrarası münəvişələrin qarşısını almaq üçün imkan yaranır;
- 2) digər ölkələrlə iqtisadi münasibətlərin yaradılmasında zəif iştirak edir;
- 3) ölkələrdə elmi-texniki tərəqqinin inkişafı sürətlənir;
- 4) ölkənin regional və sahəvi təşkilatlarda təmsil olunması imkanı yaranır;
- 5) ölkəyə hərbi müdaxilə təhlükəsi artır;
- 6) təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə imkanları genişlənir;
- 7) ölkələrarası ticarət əlaqələri sadələşir.

2. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın mərhələlərini ardıcıl düzün:

1. Azad ticarət zonası
2. Ümumi bazar
3. Güzəştli ticarət zonası
4. İqtisadi ittifaq
5. Gömrük ittifaqı
6. Tam iqtisadi inteqrasiya
7. İqtisadi və valyuta birliyi

3. Xəritə-sxemdəki ölkələri cədvələ uyğun qruplaşdırın.

No	Ölkələrin adı	Üzv olduğu regional təşkilat

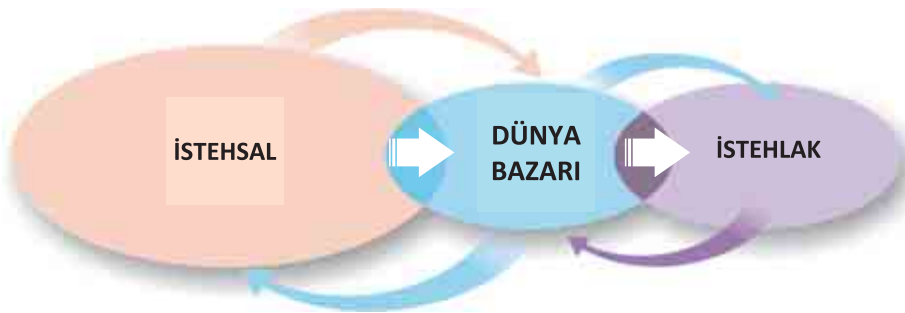
6.2 BEYNƏLXALQ MALİYYƏ MƏRKƏZLƏRİNİN COĞRAFIYASI

Sizə
məlumdur

Dünya bazarı ölkələr arasında mal mübadiləsinə olan tələbatdan yaranmışdır. Maşınlı sənaye və müasir nəqliyyat dünya təsərrüfatının formalaşmasına şərait yaratmışdır. Elmi-texniki inqilab isə dünya təsərrüfatının inkişafında mühüm rol oynamışdır.

•TƏDQIQAT İŞİ•

Sxemə əsasən dünya bazasının rolunun nədən ibarət olduğunu müəyyən edin.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- Dünya bazasına daxil olmadan ölkələrdə iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkündürmü? Fikrinizi əsaslandırın.

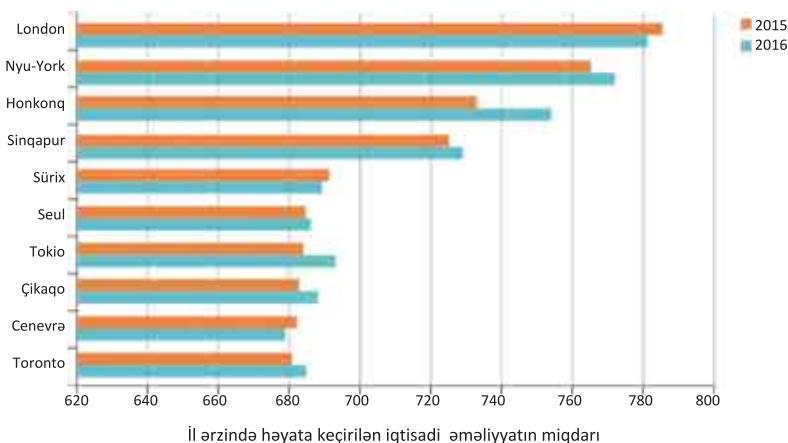
Dünya bazarında hər bir ölkə özünün milli təsərrüfatı ilə dünya təsərrüfatının formalaşmasında iştirak edir. Dünya bazasına səmərəli şəkildə integrasiya olunması isə ölkələrin iqtisadi inkişafına qarşılıqlı təsir göstərir.

İnteqrasiya ölkələrarası maliyyə münasibətlərinin də sıx şəkildə inkişafına səmərəli təsir göstərir və beynəlxalq maliyyə mərkəzlərinin yaranmasına səbəb olur.

Beynəlxalq maliyyə mərkəzləri (BMM) – maliyyə əməliyyatlarının (kreditlərin verilməsi, valyuta mübadiləsi, qiymətli kağızlar və qızıl sövdələşmələri və s.) həyata keçirildiyi bankların vahid mərkəzdə cəmlənməsidir.

BMM-in sayı çox deyildir. İlk maliyyə mərkəzi Böyük Britaniyanın London şəhərində yaradılmışdır. Hazırda dünyada həyata keçirilən maliyyə əməliyyatlarının əksər hissəsi London, Nyu-York, Singapur, Honkonq və Tokio BMM-ləri tərəfindən həyata keçirilir. Maliyyə mərkəzləri yalnız inkişaf etmiş ölkələrin ərazisində deyil, eyni zamanda Çin, Hindistan, Braziliya, Küveyt və digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də mövcuddur. Bu mərkəzlərin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün xüsusi **reyting cədvəli** müəyyən edilmişdir. Reyting cədvəli (ing. *“reyting” – obyektin əhəmiyyətini və ya nüfuzunu göstərən say göstəricisi*) – 1 il ərzində BMM-in fəalliyətinin iqtisadi göstəriciləri əsasında tərtib edilir. Bu göstəricilər rəqəmlərlə ifadə olunur (1 bənd = 1 iqtisadi əməliyyat vahidi deməkdir).

Dünyanın
10 ən iri
beynəlxalq
maliyyə
mərkəzi
(2015–2016-cı
illər üzrə)

• Fəaliyyət •

Xəritə-sxemə əsasən beynəlxalq maliyyə mərkəzlərinin daha çox yerləşdiyi regionları təhlil edin.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- Beynəlxalq maliyyə mərkəzlərinin yerləşdiyi ərazi ilə həmin regionun iqtisadi inkişaf səviyyəsi arasında hansı əlaqə vardır?

BMM-də həyata keçirilən əsas əməliyyatlardan biri **valyuta mübadiləsidir**. Bu mübadilə **valyuta bazarı** yaradır. Valyuta bazarında xarici əmanətlər və qiymətli metalların alğı-satqı əməliyyatları həyata keçirilir. Valyuta bazarlarında maliyyə

əməliyyatları, əsasən, avro (Aİ), dollar (ABŞ), iyen (Yaponiya) və funt-sterlinq (Böyük Britaniya) ilə aparılır. Mübadilə zamanı əldə edilən gəlir bankların büdcəsinə daxil olur.

• Fəaliyyət-2 •

COĞRAFIYA

və

RİYAZİYYAT

Xaricdə məşhur universitetlərin birində təhsil almaq üçün 31 min ABŞ dolları tələb olunur. Valyuta məzənəsinə əsasən manatı ABŞ dollarına dəyişdirin.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- ABŞ dolları yenidən manata dəyişdirilərsə, nə qədər pul itkisinə yol verilir?

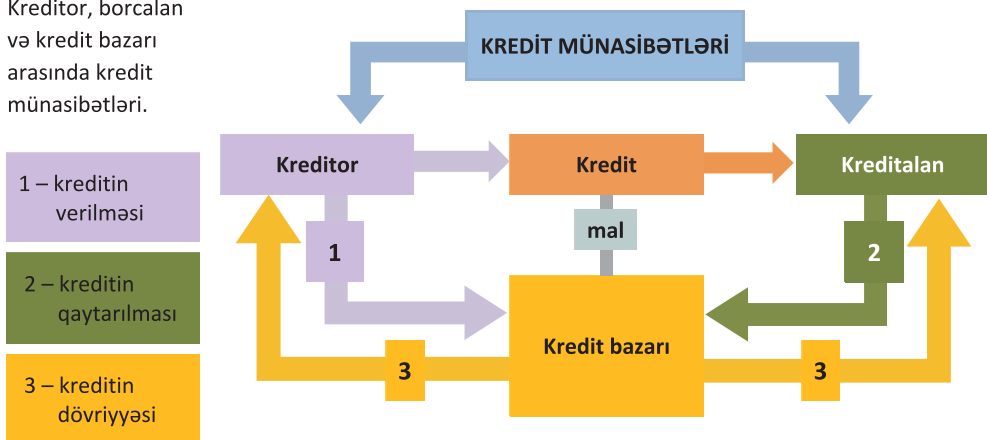
Valyuta məzənnələri

10.05.2018	Mərkəzi Bank	Alış	Satış
\$ USD	● 1,7022	1,6930	1,6990
€ EUR	▼ 1,9386	1,8975	1,9450
£ GBR	▼ 2,1921	2,1225	2,2260

Valyuta münasibətləri ölkələrarası beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin güclənməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycanda 1994-cü ildən Bakı Banklararası Valyuta Birjası fəaliyyət göstərir. Hazırda respublikamızda milli və xarici valyutaya olan ehtiyaclar Milli Bank tərəfindən tənzimlənir.

BMM-in fəaliyyət istiqamətlərindən biri də kreditlərin verilməsidir. Dünya **kredit bazarı** müxtəlif kreditlərin verilməsi üçün ölkələrarası qarşılıqlı bir sistemdir. Kredit – geri qaytarılmaq şərti ilə müəyyən müddətə faizlə verilən pul vəsaitidir. Bu vəsait nağd şəkildə verilə və ya kreditəlinin hesab nömrəsinə keçirilə bilər. Kredit sövdələşmələrində kreditor və kreditəlin iştirak edir.

Kreditor, borcalan və kredit bazarı arasında kredit münasibətləri.

Kreditdən fərqli olaraq **lizinq** uzun müddətə verilir və adətən, müştərilərdən əlavə girov tələb etmir. Lizinq, əsasən, sənaye avadanlığı, maşın, yeni texnologiya, istehsal təyinatlı bina və tikililər şəklində olur.

• **Bu maraqlıdır** • **Kredit kartı.** 1949-cu ildə iş adamı F.Maknemer dostları ilə birlikdə restoranda nahar etdikdən sonra hesabı ödəmək istərkən portmanatı evdə unutduğunu aşkarlayır. Nağd ödəniş edə bilməyən Maknemer pis vəziyyətdə qalır. Bu hadisədən sonra onda kredit kartı yaratmaq ideyası yaranır.

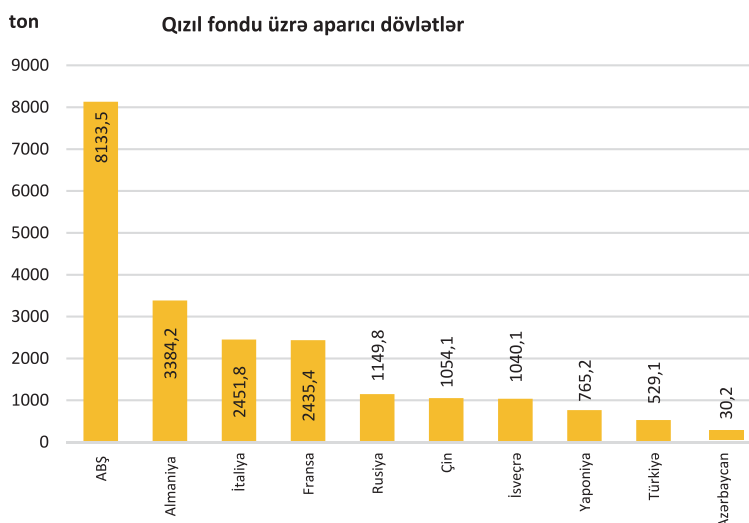

Kredit kartı – müştəriyə ayrılmış kreditlərin köçürülməsi üçün nəzərdə tutulmuş bank kartıdır. Müştəri bu cür kartlar vasitəsilə ehtiyaclarını nağd ödəniş etmədən, bankdakı pul vəsaitinin hesabına əsasən ödəyə bilər.

Hazırda “VISA International” və “MasterCard Worldwide” dünyada ən çox yayılmış kartlardır.

Beynəlxalq maliyyə mərkəzlərində aparılan digər əməliyyat növlərindən biri də qızılın və qiymətli kağızların alqı-satqısıdır.

Qızıl ehtiyatı dövlətlərə maliyyə siyasətini həyata keçirmək və fəvqəladə hallar zamanı ən zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün lazımdır. Buna görə də dünyanın əksər dövlətlərinin qızıl fondu mövcuddur. Dünya bazarında qızıl – **1 unsiya** (31,1 q) ilə hesablanır.

Qiymətli kağız səhm, istiqraz və s. formada ola bilər. Bu kağızlar pul kapitalını cəlb etmək məqsədilə buraxılır və qanunvericiliklə müəyyənləşdirilən hüquqi sənəddir. Qiymətli kağızların səciyyəvi cəhəti pul vahidini özündə ifadə etməsidir. Bu kağızlar dövlət və qeyri-dövlət əhəmiyyətli ola bilər. Dövlət əhəmiyyətli qiymətli kağızlardan biri istiqrazlar hesab olunur. Qiymətli kağıza sahib olan şəxs onun dəyərindən faiz almaq hüququna malikdir. Səhmlər isə sahibinə əmlakdan pay almaq hüququ verir, səhm sahibləri mülkiyyəti birləşdirə və ya bölə bilərlər. Qeyri-dövlət qiymətli kağızları müxtəlif şirkətlər, yaxud fiziki şəxslər tərəfindən buraxılır.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Dünyanın əksər dövlətlərinin qızıl fondları mövcuddur. Çünki ...
- Sahibkar texniki avadanlıq almaq üçün lizinq götürsə, ona daha çox sərf edir. Ona görə ki ...
- Hazırda bütün ölkələrdə valyutadəyişmə məntəqələrində avro, ABŞ dolları, Yaponiya iyni və Britaniya funt-sterlinqini yerli valyuta ilə dəyişdirmək mümkündür. Ona görə ki ...

Öyrəndiklərinizi

TƏTBİQ EDİN

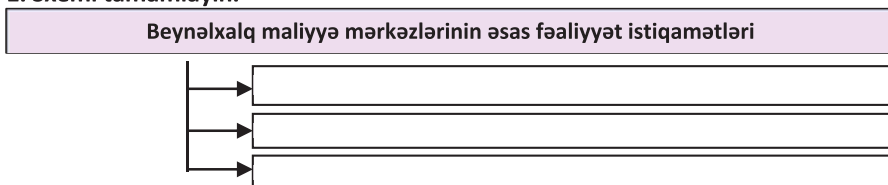
Mətn və xəritə-sxemdən istifadə edərək cədvəli tamamlayın.

Beynəlxalq maliyyə mərkəzlərinin yerləşdiyi ölkələr	
İEO	İEOÖ

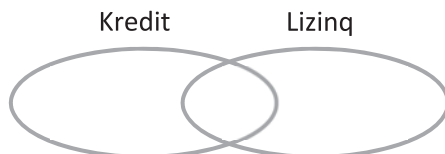
Öyrəndiklərinizi

YOXLAYIN

1. Sxemi tamamlayın.

2. Kreditlə lizinqin oxşar və fərqli cəhətlərini Venn diaqramına əsasən müqayisə edin.

6.3 AZAD İQTİSADI ZONALAR

Sizə
məlumdur

Məhsulun tələbatdan artıq istehsal olunması iqtisadi münasibətlərin yeni formasının meydana gəlməsinə səbəb olmuş, nəticədə tələb və təklif əsasında bazar münasibətləri formalaşmışdır. Bazarda üstünlüyə malik olan məhsul və ya xidmət növü rəqabətədavamlı hesab edilir.

• TƏDQIQAT İŞİ •

İqtisadi inkişafa təsir göstərən amilləri təhlil edin və cədvəli tamamlayın.

Amillər	Həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan tədbirlər
İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması	
Kiçik sahibkarlığın inkişafına dəstək	
Aqrar sektorda aparılan islahatlar	
Əhalinin işlə təminatı	
Prioritet (aparıcı) sahələrin inkişaf etdirilməsi	

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– İqtisadiyyatın inkişafına təsir edən amillərin həyata keçirilməsinin siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə hansı nəticələri ola bilər?

Müasir dünyada ölkələrarası bazar iqtisadi münasibətləri, əsasən, formalaşmış, dövlətlər arasında beynəlxalq ticarət əlaqələri genişlənməmişdir. Ölkələrin iqtisadiyyatına kapital qoyuluşu xeyli artmışdır. Bunların nəticəsi kimi **azad iqtisadi zonalar (AİZ)** yaradılmışdır. İlk AİZ 1934-cü ildə gömrük rüsumlarının azaldılması və xarici ticarətin genişləndirilməsi məqsədilə ABŞ-da yaradılmışdır.

• İNFORMASIYA FONDU •

1973-cü il mayın 18-də Yaponiyanın Kioto şəhərində beynəlxalq sazişdə ilk dəfə rəsmi olaraq AİZ-in tərifı hazırlanmışdır: "AİZ – ölkə ərazisinin bir hissəsi olub müəyyən güzəştlərə əsaslanan xarici ticarət məkanıdır".

AİZ ölkə ərazisinin xüsusi rejim üzrə fəaliyyət göstərən bir hissəsidir. AİZ-in yaradılmasında əsas məqsəd ərazinin əlverişli coğrafi mövqeyindən və nəqliyyat imkanlarından səmərəli istifadə edilməsi, investisiyaların cəlb olunması, yeni iş yerlərinin açılması, dünya təcrübəsinin mənimsənilməsi, eləcə də ölkənin geridə qalmış bölgələrinin inkişafına təkan verməkdir. AİZ-lər İEO-lərin yerləş-

1985-ci ildə Cəbəl-əli AİZ-i yaradılan zaman onun ətrafında yalnız bir bina (ticarət mərkəzi) var idi. Hazırda dünyanın ən mühüm AİZ-lərindən biri olan Cəbəl-əli BƏƏ ÜDM-nin 20%-ni verir. Onun il ərzində ümumi ticarət dövriyyəsi isə 100 mlrd. ABŞ dollarından çoxdur.

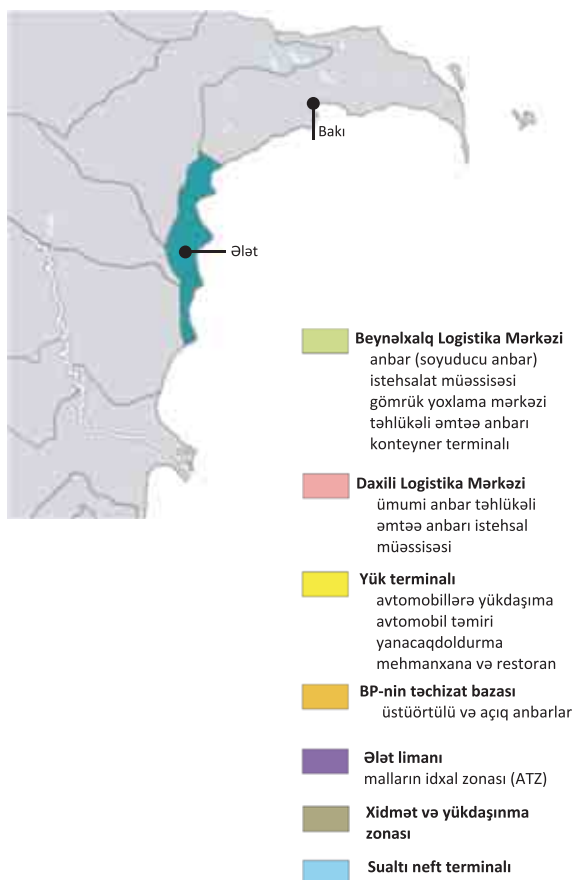
Cəbəl-əli AİZ-i
(Dubay, BƏƏ)

diyi regionlarda iqtisadi qeyri-bərabərliyin aradan qalxmasına şərait yaradır. Onlar təkcə xarici bazar üçün deyil, həm də daxili bazara xidmət edir. İEOÖ-lərdə isə AİZ-lər ölkəyə xarici investisiyaları cəlb edir, yeni texnologiyaları mənimsəmək imkanı yaradır.

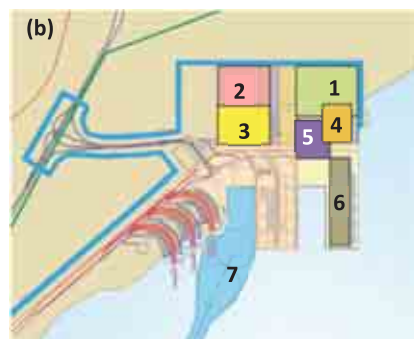
AİZ-in əsas fəaliyyət istiqamətləri			
Ticarət zonaları	Sənaye zonaları	Texniki zonalar	Servis zonaları
Güəştli gömrük	İdخال zonaları	Texnopolis	Ofşor zonalar
Təchizat anbarları	İxrac zonaları	Texnopark	Maliyyə mərkəzləri
Azad liman	Sənaye parkları	İnnovasiya mərkəzi	Bank xidmətləri
Azad ticarət zonası	Elmi-texniki parklar		İaşə xidmətləri
Rüsumsuz mağazalar			Ekoloji parklar

AİZ-də investora dövlət qanunvericiliyi tərəfindən hüquq və zamanətlər verilir, şirkətləri təmsil edən müəssisələr sadələşdirilmiş qaydada qeydiyyatla alınır. Gömrük məntəqələrində əlavə rüsum alınmır. İdخال və ixrac əməliyyatları isə daha asan həyata keçirilir.

Ələt Azad İqtisadi Zonası (xəritə-sxem)

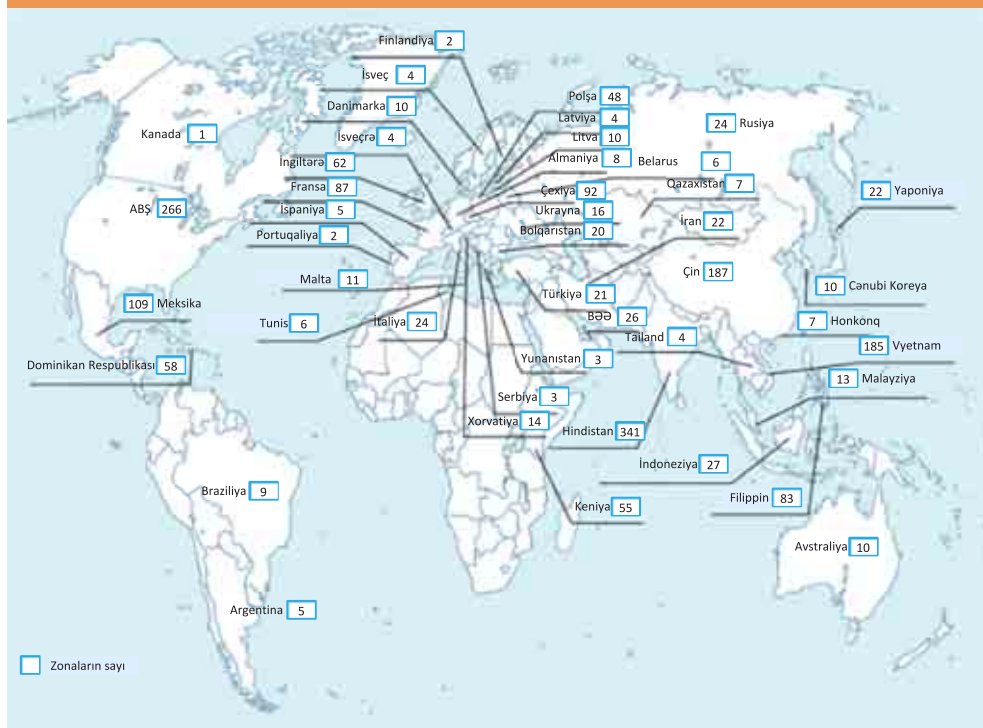

Layihənin ümumi görünüşü (a)
və sxemi (b)

Beynəlxalq şirkətlər AİZ-ə əlverişli güzəştlər və yüksək mənfəət imkanı kimi baxır. Şirkətlər istehsalı genişləndirməklə regionun davamlı iqtisadi inkişafına nail olur; məsələn, Asiyada yerləşən AİZ-də transmilli şirkətlərin mənfəəti 40%-dən çoxdur.

• Fəaliyyət • Azad iqtisadi zonaların xəritə-sxeminə təhlil edin və cədvəli tamamlayın.

Regionlar	Əsas ölkələr	AİZ-lərin sayı

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– AİZ-lərin daha çox cəmləşdiyi regionlar hansılardır və buna səbəb nədir?

14 aprel 2009-cu ildə “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” qəbul olunmuşdur. Qanuna əsasən, AİZ-in yaradılması üçün zəruri olan infrastruktur (yol, elektrik enerjisi, qaz, su təminatı və s.), işçi qüvvəsi və digər amillər nəzərə alınmalıdır. Bundan başqa, AİZ-ə tələb olunan – güzəştli gömrük, azad ticarət, vergilərdən azad, investisiyaların genişlənməsi məqsədilə şəraitin yaradılması və s. şərtlərin yerinə yetirilməsi üçün əsasnamə hazırlanmışdır.

Azərbaycanda dünya standartlarına uyğun Ələt AİZ-in yaradılması istiqamətində işlər görülür. Ələtin dəniz sahilində, düzənlik ərazidə, paytaxta yaxın və respublikanın digər bölgələrini birləşdirən dəmir yolu, avtomobil magistrallarının üzərində yerləşməsi məntəqənin AİZ üçün əlverişli mövqeyini göstərir. Gələcəkdə Ələt AİZ-in liman, nəqliyyat qovşağı və azad ticarət zonası kimi fəaliyyət göstərəcəyi planlaşdırılır.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Azad iqtisadi zonaların hər hansı ölkənin ərazisində yerləşdirilməsi iqtisadi inkişafa təkan verir. Çünki ...
- Azərbaycanda AİZ üçün ən əlverişli məntəqə kimi Ələt qəsəbəsi seçilmişdir. Buna səbəb ...
- Beynəlxalq şirkətlər AİZ-lərdə təmsil olunmağa böyük maraq göstərir. Ona görə ki ...

Öyrəndiklərinizi

TƏTBİQ EDİN

Mətnə əsasən cədvəli tamamlayın.

ƏLƏT AZAD İQTİSADI ZONASI						
Beynəlxalq Logistika Mərkəzi	Daxili Logistika Mərkəzi	Yük terminalı	BP-nin təchizat bazası	Ələt limanı	Xidmət və yükləşmə zonası	Sualtı neft terminalı

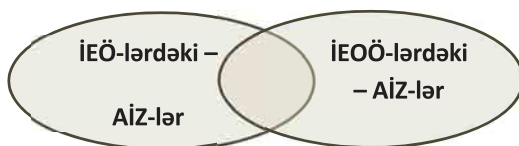
Öyrəndiklərinizi

YOXLAYIN

1. Cədvəli tamamlayın.

AZAD İQTİSADI ZONALAR		
şərtlər	yaradılmasında məqsəd	fəaliyyət istiqamətləri

2. AİZ-ləri Venn diaqramına əsasən müqayisə edin.

3. Azərbaycanın ikinci AİZ-nin yaradılması üçün əlverişli olan üç məntəqənin (inzibati rayon mərkəzi, şəhər və s.) adını sadalayın və onları nə üçün seçdiyinizi əsaslandırın.

6.4 DÜNYADA SÜLH PROBLEMI

Sizə
məlumdur

Dünyada sülh problemi bəşəriyyətin qlobal problemlərindən biri olub tarixi boyu aktual olmuşdur. Sülhü qorumaq onu yaratmaqdan daha çətindir.

• TƏDQİQAT İŞİ •

Cədvəldə təqdim olunan məlumatları təhlil edin və müasir dünyada baş verən müharibələrin əsas səbəblərini müəyyənəldirin.

Nö	Ölkələr	Münaqişələr
1	Əfqanıstan	Əfqanıstanın milli ordusu və NATO qoşunları "Taliban", "İslam Cihadçıları İttifaqı" və "əl-Qaidə"yə qarşı vuruşur. Son zamanlar hərbi münaqişələr nisbətən səngimişdir.
2	Hindistan və Pakistan	Kəşmir mübahisəsi 1949-cu ildən, iki dövlət arasındakı torpaq iddiaları səbəbindən davam edir. Uzunsürən gərginlik bəzən iki ölkə sərhədində hərbi qarşıdurmalara səbəb olur.
3	Qəzza sektoru	İsrailin müdafiə ordusu HAMAS (Fələstin "İslam müqavimət hərəkatı") və FƏTH ilə ("Fələstinin milli azadlığı uğrunda hərəkat") ərazi uğrunda mübarizə aparır. Problemi həll etmək üçün müxtəlif təşkilatlar fəallıq göstərsə də, hələ də sülh əldə edilməmişdir. Tərəflər hərbi yolla münaqişənin həllinin mümkün olmadığını qəbul edir.
4	İraq, Suriya	"İraq-Şam islam dövləti" ("İŞİD") İraq və Suriya ərazisində xilafət yaratmaq istəyir. Yanacaqla zəngin olan əraziləri ələ keçirərək öz muxtariyyətlərini qurmağı planlaşdıran kürdlər də İraqdan ayrılmaq niyyətindədir. Hər gün baş verən silahlı toqquşmalar nəticəsində dinc sakinlər, uşaqlar və yaşlılar həlak olurlar.
5	Suriya	Hökumət qüvvələri ilə müxalifət arasında qanlı müharibə getdikcə daha da qızışır. Mübarizəyə minlərlə üsyançı qruplaşmaların və xarici qüvvələrin qoşulması vəziyyəti xeyli gərginləşdirmişdir.
6	Ukrayna	Rusiya Krim'i öz ərazisi elan edib, həmçinin Ukrayna silahlı qüvvələri ilə "Luqansk Xalq Respublikası", "Donbas Xalq Respublikası" separatçıları arasında qarşıdurma davam edir. Gərginlik hər an qanlı döyüşlərə səbəb ola bilər.
7	Liviya	Ölkənin lideri Müəmmar Qəddafinin edam olunmasına baxmayaraq müxtəlif qruplaşmalar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə davam edir. Liviya neftinə nəzarət etmək üçün xarici qüvvələr münaqişəni qızışdırır, nəticədə Liviya ərazisində gərgin vəziyyət yaranıb.
8	Ermənistan və Azərbaycan	Azərbaycanın coğrafi-siyasi, etnik, mədəni və tarixi baxımdan ərazisi olan Dağlıq Qarabağa Ermənistanın əsassız iddiaları ilə münaqişə baş vermişdir. 1988–1994-cü illərdə Ermənistan silahlı dəstələri xarici qüvvələrin köməyi ilə Dağlıq Qarabağı və onun ətrafındakı yeddi inzibati rayonu işğal etmişdir. Dünya birliyinin və Avropa ölkələrinin bu problemə "ikili standart" mövqeyindən yanaşması problemin həllinin uzanmasına gətirib çıxarmışdır. Bu isə, öz növbəsində, Azərbaycanın 1 milyonadək vətəndaşının doğma yurdundan hələ də didərgin vəziyyətdə qalması ilə nəticələnir.

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

- Bəşəriyyətin sülh şəraitində yaşaması üçün nə etmək lazımdır?
- Ölkələr yaranmış problemi özləri həll edə bilərmir?

Dünyada hər zaman müxtəlif miqyasda müharibələr baş verib. Hesablamalara görə, 1945-ci ildən bəri dünyada cəmi 26 müharibəsiz gün olub.

• **Bu maraqlıdır**

1949-cu ildə ispan rəssam Pablo Pikassonun çəkdiyi rəsm sonradan müharibəyə qarşı simvol kimi istifadə olundu.

Göyərçinin sülh quşu kimi tanınmasının əsas səbəbi Nuh peyğəmbərlə bağlıdır. Əfsanəyə görə, daşqının bitməsi haqqında xəbəri Nuh peyğəmbərə ağ göyərçin bildirmişdir.

Göyərçin və sülhə dair əfsanələr Malay arxipelaqı adaları sakinlərinin, Avstraliya və Cənubi Afrika aboriginlərinin, Yeni Qvineya və Melaneziya yerlilərinin, Polineziya, Mikroneziya, Mərkəzi Amerika, Şərqi Asiya, Şimali Afrika xalqlarının mifoloji-dini ənənəsində də mövcuddur. Hazırda ağ göyərçin sülh rəmzi hesab olunur.

Müharibələrin başvermə səbəbləri müxtəlifdir: ərazi iddiası, hakimiyyət uğrunda mübarizə, ticarət yollarına nəzarət, təbii ehtiyatlara sahib olmaq və s. Hazırda nəhəng ölkələrin siyasi maraqları, dinlərarası mübarizələrin kəskinləşməsi baş verən müharibələrin əsas səbəblərindəndir.

Müharibələr insanların həyat və təsərrüfat fəaliyyətinə, ölkə və ya regionların inkişafına mənfi təsir göstərir. Siyasi münasibətlər gərginləşir, təsərrüfat sahələri dağılır, demoqrafik problemlər yaranır, ətraf mühit korlanır.

• **Fəaliyyət**

Müharibələrin nəticələrinə aid ifadələri cədvələ uyğun qruplaşdırın, öz fikirlərinizi əlavə edin:

1. Yollar, körpülər, binalar dağılır.
2. Ölkələrarası siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətlər pozulur.
3. Əhalinin miqراسiyası xaotik hal alır və sürətlənir.
4. Təsərrüfat müəssisələri, sənaye obyektləri dağılır.
5. Ölkə və ya regionun təhsil sistemi pozulur.
6. Əhali arasında stress, depressiya halları artır.
7. Ölüm hadisələrinin çoxalması insanlarda qorxu hissini artırır.
8. Əlil və şikəstlərin sayı artır, onlara dövlət tərəfindən verilən müavinətin miqdarı çoxalır.
9. Silah idxalı və ya silah istehsalına büdcədən əlavə vəsait ayrılır.
10. Doğulanların sayı azalır.
11. Əhalinin yaş-cins tərkibi kəskin şəkildə dəyişir, xüsusilə kişilərin sayı azalır.
12. Ağır texnikanın hərəkəti torpaq örtüyünü zədələyir.
13. Otlaq və örüş sahələrinin yandırılması heyvandarlıqda yem problemi yaradır.
14. Meşələrin qırılması və ya yandırılması meşə ekosisteminin pozulmasına səbəb olur.
15. Su anbarlarının partladılması nəticəsində ətraf ərazilər su altında qalır.
16. Ölkəyə turist axını kəskin azalır.

Siyasi	İqtisadi	Demoqrafik	Psixoloji	Ekoloji

Müzakirə edin və nəticə çıxarın:

– “Müharibələr nəticəsində yaranan problemləri aradan qaldırmağın ən mühüm yolu – müharibə etməməkdir” fikrini əsaslandırın.

Müharibə və “qaynar nöqtələr”in coğrafiyası Yer kürəsinin hər tərəfini əhatə edir. Dünyada baş verən hərbi-siyasi münaqişələr birdən-birə yaranmır. Münaqişələr, adətən, bir neçə mərhələdən keçir:

Münaqişə tərəfləri arasında sülhün bərpası üçüncü tərəfin vasitəçiliyi ilə həyata keçirilir. Vasitəçilər münaqişə tərəflərini danışıqlar prosesinə cəlb edir, onlar üçün məqbul olan müddəaları müzakirə edir, ölkələrin beynəlxalq təhlükəsizlik prinsiplərinə əməl etməsini tələb edirlər. Üçüncü tərəf münaqişənin başlanğıc mərhələsində bu tələbləri irəli sürdükdə və nəzarət etdikdə ziddiyyətlərin hərbi yollarının qarşısını almaq mümkündür.

• **İNFORMASIYA FONDU** •

Beynəlxalq təhlükəsizlik prinsipləri BMT-nin təhlükəsizlik nizamnaməsinə əsaslanır:

- dövlətlər xarakter və mənşəyindən asılı olmayaraq yaranan problemləri dinc vasitələrlə həll etməlidir;
- dövlətlər mübahisəni kəskinləşdirə bilən istənilən hərəkətdən uzaq durmalıdır.

Dövlətlər arasında münaqişələrin həlli müxtəlif diplomatik vasitələrlə: danışıqlar, təhqiqat, monitoring, məhkəmə və s. yolla həyata keçirilir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsində ayrı-ayrı dövlətlərin deyil, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti daha səmərəlidir. Beynəlxalq təşkilatlar müxtəlif təzyiqlər etməklə münaqişənin həlli yolunda daha çox uğur qazana bilər. Ən mühüm beynəlxalq hərbi və siyasi təşkilatlara müvafiq olaraq NATO ilə ATƏT aiddir.

NATO (ing. North Atlantic Treaty Organization) Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı 4 aprel 1949-cu ildə yaradılmışdır. Təşkilat sülhün qorunmasını təmin etmək üçün istənilən aqressiya formalarını dəf etmək, lazım gəldikdə isə hərbi gücdən istifadə etmək hüququnu nəzərdə tutan müstəqil dövlətlərin hərbi ittifaqidir.

NATO – hökumətlərarası təşkilatdır. NATO BMT-nin nizamnaməsinin prinsiplərinə uyğun olaraq siyasi və hərbi yollarla bütün üzvlərinin azadlığını və təhlükəsizliyini müdafiə edir. NATO-nun 28 üzvü var: Amerika Birləşmiş Ştatları, Albaniya, Almaniya, Belçika, Böyük Britaniya, Bolqarıstan, Çexiya, Danimarka, Estoniya, Fransa, İspaniya, İtaliya, İslandiya, Kanada, Latviya, Litva, Lüksemburq, Macarıstan, Niderland, Norveç, Polşa, Portuqaliya, Rumıniya, Slovakiya, Sloveniya, Türkiyə, Xorvatiya və Yunanıstan.

OSCE (ing. Organization for Security and Co-operation in Europe) – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (**ATƏT**) 1973-cü ildə Helsinkidə xarici işlər nazirlərinin müşavirəsi ilə başlamış prosesin davamı olaraq yaranmışdır. ATƏT-in yaranmasında əsas məqsəd:

- “soyuq müharibə”nin qurtarmasından sonra Ümumavropa təhlükəsizlik sistemini formalaşdırmaq;
- “Yeni Avropa”nın siyasi və iqtisadi həyatının sivil birgəyaşayış qaydalarını müəyyən etmək;
- dövlətlərarası münasibətləri rəqiblik və münaqişə rəlsindən əməkdaşlıq və qarşılıqlı mənafə istiqamətlərinə yönəlmək.

ATƏT hazırda 56 üzv (Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya, Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan və s.) və 11 tərəfdaş dövlətlə dünyanın ən böyük regional təşkilatıdır.

Refleksiya

Fikirləri tamamlayın və onların düzgünlüyünü mətnə əsasən yoxlayın.

- Dövlətlərarası münaqişələrin həllində beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti daha səmərəlidir. Çünki ...
- NATO ən mühüm beynəlxalq hərbi-siyasi təşkilat hesab olunur. Ona görə ki ...
- Münaqişə tərəfləri arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsinin qarşısı ilk mərhələdə alınmalıdır. Çünki ...

Öyrəndiklərinizi TƏTBİQ EDİN

Müasir dövrdə Yer kürəsinin ayrı-ayrı zonalarında baş verən münaqişələrin hansı mərhələdə olduğunu müəyyən edin və cədvəli tamamlayın.

Ziddiyyətlərin kəskin olduğu mərhələ	Hərbi münaqişənin müşahidə olunduğu mərhələ	Müharibə şəraitindən sülh dövrünə keçid mərhələsi	Problemin siyasi yollarla tənzimlənməsi mərhələsi

Öyrəndiklərinizi YOXLAYIN

1. Cədvəli tamamlayın.

Beynəlxalq təşkilatlar	Fəaliyyət istiqaməti
ATƏT	
NATO	

2. Uyğunluğu müəyyən edin:

- Hökumət qüvvələri ilə müxalifət arasında münaqişə silahlı toqquşmalara səbəb olmuşdur.
- Ərazi uğrunda mübarizə uzun illərdən bəri davam edir. Münaqişə tərəfləri məsələnin hərbi yolla həll oluna bilinməyəcəyini dərk edirlər.
- Hakimiyyətdə olan qüvvələr ABŞ-a arxalandığına görə müxalifət ilə toqquşma yaradır.

- ƏFQANISTAN
- SURİYA
- İSRAİL

3. "Müharibələrin başvermə səbəbləri və onların həlli yolları" mövzusunda esse yazın.

6.5 PRAKTİK DƏRS. TÜRK DÜNYASI BİRLİYİ

Qrup işi

Xəritə-sxem və cədvəl üzrə türk dövlət və dövlət qurumlarının sahəsini və coğrafi mövqeyini təhlil edin.

Türk dövlət və qurumlarının xəritə-sxemi

Cədvəl 1. Türk dövlət və dövlət qurumlarının sahəsi

№	Müstəqil dövlətlər və paytaxt şəhərləri	Ərazi, min km ² -lə	№	Dövlət subyekti olan – respublikalar və paytaxt şəhərləri	Ərazi, min km ² -lə	№	Muxtar rayonlar və paytaxt şəhərləri	Ərazi, min km ² -lə
1	Türkiyə (Ankara)	785,3	7	Başqordistan (Ufa)	142,9	17	Sintszyan-Uyğur (Urumçi)	1664,9
2	Qazaxıstan (Astana)	2724,9	8	Tatarıstan (Kazan)	67,8	18	Qaqauziya Muxtar regional torpağı (Komrat)	1,8
3	Özbəkistan (Daşkənd)	448,9	9	Çuvaşiya (Çeboksarı)	18,3	19	Şimali Kipr (Lefkoşa)	3,1
4	Türkmenistan (Aşqabad)	491,2	10	Saxa (Yakutski)	3083,5			
5	Azərbaycan (Bakı)	86,6	11	Kabarda-Balkariya (Nalçik)	12,5			
6	Qırğızıstan (Bişkek)	199,9	12	Xakasiya (Abakan)	61,6			
			13	Qaraçay-Çərkəz (Çerkessk)	14,3			
			14	Tıva (Kızıl)	168,6			
			15	Altay Respublikası (Qorno Altaysk)	92,9			
			16	Qaraqalpaqıstan (Nukus)	164,9			

Qeyd. Şimali Kipr (19) – Türkiyə istisna olmaqla dünya ölkələri tərəfindən müstəqilliyi tanınmayan dövlətdir.

Tapşırıq 1

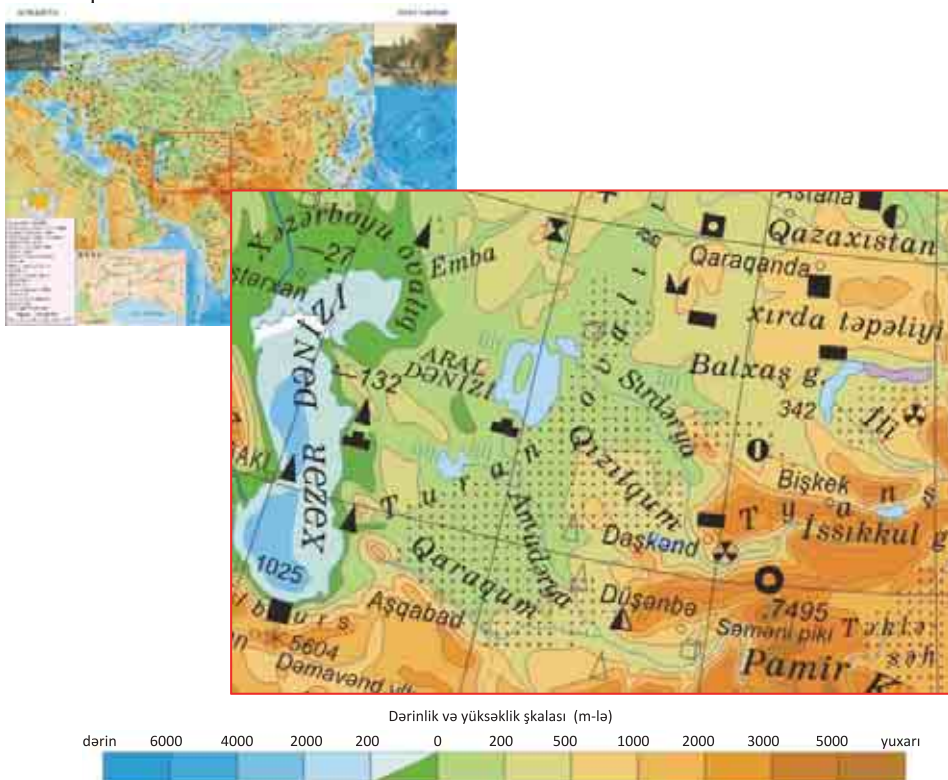
1.1. Cədvəli tamamlayın.

Müstəqil türk dövlətləri	Ümumi sahəsi
Dövlət subyekti olan respubliklar	
Muxtar rayonlar	
Cəmi:	

1.2. Dünya okeanına birbaşa çıxışı olan türk dövlət və qurumları hansılardır?

Tapşırıq 2

Xəritədə ən alçaq nöqtə ilə ən yüksək nöqtə arasındakı xəyali xətt üzrə ərazinin relyefinin profilini qurun.

Tapşırıq 3

Xəritə-sxemə əsasən tapşırıqları həll edin:

1. Yaz gecə-gündüz bərabərliyi günündə Ankara şəhərində Günəş şüalarının düşmə bucağı nə qədər olur?
2. Aşqabad şəhərində Günəş şüalarının düşmə bucağı 73° olarsa, Kazanda hansı bucaqda görünər?
3. Bişkek şəhərində 22 dekabr günündə qütb ulduzunun və günorta saatlarında Günəş şüalarının düşmə bucağı nə qədərdir?
4. Qorno Altaysk şəhərində yerli və qurşaq vaxtı arasında fərq nə qədərdir?
5. Qazaxıstan hansı saat qurşaqları arasındadır?

6. Bakı şəhərində qurşaq vaxtı ilə yerli vaxt arasındakı fərqə tapın.

Tapşırıq

4

Türk dövlət və qurumlarının təbiətinin müxtəlifliyi.

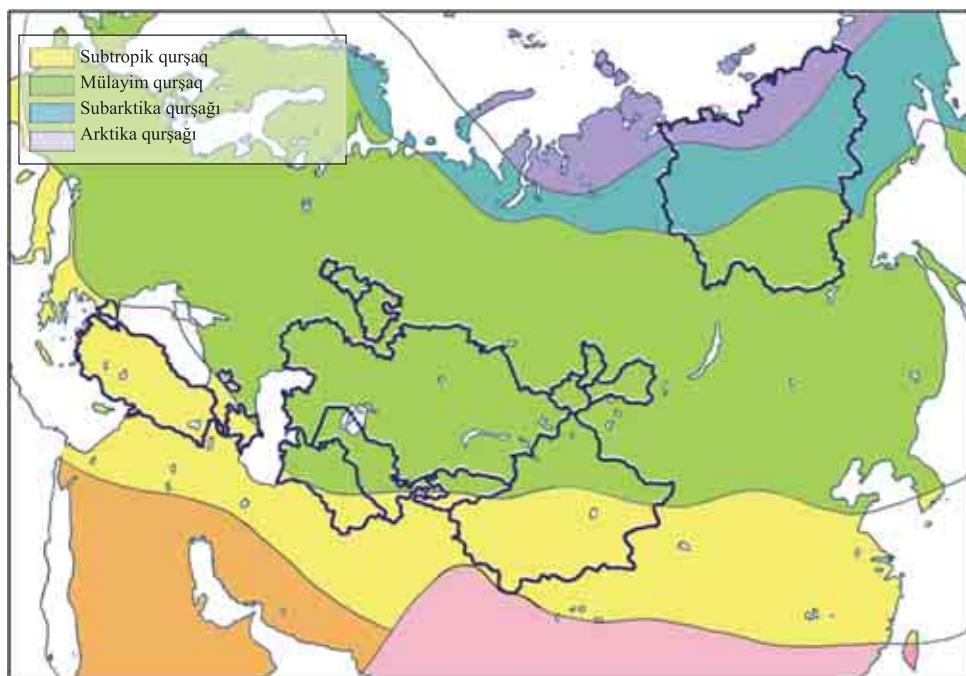
a) Xəritə-sxem əsasında cədvəli tamamlayın.

Avrasiya. Fiziki xəritə (fragment)

Coğrafi obyektin adı	Yerləşdiyi dövlət və dövlət qurumu	Coğrafi obyektin adı	Yerləşdiyi dövlət və dövlət qurumu
Sayan dağı Kopetdağ Verxoyansk dağları Altay dağları Qafqaz dağları Tyan-Şan dağları Tavr dağları Orta Sibir yaylası		Pont dağları Qazax xırda təpəliyi Ustyurt platosu Kür-Araz ovalığı Anadolu yaylası Turan ovalığı Xəzəryanı ovalıq Şərqi Avropa düzənliyi	

b) Türk dövlət və dövlət qurumlarını yerləşdiyi iqlim qurşaqlarına uyğun olaraq cədvəldə qruplaşdırın:

Subtropik	Mülayim	Subarktik	Arktik

c) Türk dövlət və dövlət qurumlarını yerləşdiyi təbii zonalara uyğun olaraq cədvəldə qruplaşdırın:

1. Arktik səhralar. 2. Tundra və meşə-tundra. 3. Tayqa. 4. Qarışıq və enliyarpaq meşələr. 5. Meşə-çöl və çöllər. 6. Yarımsəhra və səhralar. 7. Savanna və seyrək meşələr. 8. Codyarpaqlı həmişəyaşıl meşə və kolluqlar (Aralıq dəniz). 9. Dəyişkən rütubətli (musson) meşələr. 10. Rütubətli ekvatorial meşələr. 11. Yüksəklik qurşaqları vilayəti.

Codyarpaqlı həmişəyaşıl meşə və kolluqlar	Çöl və meşə-çöllər	Səhra və yarımsəhra	Qarışıq meşələr	Tayqa	Tundra və meşə-tundra	Arktik səhralar

Tapşırıq 5

Türk dövlət və dövlət qurumlarında demoqrafik problemlərin təhlili

Mənbə 1

Türk xalqları Altay dil ailəsinə məxsusdurlar. Dil və mənşə fərqiə görə 4 qola bölünürlər:

- Oğuzlar** – Türkiyə türkləri, Azərbaycan türkləri, qaqauzlar, türkmənlər, Ahıska türkləri, Kırım tatarları, türkmanlar, İran azərbaycanlıları və b.
- Uyğurlar** – özbəklər, salarlar, uyğurlar, tıvalılar, şorlar, komasin-tobollar, baraba tatarları, çulm tatarları və b.
- Qıpçaqlar** – qazaxlar, qaraqalpaqlar, qumıqlar, qırğızlar, altaylar, noqaylar.
- Bulqarlar** – tatarlar, başqırdlar, qaraçaylar, karaimlər.

Məntədən istifadə edərək türk xalqlarını aşağıdakı cədvəldə görə qruplaşdırın.

Müstəqil dövlətlər	Dövlət qurumuna malik olan	Yerli xalqlar

Mənbə 2 Türk xalqlarının yerdəyişmələrinin əsas səbəbləri

Türk xalqları tarixən müəyyən ərazi daxilində oturaq həyat tərzini keçirməyə deyil, daim hərəkətdə olmağa, yeni dövlətlər qurmağa, ərazilərini genişləndirməyə meyilli olmuşlar. Bunu siyasi-iqtisadi, sosial ekoloji səbəblərlə əlaqələndirmək olar:

- 1) əhalinin təbii artımının yüksək olması;
- 2) əsas məşğuliyyəti heyvandarlıq olan türk tayfalarının heyvan sürülərinin otarılmaq üçün yem ehtiyatları ilə bol olan əlverişli ərazilərə köç etməsi;
- 3) qədim türklərdə qanuni hakimiyyət oğullardan birinə (adətən, böyük oğula) keçdiyi üçün hakimiyyətdə olmayan varislərdən birinin ətrafdakı boş ərazilərə köç etməsi və yeni dövlətlər qurması;
- 4) türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə iqlim dəyişikliklərinin (xüsusilə quraqlılıqların) tez-tez baş verməsi;
- 5) daha güclü dövlətlərin əsarət və təzyiqi altında yaşamaq istəməyən türk tayfalarının məskunlaşdıqları ərazilərdən köçüb getməyə üstünlük verməsi;
- 6) məcburi miqrasiya (Kırım tatarları, Ahıska türkləri, azərbaycanlılar) və sürgünlərə məruz qalması;
- 7) yüksək həyat səviyyəsi axtarmaq məqsədilə müasir dövrdə Avropaya və Şimali Amerikaya miqrasiyaların daha da intensivləşməsi.

Mətnə əsasən aşağıdakı cədvəli tamamlayın.

Türk xalqlarının yerdəyişmələrinin səbəbləri			
Sosial	Siyasi	İqtisadi	Ekoloji

Tapşırıq 6 Türk dövlət və qurumlarının iqtisadi inkişafı

Müstəqil türk dövlətlərində ÜDM-in adambaşına düşən miqdarını hesablayın.

Müstəqil dövlətlər	Əhalinin sayı (mln. nəfər, 2016-cı il)	ÜDM (2016-cı il, mlrd. ABŞ dolları)
Türkiyə	80,0	861
Özbəkistan	32,8	68
Qazaxıstan	18,2	128
Azərbaycan	9,7	62
Qırğızıstan	6,1	5,5
Türkmənistan	5,6	47

Tapşırıq 7 Türk dünyası birliyinin əsas cəhətləri

Mənbə 1

Ümumi türk dilinin yaradılması ideyası İsmayıl bəy Qasıpralıya məxsusdur. O, 1883-cü ildə “Tərcüman” qəzetində yazdığı məqaləsində vahid türk dilinin yaradılmasına olan tələbin zəruriliyini türk xalqlarının əsarətdən xilas yolu olması ilə əsaslandırmışdır.

İdeya XX əsrin əvvəlində M.K.Atatürk tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Türkiyədə türk dilinin ərəb və fars sözlərindən təmizlənməsi məqsədilə islahatlar keçirilmişdir. Ümumi türk dilinin vacibliyinin nəzəri əsasları Yusuf Akçura tərəfindən işlənib-hazırlanmışdır. Əli bəy Hüseynzadə ilə Ziya Göyaltı ortaqlıq türk dilinin türk birliyinin yaranmasındakı roluna dair tədqiqatlar aparmışlar.

Qədim türklər Göy Tanrı (Tenqri) dininə inam gətirmişlər ki, bu dinin bəzi əlamətləri müasir dövrə qədər qalmaqdadır. Müasir türk xalqlarının əksəriyyəti isə islam dininə etiqad

edir. Türk xalqlarının içərisində həmçinin xristian (qaqauz və çuvaşlar), iudaist (karaimlər), şaman (yakutlar, altaylar və s.), buddizm (tıvalılar) dininə inananlar vardır.

Türk dünyası birliyinin yaranmasının zəruri səbəbləri:

- Dil ümumiliyi
- Tarixi-coğrafi məkan
- Əxlaq birliyi
- El sənətlərinin ümumiliyi
- Yazı mədəniyyəti və şifahi xalq ədəbiyyatı
- Coğrafi toponimlərin oxşarlığı

Türk dünyası birliyini möhkəm təməllər üzərində qurmaq üçün aşağıdakıları həyata keçirmək vacibdir:

- ölkələr arasında əhalinin sərbəst gediş-gəlişini təmin etmək üçün hazırda mövcud olan viza rejimini ləğv etmək;
- təhsil, mədəniyyət, səhiyyə sahəsində əlaqələri möhkəmləndirmək, tələbə-müəllim mübadiləsi, ölkələrarası mədəni tədbirlər, idman oyunları və s. təşkil etmək;
- türk ölkələrinin iqtisadi gücünü artırmaq üçün ümumi bank sistemi təşkil etmək, uzunmüddətli kreditlər vermək, ümumi maliyyə-pul mübadiləsi vasitəsi yaratmaq;
- beynəlxalq peyk-rabitə sistemi yaratmaq, kommunikasiya əlaqələrini gücləndirmək;
- su, enerji, nəqliyyat daşıyıcılarının yeni layihələrini həyata keçirmək, Şərqlə Qərbi birləşdirən magistralların rolunu artırmaq üçün tədbirlər görmək;
- birgə xarici siyasət yürütmək, hərbi-siyasi təşkilat yaratmaq və beynəlxalq təşkilatlarda birgə çıxış etmək.

Türk dünyası birliyinin möhkəmlənməsinə mane olan bir çox səbəblər vardır. Onlar aşağıdakılardır:

- a) uzun tarixi zaman ərzində türk xalqlarının bir-biri ilə əlaqəsi olmamış və onlar bir-birindən uzaq düşmüşlər;
- b) dünyada mövcud olan güclü dövlətlər bu birliyin möhkəmlənməsinə qarşı çıxır;
- c) müxtəlif ideologiyaların təsirinə məruz qalan hakimiyyətdə olan liderlər bəzi hallarda bir-birinə laqeyd münasibət göstərir;
- d) bir-birindən uzaq məsafədə yaşadıqları üzündən ümumi türk dili mövcud olmamış və dildə fərqlər yaranmışdır.

Türk dünyası birliyi – 2009-cu ildə, Astana sammitində “Britaniya əməkdaşlığı”, “Ərəb liqası” və s. modelində yaradılmışdır. Birliyə daxil olan ölkələr BMT-nin nizamnaməsini və ATƏT-in prinsiplərini (siyasi və iqtisadi təhlükəsizlik, müstəqil siyasət yürütmək, ərazi bütövlüyü, sərhədlərin pozulmaması, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq və s.) qəbul etmişdir.

Türk dünyası birliyinin yaranması türk xalqları arasında siyasi, iqtisadi, təhlükəsizlik, beynəlxalq layihələr, sosial-mədəni əlaqələr və s. baxımından əhəmiyyətə malikdir.

Türk dünyası birliyinin siyasi arenada möhkəmlənməsi Avrasiyanın təhlükəsizliyi üçün bir qarant rolunu oynaya bilər.

- Türk birliyi integrasiyası hansı mərhələdədir?
- İqtisadi birliyin möhkəmlənməsi üçün 5 təklif verin.

6.6 KONFRANS DƏRS. AZƏRBAYCANIN İQTİSADI-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ

Konfransın gündəliyindəki istiqamətlərdən birini seçin, əlavə məlumat toplayın, nəticə və təkliflər verin, təqdimat hazırlayın.

KONFRANSIN GÜNDƏLİYİ

Giriş sözü – konfransın açılışı

Məruzələr:

1. Azərbaycan Respublikasının tarixən və coğrafi cəhətcə formalaşması
2. Dünya azərbaycanlıları
3. Azərbaycanın xarici siyasəti
4. Azərbaycanın iqtisadi əlaqələri
5. Azərbaycanın həyata keçirdiyi tədbirlər və turizm

Məruzələrin qısa icmal:

1

Azərbaycan Respublikasının tarixi-coğrafi formalaşması. Azərbaycan Respublikasının sahəsi 86,6 min km², paytaxtı Bakı şəhəridir. Şimaldan cənuba 400 km, şərqdən qərbə isə 500 km məsafədə uzanan ölkə 38°25'–41°55' şimal enlikləri ilə 44°50'–50°51' şərq uzunluqları arasında yerləşir. Azərbaycan sərhədlərinin ümumi uzunluğu 3474 km, sahil xətlərinin uzunluğu isə 825 km-dir. Azərbaycan Cümhuriyyəti 1918-ci il mayın 28-də yaradılmışdır. Lakin dövlətimiz 23 ay yaşaya bildi. 1920-ci ilin aprelində cümhuriyyət Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildi. 70 il əsarətdə qalan xalqımız 1991-ci il oktyabrın 18-də yenidən müstəqillik əldə etdi.

Azərbaycan BMT, Avropa Şurası, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı, GUAM, Türk Şurası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Asiya İnkişaf Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Kimyəvi Silahların Qadağan edilməsi Təşkilatı və NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramının üzvüdür.

2

Dünya azərbaycanlıları. Dünya azərbaycanlılarının sayı 50 mln. nəfərdir. Respublikamızın hüddudlarından kənarda azərbaycanlıların ən çox məskunlaşdığı ölkələr İran, Türkiyə və Rusiyadır. İranda 30 mln., Türkiyədə 3 mln., Rusiyada isə 2 mln. azərbaycanlı yaşayır. Bununla yanaşı, Gürcüstan, ABŞ, Almaniya, Ukrayna, İraq, Kanada, İsrail, Çin, Yaponiya və s. ölkələrdə də azərbaycanlılar yaşayırlar.

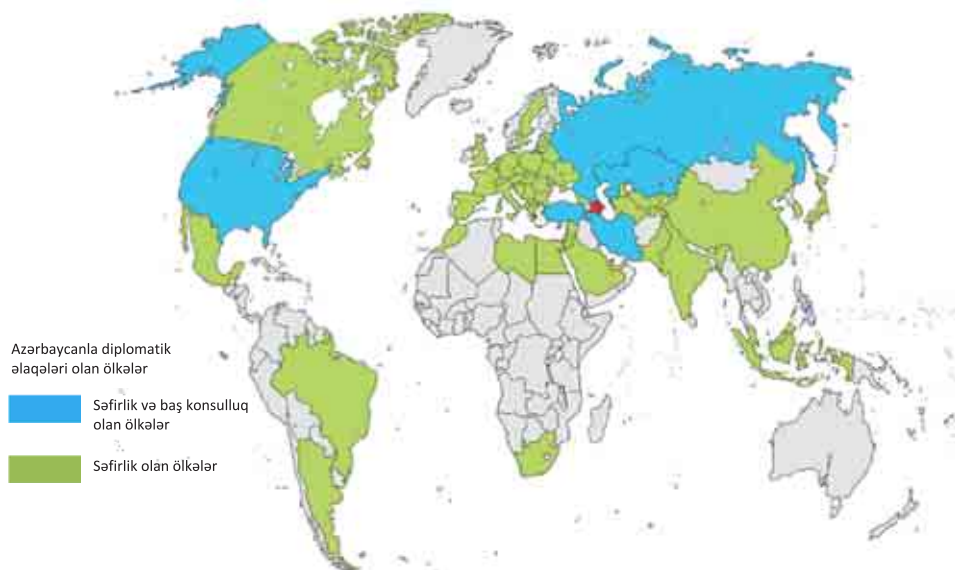
Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələrin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi məqsədilə Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Komitə Azərbaycan icmalarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və onların digər diaspor təşkilatları ilə əməkdaşlığının dərinləşdirilməsi sahəsində işlər görür.

31 Dekabr – Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi günüdür. Bu bayram dünyanın 70-dən çox ölkəsində azərbaycanlılar tərəfindən qeyd olunur.

3

Azərbaycanın xarici siyasəti. Azərbaycanın xarici siyasətini Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi (XİN) həyata keçirir. Nazirlik xarici ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla diplomatik əlaqələrini təmin edir. XİN Azərbaycanın xarici və daxili siyasətini, iqtisadi, sosial və mədəni məlumatlarını diplomatik nümayəndəliklərlə dünya dövlətlərinə çatdırır.

Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdəki nümayəndəlikləri xəritə-sxemi

4

Azərbaycanın iqtisadi əlaqələri. Respublikamızda neft-qaz sektoru iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına da təkan vermişdir. Hazırda neft sektoru ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun da inkişafı nəzərdə tutulmuşdur. Bu da regionlarda mövcud olan təbii və əmək ehtiyatları potensialından səmərəli istifadəyə və investorların regionlara cəlb edilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. 1994–2013-cü illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırılan ümumi investisiyaların həcmi 120 mlrd. ABŞ dollarından çox olmuşdur ki, bunun da təxminən 55–60%-i xarici investorların payına düşmüşdür. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin 3/4 hissəsi Rusiya, Ukrayna, Türkiyə, İtaliya, Fransa, İsrail, ABŞ, Çin, Xorvatiya, İndoneziya, Malayziya və Almaniya ilə aparılır. 200-dək ölkə ilə aparılmış ticarət əməliyyatlarının həcmi 21 mlrd. ABŞ dolları olmuşdur ki, onun da 62%-i ixrac, 38%-i idxal əməliyyatlarının payına düşmüşdür.

5

Azərbaycanın həyata keçirdiyi tədbirlər və turizm. Son illər Azərbaycan bir sıra beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu da ölkədə turizmin inkişafına təkan vermiş və xarici turistlərin axınına səbəb olmuşdur.

“Avroviziya” mahnı müsabiqəsi. 2012-ci ildə 57-ci “Avroviziya” mahnı müsabiqəsi Azərbaycanda keçirilib. Müsabiqə dövründə Azərbaycana gələn turistlərin sayı 20 minə yaxın olub.

Avropa Oyunları. 2015-ci ildə tarixdə ilk dəfə Avropa Oyunları Azərbaycanda keçirilib. İdman yarışında Avropanın 50 ölkəsinin 10 min idmançısı mübarizə aparıb. Yarışlarda Bakının 11, Mingəçevirin isə 1 idman kompleksindən istifadə olunub.

“Formula-1” üzrə Avropa “Qran-Pri”si 2016, 2017 və 2018-ci illərdə Azərbaycanda keçirilib. Dünyanın 200-ə yaxın ölkəsində yayımlanan “Formula-1” yarışlarını 500 milyon nəfərdən çox insan izləyir. Yarışları canlı izləmək üçün 60-dan çox ölkədən bilet alınmışdı.

İslam Həmrəyliyi Oyunları. 2017-ci ildə IV İslam Həmrəyliyi Oyunları Azərbaycanda keçirilib. Oyunlarda 54 ölkəni təmsil edən 3 mindən çox idmançı, təqribən 2000 komanda rəsmisi iştirak edib.

6

Konfransın yekunu.

- İstiqamətlərə uyğun olaraq əsas nəticələr
- Məruzəçilərin qiymətləndirilməsi

1. Anlayışları izah edin və integrasiyaların mərhələlərinə uyğun gələn ölkələri yazın.

İntegrasiya	Mahiiyyəti	Dövlətlər
Beynəlxalq iqtisadi integrasiya		
Güzəştli ticarət zonası		
Azad ticarət zonası		
Gömrük ittifaqı		
Ümumi bazar		
İqtisadi ittifaq		
İqtisadi və valyuta birliyi		
Tam iqtisadi integrasiya		

2. Ölkələri cədvələ uyğun qruplaşdırın.

Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası (NAFTA)	Latin Amerikası İntegrasiya Assosiasiyası (ALADI)	İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT)	Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB)	Cənub-Şərqi Asiya Ölkələri Assosiasiyası (ASEAN)	NATO

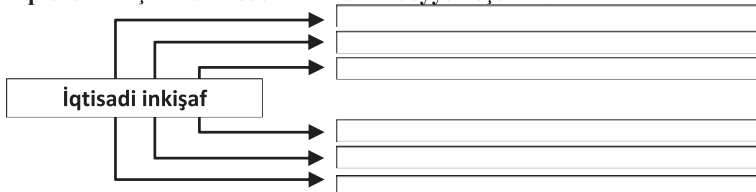
3. Sxemi tamamlayın.

Beynəlxalq maliyyə mərkəzlərində aparılan əməliyyat növləri

4. Müstəqil türk dövlətlərinin birini seçin və aşağıdakı tipik plan üzrə qısa səciyyəsini verin.

A) sahəsi B) əhalisi C) coğrafi mövqeyi D) təbii şərait və ehtiyatları

5. İqtisadi inkişafa təsir edən amilləri müəyyənləşdirin.

Alıcılıq qabiliyyəti – alına bilən mal və xidmətlərin sayı.

Anamorföz xəritə – kompüter proqramının köməkliliyi ilə hər hansı bir obyektin dəyişdirilmiş kartoqrafik təsviri.

Azad iqtisadi zona (AİZ) – ölkə ərazisinin digər yerlərdə qüvvədə olmayan xüsusi güzəştlər və stimullaşdırıcı qaydalar tətbiq edilmiş hissəsi, milli iqtisadi məkanın məhdud sahəsi.

Beynəlxalq maliyyə mərkəzləri (BMM) – maliyyə əməliyyatlarının (kreditlərin verilməsi, valyuta mübadiləsi, qiymətli kağızlar və qızıl sövdələşmələri və s.) həyata keçirilədiyi bankların vahid mərkəzdə cəmlənməsi.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya – ölkələrarası iqtisadi əməkdaşlığın ən yüksək səviyyəyə çıxarılması.

Beynəlxalq ticarət – dünya ölkələrinin xarici ticarətinin cəmi olan əmtəə-pul münasibətləri sistemi.

Biotexnoloji inqilab – bitki, heyvan və mikroorqanizmlərin genetik kodlarını dəyişmək yolu ilə təbii şəraitdən asılılığı azaltmaq.

Bioloji ehtiyat – təbiətdəki bitkilər və canlılar aləmini əhatə edir.

Biokütlə – eyni növə və ya növlər qrupuna daxil olan canlıların, yaxud onların hamısının hər hansı sahə vahidinə düşən ümumi kütləsi. Biokütlədən elektrik enerjisi və duru yanacaq istehsal etmək mümkündür.

Coğrafi informasiya sistemləri (CİS) – Yer səthinin hər hansı bir hissəsinə (qitə, ölkə, şəhər, kənd və s.) aid informasiyanı emal etmək üçün vasitə kimi başa düşülür.

Dairəvi diaqram – bir sırada yerləşmiş qiymətləri əks etdirmək üçün cəmin nisbi (faizlə ifadə olunmuş) payı.

Davamlı inkişaf – “gələcək nəsillərin tələbatlarını ödəməyi təhlükə altında qoymadan inkişaf” kimi qiymətləndirilir.

Daşqın – dənizdə, göldə, çayda suyun səviyyəsinin kəskin sürətdə qalxması nəticəsində ətraf ərazilərin su altında qalması.

Demoqrafik keçid – ölkə və regionlarda demoqrafik göstəricilərin – *doğum, ölüm və təbii artımın* səviyyəsinin sosial-iqtisadi inkişafdan asılı olaraq dəyişməsi.

Diaqram – verilənləri qrafik formada təsvir etmək.

Dövri işsizlik – iqtisadi böhran keçirən ölkələr üçün səciyyəvidir. Belə ölkələrdə əhalinin alıcılıq qabiliyyəti kəskin şəkildə aşağı düşür, xidmət sahələrinə tələb azalır, nəticədə işçilər arasında ixtisarlər artır.

Ekosistem (yun. *“oikos”* – ev, yaşayış yeri, *“systema”* – birlik) – bir-biri ilə və ətraf mühitlə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan növlərin əmələ gətirdikləri davamlı, öz-özünü tənzimləyən sistem.

Ekstensiv təsərrüfat – əkin sahələrinin genişləndirilməsi, heyvanların sayının artırılmasıdır və İEOÖ-lərə xasdır.

Elmi-texniki inqilab – elm və texnikanın sürətli inkişafı nəticəsində istehsal gücünün köklü və keyfiyyətli şəkildə dəyişməsi.

Elmi-texniki əməkdaşlıq – elmi tədqiqatlar üzrə birgə əməkdaşlıq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, innovasiya strukturu, texnologiyaların ötürülməsi üzrə layihələrin hazırlanması, reallaşdırılması və digər məsələlər.

Etnos – mədəni irsin daşıyıcısı və yayılma arealından asılı olmayaraq eyni etnik mənsubiyyətli (dil, irq, əxlaq və s. mədəniyyəti) insanların birliyi.

Etnogenez – etnosların yaranması və yox olmasına qədər tarixi bir inkişaf dövrü.

Etnik birlik (yun. *“ethnos”* – xalq) – insanların milli əlamətlərinə görə seçilən, tarixən formalaşan qrupu.

Əhalinin həyat keyfiyyəti – maddi dəyərlərlə yanaşı, ekoloji, iqtisadi, mədəni və sosial aspektlərin də nəzərə alınması.

Ərzaq problemi – ərzaq məhsullarının istehsalı, bölgüsü və istehlakında mövcud olan çatışmazlıqlardır.

Ərzaq təhlükəsizliyi – hər bir insanın sağlam və məhsuldar həyat tərzini üçün ərzaqla kifayət qədər təmin edilməsi.

Əmək miqrasiyası – ölkələrdən işçi qüvvəsinin dünya miqrasiya dövryyəsinə cəlb edilməsi.

Əmtəə – satış üçün istehsal olunmuş məhsul.

Friksion işsizlik – işçinin bir iş yerindən digərinə keçməsi. İş şəraiti işçini qane etmədiyi üçün o öz istəyi ilə iş yerini tərk edir və ona yeni iş yeri tapmaq üçün zaman tələb olunur. Yeni iş yeri tapana qədər həmin insan işsiz sayılır.

Geodemoqrafiya (coğrafi demoqrafiya) – ölkə və regionların demoqrafik və sosial-iqtisadi inkişafı arasında qarşılıqlı əlaqəni öyrənir.

Günəş kollektoru – termik Günəş qurğularından istiliyi qəbul etmək üçün istifadə olunur.

Görünməz ixracat – yəni müxtəlif növ xidmətlərin göstərilməsi, *işçi qüvvəsinin miqrasiyası, beynəlxalq turizm* və s.

Hərbi-siyasi təşkilat – eyni coğrafi ərazilərdə yerləşən dövlətlərin başqa dövlətlərdən öz təhlükəsizliklərini qorumaq üçün maraqları birləşdirmək, həmçinin güclənmək və möhkəmlənmək naminə yaradılan hərbi və siyasi qurum.

Holdinq – iki və ya daha çox şirkət və müəssisələrin birliyi. Holding istehsal prosesi ilə deyil, maliyyə menecmenti və marketing kimi sahələrlə məşğul olur.

Xəritə (coğrafiya xəritəsi) – Yer səthinin müstəvi üzərində kiçildilmiş və şərti işarələrlə təsviri.

Xətti diaqram – qrafik də deyilir. Bir sxemdə bir neçə qrafik yerləşdirmək mümkündür ki, onların da hər biri öz verilənlər sırasına uyğun olur.

İqlim – müəyyən ərazi üçün səciyyəvi olan çoxillik hava rejimi.

İqtisadi sabitlik – iqtisadi artımın və insan potensialının fasiləsiz olaraq inkişafı.

İqtisadi böhran – hər hansı bir ölkədə siyasi və iqtisadi səbəblər zamanı meydana gələn və ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərən prosesdir.

İnvestisiya – gəlir əldə etmək üçün qoyulan kapitaldır. İnvestisiya maliyyə-pul, bank vəsaitləri, səhmlər, texnologiyalar, maşın və avadanlıqlar, kreditlər, intellektual sərvətlər və s. şəklində ola bilər.

İnflyasiya (lat. “*inflatio*” – hədsiz artırılma) – əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin artımı fonunda yaranır.

İnteqrasiya (lat. “*integratio*” – qovuşma, birləşmə) – ölkənin təsərrüfat-siyasi birləşmə forması.

İntensiv təsərrüfat – mexanikləşdirmə, avtomatlaşdırma, kimyalaşdırılmadan istifadə etməklə kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üsuludur və İEO-lərə xasdır.

İstehsal tullantıları – tibb ocaqlarında, sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrində atılan, eləcə də radioaktiv maddələrdir.

İstehlak səbəti – il ərzində orta hesabla insanın sağlamlığı və həyat fəaliyyəti üçün minimum ehtiyacların toplusu.

İstixana effekti (atmosferdə) – havada karbon qazının miqdarının artması.

İstiqraz – şirkətlərin fond ehtiyaclarını ödəyə bilmək üçün borc sənədi.

İşsizlik – ölkənin müəyyən əməkhaqqı müqabilində çalışmaq istəyən, lakin iş yeri tapa bilməyən fəal əhalisi. İşsizliyin növləri müxtəlifdir: *friksion, struktur, dövr*.

Kartografik modeləşdirmə – məkan haqqında məlumatların əldə edilməsi, onların təhlili və sistemləşdirilməsi ilə kartoqrafik təsvirlərin yaradılması.

Kartometrik təhlil – coğrafi koordinatların təyin olunması, hündürlük, uzunluq və sahələrin ölçülməsi, azimut və istiqamətlərin müəyyən edilməsi, miqyasa əsasən məsafələrin hesablanması və digər kəmiyyət göstəricilərinin təhlili.

Katakliizm – Yer səthində baş verən ani, fəlakətli hadisə.

Kapital ixracı – pul vəsaitlərinin xarici ölkədə yerləşdirilməsi (investisiya qoyuluşları) məqsədilə ölkədən çıxarılması.

Korporasiya – müəyyən məqsədə çatmaq üçün yaranan birlik. Korporasiyalar dünya təsərrüfatının formalaşmasında fəal iştirak edir.

Kredit – geri qaytarılmaq şərti ilə müəyyən müddətə faizlə verilən pul vəsaiti.

Kompleks səciyyə – öyrənilən obyektin tam səciyyəsinə vermək üçün müxtəlif məlumatların toplusu.

Qrafik təhlil – xəritələrə əsasən qurulmuş qrafik təsvir.

Qrafik (yun. “*graphikos*” – əks olunmuş, çəkilmiş) – müxtəlif proseslərin kəmiyyət vəziyyətinin cizgilərlə (xətlərlə) təsviri.

Qida rasionu – qida təmizləyici vitamin və mikroelementlərlə zəngin və eyni zamanda orqanizm tərəfindən asan mənimşənilən olmalıdır. Qida rasionunda insanın 5 əsas tərkib hissəsinə ehtiyacı var: zülallar, karbohidratlar, yağlar, vitaminlər, mineral duzlar (su nəzərə alınmır).

Qum fırtınaları – səhrələşməni sürətləndirir, səhraların sahələrinin genişlənməsinə səbəb olur.

Qlobal problemlər – bütün dünya ölkələrini, yaxud regionları əhatə etməklə əhalinin həyat və fəaliyyəti üçün gələcəkdə ciddi təhlükə yaradan problemlər.

Lizinq – pul formasında investisiya deyil, texniki avadanlıqların uzunmüddətli icarəsidir.

Məişət tullantıları (bərk məişət tullantıları) – əhalinin həyat fəaliyyəti nəticəsində yaşayış yerlərində əmələ gələn əşyalar, maddələr və materiallar.

Məşə ehtiyatı – meşənin sahəsinə və oduncaq tədarükünə görə xarakterizə edilir.

Məşə fondu – meşə sahələri, habelə meşə bitkiləri ilə örtülü olmayan meşə və qeyri-meşə sahələri.

Neotektonik – hər hansı bir ərazidə meydana gəlmiş son tektonik rejim dəyişikliyindən müasir dövrümüzdə kimi davam edən tektonik proses.

Nəqliyyat qovşağı – müxtəlif növ nəqliyyat yollarının kəsişdiyi coğrafi məntəqə.

Ozon qatı (O_3) – Günəşin məhvəddici ultrabənövşəyi şüalarını udur, onların Yer səthinə çatmasına mane olur.

Ofşor zonalar – vergidən tamamilə azad olunmuş və nəzarəti zəif olan zonlardır.

Paleotektonik – qədim dövrlərdə baş vermiş tektonik proses.

Passionarlıq – etnosun ətraf mühitdən daha çox enerji qəbul edərək onu fəaliyyət şəklində istifadə etməsi.

Profil – Yer səthinin müəyyən bir hissəsinin eninə və ya uzununa şaquli kəsilişi.

Riyazi statistika – verilənlərin sistemləşdirilməsi, emalı və praktiki nəticələrin əldə olunmasına xidmət edən riyazi üsuldur. Riyazi statistikanın köməkliliyi ilə xəritələrin tərtibi daha da təkmilləşdirilir.

Sel (ərəb. “sayl” – güclü axın) – dağ çaylarının yatağında intensiv yağışın, buz və mövsümi qar ərimələrinin nəticəsində yaranan palçıqlı, daşlı və daşlı-palçıqlı axın.

Səhm – sahibinə səhmi buraxan şirkətin gəlirinin bir hissəsini almaq (dividend) və şirkətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ verən pay, qiymətli kağız.

Sütunlu diaqram (histoqram) – bir neçə verilənlər sırası üçün qurula bilər. Hər bir sütunun hündürlüyü uyğun xanadakı qiymətdən asılı olur.

Subasma – dağ və dağətəyi çaylarda daşqın və sellər zamanı, düzən çaylarda və dənizlərdə su səviyyəsinin kəskin qalxması nəticəsində ətraf ərazilərin su ilə örtülməsi.

Struktur işsizlik – ölkədə texnoloji inkişafın nəticəsində müəyyən bir sahə üzrə mütəxəssisə ehtiyacın azalması, digər ixtisasa isə artması nəticəsində yaranır.

Tayfun (çin. “tay” – güclü, “fun” – külək) – Asiyayı cənub və şərqdən əhatə edən dənizlərin sahil zonalarında təzyiq fərqiindən yaranan çox güclü dağdıcı tropik siklon.

Tam məşğulluq – əmək qabiliyyəti olan və işləmək istəyən hər bir şəxsin işlə təmin olunması. Və ya ölkədə işsizliyin tamamilə olmaması deyil, onun minimal səviyyədə mövcud olmasıdır.

Tornado – Şimali Amerikada tropik və arktik hava küləklərinin toqquşması nəticəsində yaranan çox güclü burulğanlı külək.

Turşulu yağışlar – insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində havaya daxil olan “sulfidli” və “kükürlü” qazlar havada rütubətlə birləşərək zəhərli duman əmələ gətirir.

Tullantıların utilizasiyası (zərərsizləşdirmə) – ətraf mühitə və insanın sağlamlığına təsirini azaltmaq məqsədilə tullantıların xüsusi qurğularda emalı (o cümlədən yandırılması) və ya basdırılması.

Torpaq – Yer səthində çürüntü qatı ilə aşınma materiallarının qarışmasından əmələ gələn nazik məhsuldar qat.

Torpaq fondu – Antarktida və Qrenlandiya istisna olmaqla Yer kürəsinin quru hissəsi.

Torpaq kadastrı – torpaq istifadəçiliyinin dövlət qeydiyyatı, torpaqların kəmiyyət və keyfiyyət uçotu, bonitirovkası və iqtisadi qiymətləndirilməsi üzrə məlumatların məcmusu.

Təbii işsizlik – friksion və struktur işsizlikdən yaxa qutarmaq mümkün olmadıqda yaranır.

Toz burulğanı – mülayim və tropik iqlim qurşaqlarının səhra və yarımsəhralarında yaranır.

Transsərhəd çay – eyni su mənbəyindən iki və daha artıq ölkənin istifadə etməsi.

Transmilli korporasiyalar (TMK) – dünyanın bir çox ölkələrində müəssisə və filiallarla təmsil olunan iri şirkətlər birliyi.

Üçölçülü xəritə – səthin üçölçülü en, uzunluq və hündürlüyünün təsvirini verir.

Ümumi daxili məhsul (ÜDM) – istifadə olunan resursların (əmək, kapital və s.) milli mənsubiyyətdən asılı olmayaraq ölkənin daxilində iqtisadiyyatın bütün sahələrində istehsal edilmiş son məhsulun və xidmətlərin illik, yaxud hər hansı digər zaman kəsiyində ümumi dəyəri.

Ümumi milli məhsul (ÜMM) – ölkənin daxilində və onun hüduqlarından kənarda milli iqtisadiyyata mənsub olan iqtisadi vahidlərdə bir il ərzində, yaxud hər hansı digər zaman kəsiyində istehsal edilmiş son məhsulların və xidmətlərin bazar dəyərinin toplusu.

Valyuta – ölkənin pul vahidi.

Vizual təhlil – müvafiq xəritələrdən ərazi haqqında məlumatların əldə edilməsi və onlar arasında əlaqənin müəyyən olunması.

Yaşıl inqilab – müasir aqrotexniki qaydalardan istifadə sayəsində kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın kəskin artırılması.

Mənbələr

1. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası (V.Ə.Əfəndiyevin ümumi redaktorluğu ilə), Bakı, 2007.
2. Azərbaycan Respublikasının Milli Atlası, Bakı, 2014.
3. География. Энциклопедия. Москва, “РОСМЭН”, 2001.
4. Максаковский В.П. Общая экономическая и социальная география. Курс лекций. Москва, “ВЛАДОС”, 2008.
5. Müseyibov M. Ümumi geomorfologiya. Bakı, “Maarif”, 1986.
6. L.Qumilyov. Etnogenez və biosfer.
7. T.Həsənov. Azərbaycan Respublikasının sənaye xəritəsi.
8. T.Həsənov. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi-coğrafi rayonlarında ixtisaslaşdırılmış təsərrüfat xəritəsi.
9. R.Sədullayev. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi-coğrafi rayonlarının sənaye məhsulunun həcminə görə anamorfoz xəritəsi.
10. <http://www.stat.gov.az> Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı.
11. Geography 360 – “Heinemann”, 2006.
12. Earth science – “McDauqall Little”, 2000.

BURAXILIŞ MƏLUMATI

COĞRAFIYA – 11

*Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün
Coğrafiya fənni üzrə dərslik*

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər:	Nərinə Səftər qızı Seyfullayeva Zaur Tahir oğlu İmrani Yelena Ələkbər qızı Şabanova
Elmi redaktor	Vüsət Əfəndiyev, coğrafiya elmləri doktoru
Dil redaktoru	Kəmalə Cəfərli
Nəşriyyat redaktoru	Kəmalə Abbasova
Bədii redaktor	Taleh Məlikov
Texniki redaktor	Zeynal İsayev
Dizayner	Taleh Məlikov
Rəssam	Elmir Məmmədov
Korrektor	Aqşin Məsimov

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin qrif nömrəsi:
2018-163*

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – 2018

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri
və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq,
elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 9,3. Fiziki çap vərəqi 13. Səhifə sayı 208.
Kağız formatı 70×100¹/₁₆. Ofset kağızı. Məktəb qarnituru. Ofset çapı.
Tiraj 81193. Pulsuz. Bakı – 2018

“Bakı” nəşriyyatı
Bakı, AZ 1001, H.Seyidbəyli küç. 30

Pulsuz

Əziz məktəbli !

Bu dərslik sənə Azərbaycan dövləti tərəfindən bir dərs ilində istifadə üçün verilir. O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri qazanmaq üçün sənə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, sən də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq, onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli saxlayacaqsan ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli yoldaşın ondan sən kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sənə təhsildə uğurlar arzulayırıq!